

ISSN 2664-5157

Turkic Studies Journal

№2
Vol. 2
2020

Nur-Sultan

ISSN 2664-5157

Turkic Studies Journal

№ 2 (2)/2020

2019 жылдан бастап шығады

Founded in 2019

Издается с 2019 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2020

Nur-Sultan, 2020

Нур-Султан, 2020

Бас редакторы: **Ерлан Сыдықов**
т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары
Бас редактордың орынбасары

Шакимаширип Ибраев, ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Ирина Невская, доктор, проф. (Германия)

Редакция алқасы

Ғайбулла Бабаяров	т.ғ.д. (Өзбекстан)
Ұлданай Бақтыгереева	ф.ғ.д., проф. (Ресей Федерациясы)
Дмитрий Васильев	т.ғ.д., проф. (Ресей Федерациясы)
Заур Гасанов	PhD (Әзербайжан)
Гюрер Гульсевин	доктор, проф. (Түркия)
Анна Дыбо	ф.ғ.д., проф. (Ресей Федерациясы)
Мырзатай Жолдасбеков	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Дания Загидуллина	ф.ғ.д., проф. (Татарстан, Ресей Федерациясы)
Зимони Иштван	доктор, проф. (Венгрия)
Болат Көмеков	т.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Игорь Кызласов	т.ғ.д., проф. (Ресей Федерациясы)
Дихан Қамзабекұлы	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Сейіт Қасқабасов	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Ласло Мараш	PhD (Нидерланд)
Мария Иванич	доктор, проф. (Венгрия)
Мехмет Олмез	доктор, проф. (Түркия)
Карл Рейхл	доктор, проф. (Германия)
Зайнолла Самашев	т.ғ.д. (Қазақстан)
Қаржаубай Сартқожа	ф.ғ.д. (Қазақстан)
Айрат Ситдиқов	т.ғ.д., проф. (Татарстан, Ресей Федерациясы)
Фирдаус Хисамитдинова	ф.ғ.д., проф. (Башқұртстан, Ресей Федерациясы)
Нурилла Шаймердинова	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы (Қазақстан)
Амантай Шәріп	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы (Қазақстан)
Альфия Юсупова	ф.ғ.д., проф. (Татарстан, Ресей Федерациясы)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтпаев к-сі, 2
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-434)
E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Меншіктенуші: ҚР БҒМ «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» ШЖҚ РМК
Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде тіркелген.

30.07.19 ж. № 17814-Ж - тіркеу куәлігі

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-434)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief: **Yerlan Sydykov**
Doctor of Historical Sciences, Prof., Academician of NAS RK (Kazakhstan)
Deputy Editor-in-Chief: **Shakimashrip Ibrayev, Doctor of Philology, Prof. (Kazakhstan)**
Deputy Editor-in-Chief: **Irina Nevskaya, Dr., Prof. (Germany)**

Editorial board

Gaybulla Babayarov	Doctor of Historical Sciences (Uzbekistan)
Uldanai Bakhtikireeva	Doctor of Philology, Prof. (Russian Federation)
Dmitriy Vasiliev	Doctor of Historical Sciences, Prof. (Russian Federation)
Zaur Gasanov	PhD (Azerbaijan)
Gurer Gulsevin	Dr., Prof. (Turkey)
Anna Dybo	Doctor of Philology, Prof. (Russian Federation)
Myrzatay Zholdasbekov	Doctor of Philology, Prof. (Kazakhstan)
Daniya Zagidullina	Doctor of Philology, Prof. (Tatarstan, Russian Federation)
Zimony Istvan	Dr., Prof. (Hungary)
Bolat Kumekov	Doctor of Historical Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Igor Kyzlasov	Doctor of Historical Sciences, Prof. (Russian Federation)
Dikhan Kamzabekuly	Doctor of Philology, Prof. (Kazakhstan)
Seit Kaskabasov	Doctor of Philology, Prof. (Kazakhstan)
Laszlo Maracz	PhD (Netherlands)
Maria Ivanics	Dr., Prof. (Hungary)
Mehmet Olmez	Dr., Prof. (Turkey)
Karl Reichl	Dr., Prof. (Germany)
Zainulla Samashev	Doctor of Historical Sciences (Kazakhstan)
Karzhaubay Sartkozha	Doctor of Philology (Kazakhstan)
Ayrat Sitdikov	Doctor of Historical Sciences, Prof. (Tatarstan, Russian Federation)
Firdaus Hisamitdinova	Doctor of Philology, Prof. (Bashkortostan, Russian Federation)
Nurila Shaimerdinova	Doctor of Philology, Prof., executive secretary (Kazakhstan)
Sharip Amantay	Doctor of Philology, Prof., executive secretary (Kazakhstan)
Alfiya Yusupova	Doctor of Philology, Prof. (Tatarstan, Russian Federation)

Editorial address: 2, Satpayev str., of., Nur-Sultan city, Kazakhstan, 010008
Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434). E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Owner: Republican State Enterprise in the capacity of economic conduct «L.N.Gumilyov Eurasian National University» Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
Registered by Ministry of information and communication of Republic of Kazakhstan Registration number № 17814-Ж, from 31.07.19
Periodicity: 4 times a year
Address of printing house: 13/1 Kazhymukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008;
tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434)

Главный редактор: **Ерлан Сыдыков**
д.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит. науки)
Зам. главного редактора: **Шакимашрип Ибраев, д.ф.н., проф. (Казахстан)**
Зам. главного редактора: **Ирина Невская, доктор, проф. (Германия)**

Редакционная коллегия

Гайбулла Бабаяров	д.ист.н. (Узбекистан)
Улданай Бактыгереева	д.ф.н., проф. (Российская Федерация)
Дмитрий Васильев	д.ист.н., проф. (Российская Федерация)
Заур Гасанов	PhD (Азербайджан)
Гюрер Гильсевин	доктор, проф. (Турция)
Анна Дыбо	д.ф.н., проф. (Российская Федерация)
Мырзатай Жолдасбеков	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Дания Загидуллина	д.ф.н., проф. (Татарстан, РФ)
Зимони Иштван	доктор, проф. (Венгрия)
Булат Кумеков	д.ист.н., проф. (Казахстан)
Игорь Кызласов	д.ист.н., проф. (Российская Федерация)
Дихан Камзабекулы	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Сеит Каскабасов	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Ласло Мараш	PhD (Нидерланды)
Мария Иванич	доктор, проф. (Венгрия)
Мехмет Олмез	доктор, проф. (Турция)
Карл Рейхл	доктор, проф. (Германия)
Зайнолла Самашев	д.ист.н (Казахстан)
Каржаубай Сарткожа	д.ф.н. (Казахстан)
Айрат Ситдинов	д.ист.н., проф (Татарстан, РФ)
Фирдаус Хисамитдинова	д.ф.н., проф. (Башкортостан, РФ)
Нурила Шаймердинова	д.ф.н., проф., отв.секретарь (Казахстан)
Амантай Шарип	д.ф.н., проф., отв.секретарь (Казахстан)
Альфия Юсупова	д.ф.н., проф. (Татарстан, РФ)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2
Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)
E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Собственник: РГП на ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»
МОН РК

Зарегистрирован Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан

Регистрационное свидетельство № 17814-Ж от 31.07.2019

Периодичность: 4 раза в год

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-434)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

<i>И. Кызласов</i> Современные основы тюркской рунологии	
<i>И. Кызласов</i> Түркі рунологиясының қазіргі негіздері	
<i>I. Kyzlasov</i> Modern bases of Turkic runology	6
<i>A. Azmukhanova</i> The influence of the jadidic ideals of the Turkic intelligentsia on the Alash movement: historical-retrospective analysis	
<i>A. Азмұханова</i> Түркі зиялылары жәдиттік идеяларының Алаш қозғалысына әсері: тарихи-ретроспективті талдау	
<i>A. Азмуханова</i> Влияние джадидских идей тюркской интеллигенции на Алашское движение: историко-ретроспективный анализ	15
<i>A.Алдаш</i> Қазақ орфографиясы коммуникативтік кеңістікте: орфографиядағы варианттар	
<i>A. Aldash</i> Kazakh language in the communicative space: spelling options	
<i>A.Алдаш</i> Казахский язык в коммуникативном пространстве: орфографические варианты	24
<i>З.-Г.Бисенгали</i> Қ.Жұмалиевтің ғылыми мұрасы және әдебиеттанудың өзекті мәселелері	
<i>Z.-G. Bisengali</i> The scientific heritage of K. Zhumaliyev and urgent problems of literary criticism	
<i>З.-Г. Бисенгали</i> Научное наследие К. Жумалиева и актуальные проблемы литературоведения	38
<i>K. Samedova</i> Vowel transitions in the Northern dialect of North accent of the Azerbaijani language and “kipchak” language elements in them	
<i>К. Самедова</i> Әзербайжан тілінің солтүстік диалектісіндегі дауысты изогластарға «гыпчаг» элементтерінің әсері	
<i>К. Самедова</i> Влияние «гыпчаг»ских элементов на гласные изоглоссы северного диалекта азербайджанского языка.....	52
<i>M.Содномпилова</i> Түркі-моңғол халық медицинасындағы дерматологиялық тәжірибе: от культі және емшілік феномені	
<i>M.Sodnompilova</i> Dermatological practice in Turkic-Mongolian folk medicine:cult of fire and the phenomenon of healing	
<i>М. Содномпилова</i> Дерматологическая практика в тюрко-монгольской народной медицине: культ огня и феномен целительства	63
<i>A. Шарип</i> Образ Асан Кайгы в культуре тюркских народов	
<i>A. Шәріп</i> Түркі халықтары мәдениетіндегі Асан Қайғы бейнесі	
<i>A. Sharip</i> The image of Asan Kaigy in the culture of Turkic peoples	79
ЕСІМНАМАЛАР/PERSONALIA/ПЕРСОНАЛИИ	
<i>Е. Оганова, М. Калдыбаев</i> К 85-летию со дня рождения Дмитрия Михайловича Насилова	
<i>Е. Оганова, М. Калдыбаев</i> Дмитрий Михайлович Насиловтың туғанына 85 жыл	
<i>E. Oganova, M. Kaldybayev</i> On the 85th anniversary of the birth of Dmitry Mikhailovich Nasilov	97
СЫН ПІКІРЛЕР/REVIEWS/РЕЦЕНЗИИ	
<i>Г. Гүлсевин</i> Еуразия түркологтарының биобиблиографиялық сөздігі. 2-том: Қазақстан және Қырғызстан түркологтары	
<i>G. Gulsevin</i> The bibliographic dictionary of Turkologists of Eurasia. 2nd volume: Turkologists of Kazakhstan and Kyrgyzstan	
<i>Г. Гүльсевин</i> Библиографический словарь тюркологов Евразии. 2-том: Тюркологи Казахстана и Кыргызстана	109

Современные основы тюркской рунологии

Игорь Кызласов

доктор исторических наук, профессор,
ведущий научный сотрудник

Отдела средневековой археологии

Институт археологии Российской академии наук,

Москва, Российская Федерация

e-mail: kyzlasovil@mail.ru

*К трехвековому юбилею открытия
памятников рунического письма
тюркских народов*

Аннотация. 300 лет назад науке стали известны азиатские рунические письменности тюркских народов. Строй алфавита показал восхождение рун к слоговой письменности конца бронзового века. Весьма архаичными оказались и письменные документы, повлиявшие на облик енисейских эпитафий. Обе особенности указывают на древнее заимствование и адаптацию этой письменности тюркскими народами. С принятием манихейства в VIII веке руническое письмо стало священной письменностью сибирско-тюркской религии Света. В этой роли оно в IX-X вв. распространилось на землях Казахстана и Кыргызстана. Авторитет древнего письма привел к его долговому использованию после исламизации.

Ключевые слова: азиатская руническая письменность, происхождение алфавита, ранние письменные документы, эпитафийные стелы, наскальные надписи, сибирско-тюркское манихейство, письмена Казахстана и Кыргызстана.

Түркі рунологиясының қазіргі негіздері

Игорь Кызласов

тарих ғылымдарының докторы, профессор,

Ортағасырлық археология бөлімінің

жетекші ғылыми қызметкері

Ресей ғылым академиясының Археология институты,

Мәскеу, Ресей Федерациясы

e-mail: kyzlasovil@mail.ru

*Түркі халықтарының руна жазулары
ашылуының үш ғасырлық
торқалы тойына арналады*

Аннотация. 300 жыл бұрын ғылымға түркі халықтарының азиялық руналық жазбалары белгілі болды. Алфавиттің құрылысы рунаның қола дәуірінің соңындағы буындық жазбаға көтерілуін көрсетті. Енисей эпитафияларының бейнесіне әсер еткен жазбаша құжаттар да аса маңызды болды. Екі ерекшелік те түркі халықтарының бұл жазбаларды ежелгі заманда сырттан алып, өз ортасына бейімдегенін көрсетеді. VIII ғасырда манихейліктің қабылдануымен бірге руналық бітік Сібір-

түркі Жарық дінінің қасиетті жазуына айналды. IX-X ғғ. Қазақстан мен Қырғызстан жерлерінде ол осы бітімде таралды. Көне жазу өз беделінің арқасында исламдану дәуірінен кейін де ұзақ уақыт пайдаланылды.

Кілт сөздер: азиялық руналық жазу, алфавиттің шығу төркіні, ежелгі жазба құжаттар, эпитафиялық бағанастар, жартастағы жазулар, Сібір-түркі манихейлігі, Қазақстан мен Қырғызстан жазбалар

Modern bases of Turkic runology

Igor Kyzlasov

Doctor of historical sciences, professor,
leading researcher

Department of medieval archeology
Institute of archeology of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
e-mail: kyzlasovil@mail.ru

*To three-century anniversary
of the Turkic people runic writing opening*

Abstract. 300 years ago the Asian runic writing of the Turkic people became known to science. The system of the alphabet showed ascension of runes to syllabic writing of the end of a bronze age. Very archaic were also written documents which affected shape of the Yenisei epitaphs. Both features indicate ancient loan and adaptation of this writing by the Turkic people. With adoption of Manichaeism in the 8th century the runic letter became sacred writing of Siberian-Turkic religion of Light. In this role it in the 9-10th centuries extended on the lands of Kazakhstan and Kyrgyzstan. The authority of the ancient letter led to its long use after Islamization.

Keywords: the Asian runic writings, origin of the alphabet, early written documents, epitaph steles, rock inscriptions, Siberian-Turkic Manichaeism, inscriptions of Kazakhstan and Kyrgyzstan.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-2-6>

1. Открытие памятников рунической письменности тюркских народов произошло в долине Енисея в августе 1721 г. (Д.Г. Мессершмидт). Именно на Саяно-Алтайском нагорье в VIII-XI вв. существовал обычай высекать тексты в камне: устанавливать надгробные стелы с надписями и вырезать молитвы на скалах. Весь XVIII в. наука собирала и изучала только рунические надписи Хакасии, весь XIX в. – только надписи Саяно-Алтайского нагорья в Южной Сибири. С 1818 г. они стали известны на Алтае (Г.И. Спасский), с 1879 г. – в Туве (Г.И. Потанин). Отсюда и их название – енисейские надписи – возникшее еще до расшифровки текстов. В 1889 г. впервые обнаружены камнеписные надписи Монголии (орхонские, Н.М. Ядринцев). С тех пор руническая письменность стала именоваться орхонско-енисейской. В 1896 г. в Киргизии найдены надгробные надписи на валунах (таласские, В.А. Каллаур). В Средней Азии и в Казахстане памятников с руническими надписями не водружали. Это не означает, что там не знали самого рунического письма.

Тюрки Европы в домусульманскую эпоху также не создавали стел с надписями. Потому памятники рунического письма позднее открыты здесь на предметах и постройках лишь благодаря раскопкам (в 1884 г. – кубанское письмо волжских булгар, в 1899 г. донское

письмо Хазарского каганата). Через 100 лет (в 1986 г.) было установлено родство тюркских рун Европы не с *азиатскими* орхоно-енисейско-таласскими письменами, а с тремя другими, недавно выделенными и пока неизвестными *евроазиатскими* алфавитами Сибири (южноенисейским), Казахстана и Средней Азии (ачикташским и исфаринским).

Две *самостоятельных области* сложения и развития ранних рунических письменностей указывают на древнее разделение тюркских народов Евразии, *на два культурно самостоятельных мира*. Их истоки и историю науке еще предстоит отыскать. За самобытными письменными традициями стоят как явные духовные отличия, так и своеобразие существовавших государств. Стойкие алфавитные различия указывают на древнее культурно-политическое самосознание отдельных тюркоязычных народов.

Енисейское письмо, памятники которого ныне известны с VIII по XIII–XV вв., имело официальный статус в Древнехакасском государстве, орхонское (VIII–XI вв.) – во Втором Восточнотюркском и Уйгурском каганатах, таласское (IX–X вв.), вероятно, принадлежало карлукам, донское письмо (IX–X вв.) и кубанское письмо (VIII – рубеж XII и XIII вв.) были государственными в Хазарском каганате (а последнее – также и в Волжской Булгарии), родственную им ачикташскую письменность, вероятно, надо связывать с раннегузским государственным образованием.

2. Дешифровка азиатских рунических письменностей произведена в 1893 г. В.Томсеном и В.В. Радловым. Новонайденная группа рунических евроазиатских алфавитов остается не расшифрованной поныне. Поэтому дальнейшее изложение основано лишь на анализе образцов *енисейской* и *орхонской*, в меньшей мере – и *таласской* письменности.

Принципы рунического письма VIII–XII вв. пока не знают аналогий. Оно точнее всех когда-либо применявшихся азбук передавало звуковое построение тюркской речи. Цель достигалась использованием пары букв почти для каждого согласного звука: одна руна писалась в слове с мягкими, а другая – с твердыми гласными. Благодаря этому фонетическая характеристика записанного слова содержалась уже в его облике.

Совершенство письма породило в науке гипотезу о его изобретении неким специалистом-филологом незадолго до VI в. Направление строки справа налево указывало на семитские корни письменности. Оба эти обстоятельства вызвали поиски среди арамейских производных (насчитывавших по 24 буквы). В конце концов, непосредственной предтечей рун посчитали курсивную согдийскую письменность. Это предположение основывалось на внешнем сопоставлении знаков. И было отвергнуто при осмыслении внутренних особенностей рунической письменности.

3. Происхождение алфавита всегда отражено в нем самом. Строй рунического письма никогда не привлекался к подобным поискам, хотя он представлен на двух фрагментах учебных записей из урочища Тойок (Туюк) в Восточном Туркестане, сохранившихся, вероятно, от IX–X вв. Порядок букв и попарная их группировка в азбучном ряду совершенно уникальны и полностью отвергают мысль о намеренной трансформации какого-либо известного средневекового письма в руническое. Эти материалы выявляют длительный эволюционный путь, пройденный тюркскими рунами. Истоком его послужила неизвестная пока *слоговая письменность Западной Азии* конца бронзового века. Развитие было многоступенчатым: обозначение одной руной открытого слога сменилось записью закрытых слогов, затем поэтапно сокращалось число применявшихся букв – слоговое письмо становилось алфавитным. Число букв в восточнотуркестанских записях рунических азбук уменьшилось до 46 или 48.

Среди известных памятников Азии наиболее архаичная ступень представлена так называемой верхнеенисейской письменностью, сохранившейся в тувинском варианте енисейского письма. Енисейское письмо – одно из ранних его производных, а орхонское – наиболее реформированное и в этом смысле самое молодое. Таласская письменность, вероятно, сложилась лишь в IX в. при наложении енисейского письма на местное письмо

(возможно, на ачикташское). Особым источником для реконструкции истории письменности служат знаки препинания.

Система отражения гласных, правосторонность письма и парность размещения знаков в азбуке указывают на *нетюркскую первоначальную природу* проторунической письменности. Вероятно, она зародилась в *семитоязычной* среде и на каком-то этапе развития была *заимствована и приспособлена* тюркскими народами к своей речи. Косвенные данные позволяют полагать, что тюркоязычные рунические надписи появились никак не позднее гунно-сарматской эпохи.

4. Строгие различия в оформлении енисейских и орхонских эпитафий выявили бытование двух особых канонических размещения памятных надписей на стелах. Третье устройство отличает стелы народа чиков Тувинской котловины (Е 2, Е 68/1). Именно они показали существование удивительной, непривычной нам последовательности размещения строк в надписях. Строки высекались и читались не от верхней к нижней (как привычно нам и как их читали все тюркологи), а, наоборот, от нижней к верхней. Такое письмо *по восходящей лесенке* оказалось присуще половине енисейских стел и всем орхонским эпитафиям (кроме текста Тоньюкука). Объединяя два азиатских алфавита, такая самобытная манера письма тем самым характеризует общий для них древний алфавит-основу. После построения самого алфавита письмо по восходящей лесенке – второй важный признак области происхождения проторунического письма. Ныне подобного порядка письма нигде не обнаружено, что указывает не только на древность самой манеры, но и на ее связь с тленными органическими писчими материалами.

5. Размещение первой строки внизу надписи порождено сложением сводного текста из разрозненных однострочных документов, т.е. предполагает архивное накопление малых записей, сделанных на отдельных планках или узких таблицах. Одна за другой они нанизывались на шнур, поэтому первая запись оказывалась нижней, а следующие нарастали кверху. Такое составление итоговых документов принадлежит к самым ранним этапам письма человечества, к *стадии учетных записей храмовых хозяйств* Древнего Востока в эпоху бронзы. Оно было известно многим странам Западной Азии, а в обиходе Китая письмо на деревянных и бамбуковых планках сохранялось до появления бумаги в III в. н.э.

Оформление енисейских эпитафийных стел отразило облик деревянных чернови-ков, содержавших записи поминальных текстов, сделанные для каменотесов и резчиков. Оказалось, что эти тексты в большинстве своем копировались с четырехгранных деревянных стержней. Памятные стелы чиков, как и орхонские тексты, оказались связаны с рукописями-циновками, раздвижными “листами”, набранными из планок-строк, скрепленных шнурами. Реконструируются также прямоугольные деревянные таблицы с односторонней ручкой.

6. На удивление архаичные формы письменных документов сохранились только в культовой сфере поминальных надписей. Этот факт впервые выявляет *слой древнетюркского жречества*, владевшего письменностью. Как сама азиатская руническая письменность с ее древнейшим построением, так и давным-давно изжитые формы письменных документов могли сохраняться только в замкнутой и чрезвычайно косной среде. Эта часть общества, обладавшая освященными, изначально только ей данными знаниями, веками хранила их. Согласно известным историко-культурным этапам, процесс в целом длился около двух тысячелетий: с X–IX вв. до н.э. до VIII в. н.э. Нам не суждено пока назвать ту религию, которой служило это жречество, но следует отныне осознавать, что она *имела свое Писание*.

В этом смысле применявшие руны тюркские народы неверно считать и называть язычниками.

7. Время появления енисейских эпитафий и содержание одновременных наскальных надписей связывают появление камнеписности с *утверждением в Южной Сибири пришедшего из Центральной Азии манихейства* (60-е годы VIII в.). Сам факт признания манихейскими книжниками енисейского рунического письма в качестве священного

указывает на долгую его жизнь в религиозной сфере доманихейской эпохи. Поминальные стелы, «заговорившие» древними письменами от лица умершего, свидетельствуют: ставшие черновиками для резчиков деревянные записи с поминальными текстами *применялись тюркоязычными жрецами ранее возникновения эпитафийной формы* этого культа. Археологи видят этот дописменный культ (необработанные вертикальные камни, символизирующие умерших) уже с гунно-сарматского времени. Таковы таштыкские и, частично, шурмакские и горноалтайские поминальники. Его же сохраняют ряды балбалов на памятниках народа тюрков, затем (с VI в.) создававшего для увековечивания своих героев портретную скульптуру.

Признавая связь двух исконных составляющих общетюркского поминального культа – необработанного вертикально поставленного камня, символизировавшего умершего, и текста плача, начертанного от его имени на деревянных планках, – остается заключить, что, по крайней мере, в этой области проторуническое письмо было применено к тюркской речи *никак не позднее II в. до н.э.*

Важно помнить, что поминальная обрядовая практика с момента прихода разных тюркоязычных народов на Саяно-Алтайское нагорье представлена уже *в трех главных разновидностях*: стела у погребального сооружения [1], камень близ поминальной оградки [2] или поминального кургана [3]. Наш поиск истоков письменной рунической культуры, связанной с этой культовой сферой, таким образом, должен быть направлен на еще более давние времена – на древнюю эпоху сложения единой поминальной символики в условиях неведомой общетюркской прародины.

8. Создание енисейских эпитафий, придав в 60-х годах VIII в. камнеписную форму древней поминальной обрядности, в силу этого *получило массовый характер* (сегодня известно более 80 стел). Орхонские стелы, по своей сути и форме связанные с китайской имперской традицией, остались малочисленными *известно* [11]. Порожденные манихейской грамотностью енисейские эпитафии прекратили свое существование в XI в. с дальнейшим развитием сибирского манихейства.

Наскальные надписи также впервые вводят письменность в древний культ почитания гор. Такие енисейские граффити, которых известно уже *более двухсот*, с VIII в. и до XIII-XV вв. содержат манихейские молитвы или отметки о них. Особую группу написаний составляют краткие записи миссионеров и проповедников. Манихейские миссионеры, в IX-X вв. двинувшись с Саяно-Алтая на запад, *распространили обряд* молитвенного рунического письма на земли современного Кыргызстана и Казахстана. Число известных здесь наскальных надписей, выполненных енисейским алфавитом и подчиненных характерному монастырскому правописанию, ныне превышает два десятка и будет расти. Формирование таласского алфавита непосредственно связано с этим религиозным движением. Оно произошло на некой местной рунической основе под сильным влиянием енисейского письма. Применение таласской письменности целиком объясняется обрядовой практикой сибирско-тюркского манихейства.

Заклинания на предметах (зеркала и культовых кинжалах), начертанные рунами, также указывают на включение в сибирское манихейство давних воззрений и священнодействий южносибирской языческой поры. Вполне вероятно, что к этому восходят межевые и иные начертания на камнях курганов раннего железного века среднего течения Енисея.

В целом материалы разных областей письменной культуры подтверждают одно: *манихейство не привносило письменность в бесписьменные сферы культа*. Новая вера, признав исконные обряды, лишь *сделала явным и массовым* до того замкнутое, кастово-ограниченное применение рунического письма тюркскими народами Южной Сибири, Центральной и Средней Азии и Казахстана.

Существование письменности вне культовой сферы доказывают владельческие

надписи на зеркалах и пиршественных сосудах, отметки о сдаче податей драгоценными изделиями, подтверждения стоимости расхожих бронзовых монет и тому подобные енисейские граффити.

Надписи на скалах, сделанные тушью, и курсивные енисейские начертания на стелах выявляют рукописную культуру, знавшую письмо как черным, так и красным цветом. Широкое для средневековья распространение грамотности на Саяно-Алтайском нагорье подтверждается надписями, выполненными людьми разного общественного положения: и титулованными аристократами, и простолюдинами с обыденными именами. Известны надписи, адресованные женщинам. Книжные знания отражены лексическими заимствованиями из сирийского, иранского, согдийского, китайского языков и санскрита. Енисейские надписи выявляют знакомство их создателей с литературой Переднего Востока удивительной древности и содержат кредо тюркской интеллигенции, видевшей в письме и грамотности свое жизненное предназначение.

9. Обращение Второго Восточнотюркского каганата к орхонскому руническому письму для создания официальных эпитафийных памятников, по статусу и назначению приравненных к имперским памятным стелам Китая, показывает намеренное выдвижение древней письменности в символы нового государства. Следование Уйгурской державой той же орхонской письменной традиции осознанно демонстрировало государственную преемственность от Второго Восточнотюркского каганата. Нельзя отрицать существования в раннесредневековых тюркоязычных обществах глубоких знаний своей истории, как и поддержания в них условий для сохранения древней письменности в длительные периоды утраты ею официального статуса. Последнее было возможно лишь при существовании жречества – хранителей вековых, освященных духовных истин и письмен, их выражавших.

Применение предшествующих енисейских рун манихеями Древнехакасского государства, как и сохранение кубанского рунического письма в Волжской Булгарии через 2-3 столетия после ее официальной исламизации, а также использование старого ачикташского письма в уже мусульманских городах Средней Сырдарьи, в равной мере указывают на древнюю, глубокую укорененность этих местных письменностей, их былое священное положение, предшествующее принятию мировых религий эпохи.

10. Изложенные материалы выявляют закономерные причинно-следственные связи в истории культуры, позволяющие считать известные рунические письменности как азиатского, так и евроазиатского корня древнейшим наследием тюркоязычных народов раннего средневековья. Это наследие осознавалось и сохранялось ими задолго до VIII в., предоставившего нам первые письменные памятники булгар, тюрков, уйгуров, древних хакасов и чиков. Наука, осознав глубину письменной культуры тюркских народов и ее связь с некой древнейшей религией, получает новые возможности для постижения истинного исторического пути, пройденного нашими предками.

11. Подробнее с основными положениями статьи можно познакомиться в следующих работах [1-22]:

1. Кызласов И.Л. Две группы тюркских рунических алфавитов: Опыт выделения // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. – М.: Наука, 1987. – С. 142-143
2. Кызласов И.Л., Новая руническая письменность Южной Сибири // Археология Горного Алтая. – Горно-Алтайск: Горно-Алтайский НИИ истории языка и литературы, 1988. – С. 108-140.
3. Кызласов И.Л. Древнетюркская руническая письменность Евразии: Опыт палеографического анализа. – М. Институт археологии РАН, 1990. – 179 с.
4. Кызласов И.Л. Рунические письменности евразийских степей. – М., 1994. – 327 с.
5. Кызласов И.Л. Рунические алфавиты Средней Азии // Из истории и археологии

древнего Тянь-Шаня. – Бишкек, 1995. – С. 142-154.

6. Кызласов И.Л. «Добро сотворив, посеять человечность». Манихейские миссионеры у вершин Алтая // Средневековые древности евразийских степей / Археология восточноевропейской лесостепи. Вып. 15/. – Воронеж: Воронежский гос. университет, 2001. – С. 111-129.

7. Кызласов И.Л. Материалы к ранней истории тюрков. – II: Древнейшие свидетельства о письменности // Российская археология, 1998, № 1. – С. 71-83

8. Кызласов И.Л. Материалы к ранней истории тюрков. – III: Древнейшие свидетельства о письменности // Российская археология, 1998, № 2. – С. 68-84.

9. Кызласов И.Л. Материалы к ранней истории тюрков. – IV: Образованность в эпоху рунического письма // Российская археология, 1999. № 3. – С. 99-117.

10. Кызласов И.Л. Итоги и перспективы тюркской рунологии // Тюркология. – Туркестан, 2002, № 2. – С. 3-18.

11. Кызласов И.Л. Орфографические признаки манихейских рунических надписей // Вопросы тюркской филологии. Вып. IV. Материалы Дмитриевских чтений к 100-летию со дня рождения. – М.: Институт стран Азии и Африки при МГУ, 1999. – С. 85-111.

12. Кызласов И.Л. Смена мировоззрения в Южной Сибири в раннем средневековье: Идеи единобожия в енисейских надписях // Древние цивилизации Евразии: История и культура. – М.: Восточная литература, 2001. – С. 243-270.

13. Кызласов И.Л. Новости тюркской рунологии. Вып. 1: Енисейские надписи на горе Ялбак-Таш (Горный Алтай). – М.: Гуманитарий, 2003. – 112 с.

14. Кызласов И.Л. Особенности азиатского проторунического письма // Тюркология. – Туркестан, 2004, № 1. – С. 3-27.

15. Кызласов И.Л. Особенности тюркской рунологии // Центральная Азия. Источники, история, культура. – М.: Восточная литература, 2005. – С. 427-449.

16. Кызласов И.Л. Таласские наскальные надписи // Российская археология, 2005, № 2. – С. 46-55.

17. Кызласов И.Л. Прочтение наскальных рунических надписей Кыргызстана // Материалы и исследования по археологии Кыргызстана. Вып. 1. – Бишкек: Илим, 2005. – С. 51-64.

18. Кызласов И.Л. Раннесредневековая эпиграфика Казахстана и Кыргызстана: проблема датировки, происхождения и принадлежности таласского рунического письма (в кратком изложении) // Историко-культурное наследие и современная культура. Сб. материалов междунар. научно-практического семинара. – Алматы: Service Press, 2012. – С. 40-44.

19. Кызласов И.Л. Руническое письмо на скалах: сибирские корни обряда и его распространение в Средней Азии // Культурный трансфер на перекрестках Центральной Азии: до, во время и после Великого Шелкового пути. – Париж – Самарканд: МИЦАИ, 2013. – С. 116-121.

20. Кызласов И.Л. Религиозная природа енисейской письменности. I // Российская тюркология, 2013, № 2. – С. 79-90.

21. Кызласов И.Л. Религиозная природа енисейской письменности. II // Российская тюркология, 2014, № 1. – С. 52-61.

22. Кызласов И.Л. Характер и значение находок рунических надписей на Сырдарье // Известия НАН РК. Серия обществ. и гуман. наук, 3, 2013. – С. 164-173.

Bibliography

1. Kyzlasov I.L. (1987) Dve gruppy tyurkskih runicheskikh alfavitov: Opyt vydeleniya // Zadachi sovetskoj arheologii v svete reshenij XXVII s"ezda KPSS [Two groups of Turkic runic alphabets: Experience of the selection // Problems of Soviet archaeology in the light of decisions of the XXVII Congress of the CPSU.]. M., Nauka [M., Science]. P. 142-143. [in Russian].
2. Kyzlasov I.L. (1988) Novaya runicheskaya pis'mennost' YUzhnoj Sibiri // Arheologiya Gornogo Altaya [A new runic alphabet in southern Siberia // Archeology of the Altai Mountains]. Gorno-Altajsk, Gorno-Altajskij NII istorii, yazyka i literatury [Gorno-Altai, Gorno-Altai research Institute of the history of language and literature]. P. 108-140. [in Russian].
3. Kyzlasov I.L. (1990) Drevnetyurskaya runicheskaya pis'mennost' Evrazii: Opyt paleograficheskogo analiza [Ancient Turkic runic script of Eurasia: Experience in paleographic analysis]. M., Institut arheologii RAN [M., Institute of archaeology of the Russian Academy of Sciences]. 179 p. [in Russian].
4. Kyzlasov I.L. (1994) Runicheskie pis'mennosti evrazijskikh stepej [Runic scripts of the Eurasian steppes]. M. 327 p. [in Russian].
5. Kyzlasov I.L. (1995) Runicheskie alfavitы Srednej Azii // Iz istorii i arheologii drevnego Tyan'-Shanya [Runic alphabets of Central Asia // From the history and archeology of the ancient Tien Shan]. Bishkek. P. 142-154. [in Russian].
6. Kyzlasov I.L. (2001) «Dobro sotvoriv, poseyat' chelovechnost'». Manihejskie missionery u vershin Altaya // Srednevekovye drevnosti evrazijskikh stepej / Arheologiya vostochnoevropskoj lesostepi [«Creating good, sow humanity». Manichean missionaries at the top of the Altai // Medieval antiquities of the Eurasian steppes // Archeology of the Eastern European forest-steppe.]. Vyp. 15 [Issue 15]. Voronezh, Voronezhskij gos. universitet [Voronezh, Voronezh state University]. P. 111-129. [in Russian].
7. Kyzlasov I.L. (1998) Materialy k rannej istorii tyurkov [Materials for the early history of the Turks]. II: Drevnejshie svidetel'stva o pis'mennosti // Rossijskaya arheologiya, № 1 [The oldest evidence of writing // Russian archaeology]. P. 71-83. [in Russian].
8. Kyzlasov I.L. (1998) Materialy k rannej istorii tyurkov [Materials for the early history of the Turks]. III: Drevnejshie svidetel'stva o pis'mennosti // Rossijskaya arheologiya, № 2 [The oldest evidence of writing // Russian archaeology]. P. 68-84. [in Russian].
9. Kyzlasov I.L. (1999) Materialy k rannej istorii tyurkov [Materials for the early history of the Turks]. IV: Obrazovannost' v epohu runicheskogo pis'ma // Rossijskaya arheologiya, № 3 [Education in the era of runic writing // Russian archaeology]. P. 99-117. [in Russian].
10. Kyzlasov I.L. (2002) Itogi i perspektivy tyurkskoj runologii // Tyurkologiya, Turkestan, № 2 [Results and prospects of the Turkic runology // Turkology]. P. 3-18. [in Russian].
11. Kyzlasov I.L. (1999) Orfograficheskie priznaki manihejskikh runicheskikh nadpisej // Voprosy tyurkskoj filologii. Vyp. IV. Materialy Dmitrievskikh chtenij k 100-letiyu so dnya rozhdeniya [Orthographic features of Manichaean runic inscriptions // Questions of Turkic Philology. Issue IV. Materials of Dmitriev's readings for the 100th anniversary of his birth]. M., Institut stran Azii i Afriki pri MGU [M: Institute of Asian and African countries at MSU]. P. 85-111. [in Russian].
12. Kyzlasov I.L. (2001) Smena mirovozzreniya v YUzhnoj Sibiri v rannem srednevekov'e: Idei edi-nobozhiya v enisejskikh nadpisyah // Drevnie civilizacii Evrazii: Istoriya i kul'tura [Orthographic features of Manichaean runic inscriptions // Questions of Turkic Philology. Issue IV. Materials of Dmitriev's readings to the 100th anniversary of his birth.]. M., Vostochnaya literatura [M., Oriental literature]. P. 243-270. [in Russian].
13. Kyzlasov I.L. (2003) Novosti tyurkskoj runologii. Vyp. 1: Enisejskie nadpisi na gore Yalbak-Tash (Gornyj Altaj) [News of the Turkic runology. Vol. 1: Yenisei inscriptions on mount Albak-Tash (Mountain Altai).]. M., Gumanitarij [M., Humanities]. 112 p. [in Russian].
14. Kyzlasov I.L. (2004) Osobennosti aziatskogo protorunicheskogo pis'ma // Tyurkologiya, Turkestan, № 1 [Features of Asian proto-runic writing // Turkology]. P. 3-27. [in Russian].

15. Kyzlasov I.L. (2005) Osobennosti tyurkskoj runologii // Central'naya Aziya. Istochniki, istoriya, kul'tura [Features of the Turkic runology // Central Asia. Sources, history, culture]. M., Vostochnaya literature [M., Oriental literature]. P. 427-449. [in Russian].
16. Kyzlasov I.L. (2005) Talasskie naskal'nye nadpisi // Rossijskaya arheologiya, № 2 [Talas rock inscriptions // Russian archaeology]. P. 46-55. [in Russian].
17. Kyzlasov I.L. (2005) Prochtenie naskal'nyh runicheskikh nadpisej Kyrgyzstana // Materialy i issledovaniya po arheologii Kyrgyzstana [Reading rock runic inscriptions of Kyrgyzstan // Materials and research on the archeology of Kyrgyzstan]. Vyp. 1 [Issue 1]. Bishkek, Ilim [Bishkek, Teaching]. P. 51-64. [in Russian].
18. Kyzlasov I.L. (2012) Rannesrednevekovaya epigrafika Kazakhstana i Kyrgyzstana: problema datirovki, proiskhozhdeniya i prinadlezhnosti talasskogo runicheskogo pis'ma (v kratkom izlozhenii) // Istoriko-kul'turnoe nasledie i sovremennaya kul'tura. Sb. materialov mezhdunar. nauchno-prakticheskogo seminar [Early medieval epigraphy of Kazakhstan and Kyrgyzstan: the problem of Dating, origin and belonging of the Talas runic script (in brief) // Historical and cultural heritage and modern culture. A collection of abstracts of the Intern. scientific and practical seminar]. Almaty, Service Press. P. 40-44. [in Russian].
19. Kyzlasov I.L. (2013) Runicheskoe pis'mo na skalakh: sibirskie korni obryada i ego rasprostranenie v Srednej Azii // Kul'turnyj transfer na perekrestkah Central'noj Azii: do, vo vremya i posle Velikogo Shelkovogo puti [Runic writing on rocks: Siberian roots of the rite and its distribution in Central Asia // Cultural transfer at the crossroads of Central Asia: before, during and after the Great silk road.]. Parizh – Samarkand: MICAI [Paris – Samarkand: IICAS]. P. 116-121 [in Russian].
20. Kyzlasov I.L. (2013) Religioznaya priroda enisejskoj pis'mennosti. I // Rossijskaya tyurkologiya, № 2 [Religious nature of the Yenisei script. I // Russian Turkology]. P. 79-90. [in Russian]
21. Kyzlasov I.L. (2014) Religioznaya priroda enisejskoj pis'mennosti. II // Rossijskaya tyurkologiya, № 1 [Religious nature of the Yenisei script. II // Russian Turkology]. P. 52-61. [in Russian].
22. Kyzlasov I.L. (2013) Harakter i znachenie nahodok runicheskikh nadpisej na Syrdar'e // Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestv. i guman. nauk, 3 [The nature and significance of the finds of runic inscriptions on the Syrdarya // News NAS RK. Series of societies and human Sciences]. P. 164-173. [in Russian].

The influence of the jadidic ideals of the Turkic intelligentsia on the Alash movement: historical-retrospective analysis

Aiman Azmukhanova

Candidate of historical science,
Professor of the Department of Oriental Studies
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: aiaz67@mail.ru

Abstract. At the beginning of the 20th century, the Alash movement, which united the political forces of the Kazakh people, not only developed a program for modernizing the country, but also proposed the idea of autonomy as a first step to future independence. Representatives of Alash teamed up with the intelligentsia of the Turkic-Muslim peoples, established cooperation and supported the idea of Jadidism. In the conditions of a revolutionary coup and civil war, the leaders of the Alash party politically, economically and culturally supported the idea of autonomy in the Volga-Urals, the Caucasus and Turkestan and fought against the colonial policies of tsarist Russia and Soviet power. The idea of S. Maksudi about «Turkism» based on Islam, the demand of Zaki Validi Togan about the «loyalty of the federation», «Autonomy of Turkestan» M. Chokai, the movement «Alash Orda» A. Bokeikhan had Jadid principles and were aimed at national independence. Initially, the goal of jadidism was to reform the public education, but at the beginning of the twentieth century, it is a political movement. In this article, on the basis of scientific and methodological analysis and a comparative approach, the problem of the idea of Jadidism, which influenced the struggle for independence of the Alash intelligentsia, is considered.

Keywords: jadidism, public education, Turkic intelligentsia, Alash movement, national liberation struggle.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-2-15>

Түркі зиялылары жәдидтік идеяларының Алаш қозғалысына әсері: тарихи-ретроспективті талдау

Айман Азмұханова

тарих ғылымдарының кандидаты,
шығыстану кафедрасының профессоры
Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
e-mail: aiaz67@mail.ru

Аннотация. XX ғасырдың басында қазақ халқының саяси күшін біріктірген Алаш қозғалысы елді жаңғырту бағдарламасын жасап қана қоймай, автономия идеясын болашақ тәуелсіздікке алғашқы қадам ретінде ұсынды. Алаш өкілдері түркі-мұсылман халықтарының зиялыларымен бірігіп, ынтымақтастық орнатты және жадидизм идеясын қолдады. Революциялық төңкеріс пен азаматтық соғыс жағдайында Алаш партиясының басшылары Еділ-Орал, Кавказ және Түркістандағы автономия идеясын саяси, экономикалық және мәдени жағынан қолдады, патшалық Ресей мен Кеңес өкіметінің отарлау саясатына қарсы күресті. С.Максудидің исламға негізделген «түрікшілдік» идеясы, Заки Валиди Тоғанның «федерация адалдығы» туралы талабы, М.Шоқайдың «Түркістан автономиясы», Ә.Бөкейханның «Алаш Орда» қозғалысының негізінде жәдидтік ұстанымдары болған және ұлттық тәуелсіздікке бағытталған. Жәдидизмнің бастапқы

мақсаты - халық ағарту жүйесін реформалау болса, ал XX ғасырдың басында ол толықтай саяси қозғалысқа айналды. Осыған орай, бұл мақалада ғылыми-әдістемелік талдау және салыстырмалы көзқарас негізінде Алаш зиялыларының тәуелсіздік үшін күресуіне әсер еткен жәдиттік идеясының мәселесі қарастырылады.

Кілт сөздер: жәдидизм, халық ағарту, түркі зиялылары, Алаш қозғалысы, ұлт-азаттық күрес.

**Влияние джадидских идей тюркской интеллигенции на Алашское движение:
историко-ретроспективный анализ**

Айман Азмуханова

кандидат исторических наук,
профессор кафедры востоковедения
Евразийский национальный
университет им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан
e-mail: aiaz67@mail.ru

Аннотация. В начале XX века движение Алаш, которое объединило политические силы казахского народа, не только разработало программу модернизации страны, но и предложило идею автономии как первого шага к будущей независимости. Представители Алаш объединились с интеллигенцией тюрко-мусульманских народов, наладили сотрудничество и поддержали идею джадидизма. В условиях революционного переворота и гражданской войны лидеры партии Алаш политически, экономически и культурно поддерживали идею автономии на Волге-Урале, Кавказе и в Туркестане и боролись против колониальной политики царской России и Советской власти. Идея С. Максуди о «тюркизме» основанная на исламе, требование Заки Валиди Тогана о «лояльности федерации», «Автономия Туркестана» М. Чокая, движение «Алаш Орда» А. Бокейхана – все они имели джадидские основы и были направлены на достижение национальной независимости. Изначально целью джадидизма было реформирование народного просвещения, но уже в начале XX века представляет собой политическое движение. В связи с этим в данной статье на основе научно-методологического анализа и компаративного подхода рассмотрены проблема идеи джадидизма, которая повлияла на борьбу за независимость Алашской интеллигенции.

Ключевые слова: джадидизм, народное образование, тюркская интеллигенция, движение Алаш, национально-освободительная борьба.

Introduction

The main directions of Islam and Islamic historiography in the Russian Empire are the study of integration processes, secularism and modernization of Turkic-Muslim peoples and their policies of resistance to imperial rule. Socio-economic and socio-political changes in Russian society in the 19th century affected the Turkic-Muslim peoples of the empire. This is reflected in the ideology of the Jadids, aimed at increasing the cultural level of the Turkic-Muslim peoples in order to enter the main stream of development of world civilization. The events of the early twentieth century influenced the formation of the socio-political movement of the Turkic-Muslim peoples in tsarist Russia, which reflected the policy of liberalization of Russian society. In the field of education, this meant preventing the pressure of the tsarist authorities on the development of educational literature, freedom of speech, schools and madrassas. Jadidism, as a new ideological

tendency of the beginning of the twentieth century, gave an impetus to the consolidation and unification of the Turkic-Muslim peoples within the empire. As a representative of the Muslim faction in the State Duma, Itifak al-Muslimin contributed to the creation of a national information network, the development of a Turkic literary language that is understood by all Muslim Turks. The Muslim movement has become a product and an integral part of society. The political, economic and cultural changes that shocked the Turkic-Muslim peoples of the Russian Empire attracted them to social mobilization, cooperation, mutual integration and a single geopolitical space.

Originally seen as a movement to restructure the Muslim education system, Jadidism was influenced by the revolution of 1905-1907, which became a powerful political force capable of governing society in Russia and seeking to unite and strengthen the Turkic-Muslim peoples. Ismail Gaspirali, Crimean Tatar, is the founder of this Turkic-Muslim movement in tsarist Russia. His lifelong concept, published in the *Tarjiman* newspaper, was that the forcible assimilation of the Turkic-Muslim peoples of Russia was useless and harmful. According to him, «knowledge of Russia, its culture and laws occurs through the broad development of education in the Turkic language, usual for Muslim Turks, which is the basis for rapprochement of moral equality, freedom and knowledge» [1, p. 13]. Thus, the ideology of the Jadids was focused on cultural transformations in the late nineteenth and early twentieth centuries, in particular on the reform of the Muslim education system. These changes did not last decades, but several years. As a result, there was mutual agreement of the Turkic-Muslim peoples on the basis of equality. The ideology of the Jadids at that time had no political elements, no ideas of pan-Turkism or pan-Islamism.

The first attempts of political self-government of the Turkic-Muslim peoples were associated with the 1905 revolution, the government was forced to modernize some aspects of the political regime. Further revision of the Law «On Other Religions» of December 12, 1904, the publication of the decree «Restriction of the rights of the natives and local residents in certain regions of the empire», February 18, 1905 to obtain permission from the Turkic-Muslim peoples to «improve the state» is the basis for increase their political activity. Jadidic ideas were reflected in the Alash Orda movement. According to the recollections of the leader of the Kazakh national movement, deputy of the First Duma A. Bokeikhanov, during the campaign of Turkic-Muslim demands in the steppe zone, «the Kazakhs are faced with issues of religion and land, political freedom» [2, p. 34].

In this regard, this scientific study sets the goal of a historical and retrospective analysis of the influence of Jadid ideas on the movement of the Alash Horde. In the analysis, materials from the Alash intelligentsia were used, which reflect the relationship of the Turkic-Muslim peoples. In addition, the materials of Turkish historiography were brought into scientific circulation.

Materials and Methods

The first studies appeared in the pre-revolutionary period and belonged mainly to the Jadids themselves. Among the works of that period were the famous Jadids S.Aini, F.Khodjaev [3, p. 78], A.Fitrat, M.Behbudi, as well as Russian missionaries and officials on the main problems of the Jadid movement S.Gramenitsky [4], N.P.Ostroumov [5], A.Alexandrov [6], A.I.Dobromyslov [7], A.Bobrovnikov, G.Andreev, A.Samoilovich. The following issues were studied in these works: the history of the movement of the Jadids; the study of jadidism as a sociocultural phenomenon; the main stages in the development of this phenomenon before the revolution; Jadid schools of new methods; analysis of the activities of Jadid, literature and the press. These scientific works can be considered in different ways, some of them have religious content, others are works of subjective opinion, works of Russian missionaries, written in the administrative-colonial or ideological plan [8, p. 387].

As for the content of Soviet historiography and data, the concept of «Russian Jadids» was used in a number of works. Guided by national differences on a post-Soviet scale, the phrase «Uzbek, Tatar, Bashkir Jadids» is used to describe scientific papers that downplay the general «Jadid movement». In the late nineteenth and first half of the twentieth centuries, the Jadid

movement initially began with the reorganization of the educational sphere, and in subsequent years continued the struggle for national liberation. In its main content, the only way out of the shackles of the Russian Empire was cooperation with the Turkic peoples, increasing the level of literacy and the formation of national identity in accordance with the times [9, p. 96].

The Jadid movement, starting with education, first introduced a new teaching method in the early 1890s at the Gusmaniya madrasah (Ufa province) and the Husainiya madrasah of the Huseynov brothers (Orenburg province). The first graduates of these new teaching schools, including Tatars, Bashkirs and Kazakhs, worked as teachers in newly created schools in other Muslim regions of the Russian Empire [10, p. 47]. There were other teachers who studied in the «new methods» of Jadid schools in Cairo, Istanbul, Bakshasaray and Kasymov. Since 1895, in the madrassas of Rasulia, Gusmania, Galia, Husseinia and others, professional teachers were trained according to the new method. At the beginning of the twentieth century, a new method of teaching sound was introduced in Bashkortostan, Tatarstan, Crimea, the Orenburg region and a number of cities in Turkestan, in particular, in Verny (Almaty), Shymkent, Tashkent, Samarkand, Fergana and others, and established itself firmly in leading schools and madrassas cities [11, p. 273]. In addition to religious subjects, humanities and natural sciences were taught, the number of which increased every year. Strict annual curricula for new teaching schools have been developed and transferred to the classroom system.

Reference Review

In the second half of the 19th and early 20th centuries, Al-Azhar University in Cairo and Istanbul University became increasingly popular. Al-Azhar University has become a true center of Eastern modernism under the influence of Muhammad Abdo. Later, when the crisis of traditional Eastern education intensified, Turkestan Jadids raised the slogan of training clergy in Istanbul and Alexandria [12, p. 211]. So, in Cairo Z. Kadyri, G. Battal, I. Kamalov, M. Bigiev, Z. Kamali, G. Rasuli, K. Mutygi (Tukhvatullin), Sh. Kamal and others received education. Some of them were directly next to Abdo and were associated with Hizb ut-Watani al-Hurri (Free National Party of Egypt). Some Turkic-Muslim Jadids, in particular Z. Ramiev (Derdmend), A. Saidi, Gub. Bubi, F. Karimi, S. Maksudi, Y. Akchura, A. Agaoglu, A. Fitrat, G. Saadi (Sagdi), S. Kamal, G. Shonasi, H. Zaini, M. Satayev went to educational institutions of Istanbul. Among the Jadids, Faizkhanov cited examples of Muslim schools in Russia and Turkey as examples in reform projects, but educational institutions in Istanbul have become an inspiring example of modernization for Muslim reformers [13, p. 4].

Jadid reformers paid particular attention to the issue of territorial community. They proposed accepting the name of the territory inhabited by Turkic-Muslim peoples in 1913-1916, like Turkestan. One of the most important representatives of the Jadid movement was Mahmudhoja Behbudi. In his work, he focused on promoting secular education and culture and strove for the participation of local business representatives in the development of the national economy and culture, the management of the regions in the project of management reform in Turkestan. Along with the Jadid movement among the Turkic-Muslim peoples of the Russian Empire, the directions of ethnic identity were closely associated with religious forms, so it was impossible to immediately form an ethno-national idea. It was necessary to transform Turkism from religious to national consciousness. Some scholars saw Turkism as a response to tsarist politics and the position of a significant part of the Russian elite that supported pan-Slavism [14, p. 272]. Among the Kazakhs in Turkestan and the steppes, followers of Jadid reformist ideas were M. Shokai, J. Seydalin and M. Seralin, who sought to unite the Turkic-Muslim peoples of the region into a Turkestan nation. In general, according to S.D. Asfendiyarov and S.Z. Zimanov, until 1917 in Kazakhstan there were about 100 new methodical schools [15, p. 53].

In September 1917, even before the October Revolution, the Jadids organized their party under the name «Turik Adami Markaziyat» (Turkic federalism). The organizers and ideologists of this party began to appear in different cities, preaching the idea of uniting all Turkic-speaking

peoples and all Muslims into one state on a federal basis [16, p. 8]. The 1917 revolution seemed to allow the Turkic-Muslim peoples of Russia to build a state on the basis of their independence. The Kokand Autonomous Government, formerly known as the Basmachi, then sent a special delegation to Baku for a short time to establish contacts with the Jadids in Azerbaijan. From there, they returned with several Turkish thinkers who called themselves teachers. Since then, an organization has emerged called Ittihat and Tarakki (Unity and Development) [17, p. 80].

Results

The Turkestan delegation of the Party of Unity and Development returned from Turkey in February 1919 during the civil war in Turkestan. Turkish party leaders advised the Jedi in Turkestan to change the name of their organization to "National Union" instead of "Ittihat and Tarakka". They hoped that the organization would coordinate the activities of all the Jadids in Turkestan, strengthen mutual cooperation and lead to the unity of the Turkic peoples [18, p. 152]. The security guards (observers and scouts) of the Russian Empire, especially in 1905-1917, sought to penetrate deeper into the activities of the Jadids in Turkestan and Alash of the Horde. They carefully and systematically controlled and studied their main goals, ideological and political orientation, aspirations for Russia and Muslim countries (Turkey, Iran, Afghanistan) G. Kariev, K. Muttigi, J. Mamakulizade and others. We studied their interconnections and activities in the national liberation movement. Besides, on October 25, 1915, the chief of the Samarkand police wrote a secret letter to the chief of the security department of the Turkestan district, lieutenant colonel Sizykh, in which he was instructed to send a letter to the editor of the Muslim newspaper in Samarkand [19, p. 4].

Ilminsky called the activity of the Jadids of the Tatars in the Kazakh steppes dangerous. He put forward the idea of combating the Tatars by dividing the Turkic language into national languages based on the Cyrillic alphabet or the Arabic alphabet adapted to the Kazakh language. The development of national literary languages attracted violent linguistic and cultural Russification, and in order to give the Turkic-Muslim peoples the opportunity to integrate peacefully into Russian society, it was necessary to prevent Turkic ideas [20, p. 23]. Orthodox missionaries and scholars called on imperial authorities to actively promote Russian education in order to free Kazakhs from the influence of more developed Muslim peoples. Ilminsky traveled a lot along the Kazakh steppes, noting the natural interest of the Kazakhs, who knew the language and lifestyle of the Kazakh nomads, their desire to learn, which, he believed, would inevitably force them to learn Russian, which opens the door to European civilization. To «natives» Ilminsky suggested teaching in their native language in order to adapt to «Russian language, nationality, education and culture» [21, p. 43].

To keep the Kazakh people from the movement of Jadids and Turkic ideas, many Russian schools were opened in the Kazakh steppes. They competed with Jadid schools and controlled the interest of Kazakhs in Muslim education. In the Kazakh steppes, the Russian administration used the zeal of the Kazakhs for modern achievements in education and science to create Russian-Kazakh mixed secondary schools, district schools and colleges, as well as rural schools. These schools did not differ from elementary schools in Russia and provided general primary education. In the steppes of Kazakhstan, special agricultural schools, craft classes and technical schools were built to train personnel for the Russian administration [22, p. 80]. In this regard, A. Bokeikhanov drew attention to the formation of two socio-political movements in the Kazakh steppes, focusing on different models of the civilized transformation of Kazakh society. The first movement sought to introduce religious principles and revive an ethnic group by updating social and cultural values and Islamic norms. In his work, S. Asfendiyarov notes that in the nineteenth and early twentieth centuries in Kazakhstan, Turkism reigned in the Jadid movement, and he felt the strong influence of the Tatar bourgeoisie and the clergy [23, p. 149].

Scientific findings

Many researchers compare the movement of the Jadids of the Turkic peoples in the Kazakh

steppes and the Turkestan region at the beginning of the twentieth century with the national liberation movement led by intellectuals of the Alash party. Among them, a modern researcher N.D. Nurtazina, according to a number of Western scholars, considers the Alash movement to be a national version of the Muslim Jadid movement, but contradicts her opinion even more without attributing the actions of «Jadid thinkers» to the reformist movement [24, p. 74]. The author claims that, despite the fact that the term «jadid» appeared in the Kazakh press at that time, «representatives of the educational movement in the history of Kazakhstan were often not called» jadis, they considered themselves «educated», «innovators», «intellectuals». However, this does not change the essence of the «Jadid movement», since the Muslim world, from Egypt and Turkey to Bukhara and Kazakhstan, should be perceived as a «renewal movement» that is legally directed against colonial policy. The national version of Muslim Jadidism was perceived as a mistake that divided the Kazakh intelligentsia and the Alash movement.

In our opinion, the Kazakh national movement was inspired by the Jadid movement and proposed the concept of self-development. The intelligentsia of the Alash party did not conceal its disagreement with the Turkic Jadids. However, the Kazakh intelligentsia did not hide the cooperation of the common Turkic peoples, linking the future of their people with the liberalization of the political system of the empire, the achievement of civil equality of the Kazakh people, the cessation of the resettlement of Russian peasants, the prevention of Russification, and even unjust colonialism. The Jadid movement had similar demands.

The Kazakh intelligentsia was particularly concerned about the situation in Turkestan, which was under Soviet rule in the south of the future autonomy of Alash. In this regard, the Kazakh leader A. Bokeikhan in the last days of October 1917 quickly gathered his closest allies at his residence in Orenburg, writes Zaki Validi Togan in his memoirs. Then A. Bokeikhan stated that in connection with the transfer of power in Tashkent to the Soviet authorities, M. Chokai decided to stay in Orenburg. During the meeting, A. Bokeikhan decided to go to Tashkent with M. Shokai, after some time of Bashkir affairs of Zaki Validi Togan [25, p. 612]. It should be noted that Zaki Validi Togan in his memoirs recalls that after an emergency meeting at the residence of the Turgai regional commissioner M. Tynyshbaev, A. Orazauli and others went to Tashkent, and then to Kokand with M. Chokai. There is every reason to believe that N. Torekulov, who worked in the office of the Turgai Regional Commissioner in Orenburg before the October Bolshevik Revolution in Petrograd, also took part in this meeting. The discussion of the situation in Turkestan at the residence of A. Bokeikhan lasted two days and largely determined the further course of action of the leaders of Alash. Zaki Validi Togan said the meeting «decided to be loyal to the ideas of democracy and the Constituent Assembly, not recognize the Bolsheviks, draw the attention of Ukraine, pursue a policy of regional autonomy, convene the Kazakh and Bashkir Kurultai in Orenburg in late December».

From this we can conclude that the decision to create «Turkestan Autonomy», known in Soviet historiography as «Kokand Autonomy», was taken at the end of October and early November 1917 at an emergency meeting in Orenburg, chaired by A. Bokeikhan. At that time, A. Bokeikhan continued to carry out the functions of an authorized ousted Provisional Government. Thus, the leaders of the Turkestan Autonomous Movement and the Alash party fought for independence, so «the Turkestan region also began the struggle for sovereignty».

Conclusion

The main activity of the Alash Horde government was determined by the program of the Alash party, published in November 1917 in the Kazakh newspaper, in which the ideas of the Jadid movement were traced. The leaders of the Kazakh national liberation movement raised the issue of declaring Russia a democratic federal republic and, accordingly, granting state autonomy to the Kazakh people within the framework of this federation.

The anti-colonial and anti-aggressive nature of the program was especially evident in the sections «Fundamental Rights», «Science and Education». It says that in the Russian Federation

all citizens have equal rights, regardless of religion, nationality or race. The leaders of the movement seem to have developed imperfect class differentiation in Kazakh society due to certain circumstances, for example, in Russian society. Moreover, Kazakh society, which is in the process of growing the national liberation movement, also paid more attention to the consolidation of national forces than to confrontation based on class differences and interests. Thus, the Alash party's program is aimed at laying the foundations of a new socio-political and economic system in Kazakhstan, the necessary prerequisites for social transformations that will ensure the full participation of all social spheres. The Soviet ideology claimed that the Alash movement was not developed. However, it was based on the problems of self-determination and independence, which were also included in the program of the Jadid movement. This is the national liberation movement of the Kazakh people for their freedom and independence, the Kazakh intelligentsia fought to preserve their identity. Therefore, political and scientific speculation on the topic of Alash must be avoided.

Литература

1. Бейсембиев К. Идеино-политические течения в Казахстане конца 19 – начала 20 века. – Алма-Ата, 1961. – 379 с.
2. Букейхан А. Избранное. Собрание сочинений. – Алматы: Өлке, 2002. – 248 с.
3. Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре. – Ташкент, 1926. – 194 с.
4. Граменицкий С. Очерки развития народного образования в Туркестанском крае. – Ташкент, 1896. – 124 с.
5. Остроумов Н.П. Коран и прогресс (По поводу умственного пробуждения современных российских мусульман). – Ташкент, 1901-1903. – 255 с.
6. Александров А. Новые течения в жизни магометанских школ // Журнал Министерства народного просвещения. Часть XX. – Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1909. – С. 190-221.
7. Добромыслов А.И. Ташкентская пресса // Средняя Азия. Ежемесячное литературно-историческое издание. Книга III. – Ташкент, 1910. – С. 145-152.
8. Ahmet Zeki Velidi Togan. Bu Güncü Türkili, Türkistan ve Yakın Tarihi. – İstanbul, 1981. – 696 p.
9. Mehmet Saray. Atatürk ve Türk Dünyası. – Ankara, 1995. – 314 s.
10. Шайдуллина Р.Р. Торгово-предпринимательская и благотворительная деятельность братьев Хусаиновых (вторая половина XIX - начало XX вв.): Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Казань, 2010. – 212 с.
11. Hayit Baymirza. Türkistan'da Basmacılık (Millî Mücadele) Tarihinin Ana Hatları, 5. Milletler Arası Türkoloji Kongresi Tebliğleri, C.1. – İstanbul, 1986. – 490 s.
12. Вахабов М.Г. Формирование узбекской социалистической нации. – Ташкент, 1961. – 587 с.
13. Lageard H.A. The revolt of the Basmachi according to red army Journals, Central Asian Survey Vol. 6, №: 3, 1987. – P. 1-35.
14. Мухамметдинов Р.Ф. Зарождение и развитие тюркизма. – Казань: Заман, 1996. – 272 с.
15. Зиманов С. От освободительных идей к советской государственности в Бухаре и Хиве. – Алма-Ата, 1976. – 219 с.
16. ГА РУ, ф. И-47, оп. 1, д. 3384, л. 8-11.
17. Бобровников Н.А. Русско-туземные училища, мактабы и медресе в Средней Азии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1913, № 46. – С. 78-94.
18. Турдиев Ш. Роль России в подавлении джадидского движения. Швеция: Институт Центральноазиатских и кавказских исследований, 1991. https://www.ca-c.org/journal/13-1998/st_15_turdiev.shtml (от 03.09.1998)
19. Андреев Г. Новометодные мактабы в Туркестане. Часть II // Туркестанские ведомости. – 1915, № 233. – С. 16-23.

20. ГА РУ, ф. И- 461, оп. 1, д. 2178, л. 23.
21. ГА РУ, ф. И- 461, оп. 1, д. 2107, л. 43-44.
22. Джадидизм и проблемы национальной самоидентификации народов Центральной Азии // Актуальные вопросы социально-экономического, общественно-политического развития. – Шымкент, 2010. – 144 с.
23. Асфендияров С. Д. Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане. – Алма-Ата-Москва: Казахстанское Краевое Издательство, 1936. – 150 с.
24. Нуртазина Н.Д. Народы Туркестана: Проблемы Ислама, интеграции, модернизации и деколонизации (на рубеже XIX-XX веков). – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 166 с.
25. Zeki Velidi Togan, Hatıraları. – Diyanet Vakfı Yayınları, 2019. – 612 p.

Reference

1. Beysembiyev K. (1961) Ideyno-politicheskiye techeniya v Kazahstane kontsa 19 – nachala 20 veka [Ideological and political trends in Kazakhstan of the late 19th - early 20th century]. Almaty. 379 p. [in Russian].
2. Bukeihan A. (2002) İzbrannoye. Sobranie Sochineniy [Favorites. Collected works]. Almaty, Olke. 248 p. [in Russian].
3. Hodjajev F. (1926) K istorii revolyutsii v Buhare [To the history of the revolution in Bukhara]. Tashkent. 194 p. [in Russian].
4. Gramenitskiy S. (1896) Ocherki razvitiya narodnogo obrazovaniya v Turkestanskom kraye [Essays on the development of public education in Turkestan]. Tashkent. [in Russian]. 124 p. [in Russian].
5. Ostroumov N.P. (1901-1903) Koran i progress (Po povodu umstvennogo probujdeniya sovremennih rossiyskih musulman) [The Quran and Progress (Concerning the Mental Awakening of Modern Russian Muslims)]. Tashkent. 255 p. [in Russian].
6. Aleksandrov A. (1909) Noviye techeniya v zhizni magometanskih shkol // Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosvesheniya. Chast XX [New trends in the life of Mohammedan schools // Journal of the Ministry of Public Education. Part XX]. Sankt-Peterburg, Senatskaya Tipografiya April. [in Russian]. P. 190-221. [in Russian].
7. Dobromislov A.İ. (1910) Tashkentskaya pressa // Srednaya Aziya. Yejemesyachnoye literaturnoye izdaniye. Kniga III [Tashkent Press // Central Asia. A monthly literary and historical publication. Book III]. Tashkent. P. 145-152. [in Russian].
8. Ahmet Zeki Velidi Togan (1981) Bu Günkü Türkili, Türkistan ve Yakın Tarihi. İstanbul. 696 p.
9. Mehmet Saray (1995) Atatürk ve Türk Dünyası. Ankara. 314 p. [in Turkish].
10. Shaydullina R.R. (2010) Torgovo-predprinimatelskaya i blagotvoritelnaya deyatelnost brat'yev Husainovih (Vtoraya polovina 19 – Nachalo 20 vekov) [Commercial and entrepreneurial and charitable activities of the Khusainov brothers (second half of the 19th - early 20th centuries)]. Kazan. 212 p. [in Russian].
11. Hayit Baymirza (1986) Türkistan'da Basmacılık (Milli Mücadele) Tarihinin Ana Hatları, 5. Milletler Arası Türkoloji Kongresi Tebliğleri, C.1. İstanbul. 490 p. [in Turkish].
12. Vahabov M.G (1961) Formirovaniye Uzbekskoy Sotsialisticheskoy Natsii [The formation of the Uzbek socialist nation]. Tashkent. 587 p. [in Russian].
13. Lageard H.A. (1987) The revolt of the Basmachi according to red army Journals, Central Asian Survey Vol. 6, №: 3. P. 1-35. [in English].
14. Mukhammedinov R.F. (1996) Zarozhdeniye i Razvitiye Tyurkizma [The origin and development of Turkism]. Kazan, Zaman. 272 p. [in Russian].
15. Zimanov S. (1976) Ot osvoboditel'nykh idey k Sovetskoy gosudarstvennosti v Buhare i Hive [From liberation ideas to Soviet statehood in Bukhara and Khiva]. Almaty. 219 p. [in Russian].
16. ГА РУ, ф. I-47, iv. 1, d. 3384, p. 8-11. [State Archive of the Republic of Uzbekistan]. [in Russian].
17. Bobrovnikov N.A. (1913) Russko-tezemniye uchilisha, maktabi i medrese v Sredney Azii // Zhurnal

- Ministerstva narodnogo prosvesheniya [Russian-native schools, maktab and madrassas in Central Asia // Journal of the Ministry of Public Education]. № 46. P. 78-94. [in Russian].
18. Turdiyev Sh. (1991) Rol Rossii v podavlenii Jadidskogo dvizheniya [The role of Russia in suppressing the Jadid movement.]. Shvetsiya, Institut tsentralnoaziatskih i kavkazskih issledovaniy [Sweden, Institute for Central Asian and Caucasian Studies]. https://www.ca-c.org/journal/13-1998/st_15_turdiyev.shtml (from 03.09.1998) [in Russian].
19. Andreev G. (1915) Novometodniye maktabi v Turkestane. Chast II // Turkestanskiye Vedomosti [New Method Maktab in Turkestan. Part II // Turkestan Gazette]. № 233. P. 16-23. [in Russian].
20. GA RU, f. I- 461, iv. 1, d. 2178, p. 23. [State Archive of the Republic of Uzbekistan]. [in Russian].
21. GA RU, f. I- 461, iv. 1, d. 2107, p. 43-44. [State Archive of the Republic of Uzbekistan]. [in Russian].
22. (2010) Jadidizm i problemi natsionalnoy samoidentifikatsii narodov Tsentralnoy Azii // Aktualniye voprosi sotsialno-ekonomicheskogo, obshchestvenno-politicheskogo razvitiya [Jadidism and the problems of national self-identification of the peoples of Central Asia // Actual issues of socio-economic, socio-political development]. Shymkent. 144 p. [in Russian].
23. Asfendiyarov S.D. (1936) Natsionalno-osvoboditelnoye vosstaniye 1916 goda v Kazakhstane [The national liberation uprising of 1916 in Kazakhstan]. Alma-Ata-Moskva, Kazakhstanskoye krayevoye izdaniye. 150 p. [in Russian].
24. Nurtazina N.D. (2008) Narody Turkestana: Problemy Islama, Integratsii, modernizatsii i dekolonizatsii (na rubeje 19-20 vekov) [The peoples of Turkestan: Problems of Islam, integration, modernization and decolonization (at the turn of the XIX-XX centuries)]. Almaty, Qazaq universiteti. 166 p. [in Russian].
25. Zeki Velidi Togan (2019) Hatıraları. Diyanet Vakfı Yayınları. 612 p. [in Turkish].

Қазақ орфографиясы коммуникативтік кеңістікте: орфографиядағы варианттар

Айман Алдаш

филология ғылымдарының
докторы, профессор
А.Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері,
Алматы, Қазақстан
e-mail: aimank51@mail.ru

Аннотация. XXI ғасырдың басы қазақ тіл білімінің дамуы, қоғамдық сананы модернизациялау саясатымен тығыз байланысты теориялық және тәжірибелік мәселелерді зерттеу және жаңаша қарау үшін маңызды болды. Осы тұрғыда, қазақ тіл білімінің басты міндеттерінің бірі - ұлттық кодтың ерекшеліктерін ескере отырып, жаңа ортологиялық зерттеулер негізінде қазақ тілінің жаңа орфографиялық ережелерін құру.

Өздеріңіз білесіздер, орфографиялық ережелер саналы нормативті әрекеттерді біртіндеп жүзеге асырудың нәтижесінде жасалады. Осыдан жарты ғасыр бұрын бекітілген қазақ тілінің орфографиялық ережелері әдеби және орфографиялық нормаларда жоғары кодификацияланған.

Соңғы жылдары жазбаша байланыс кеңістігінде «Орфографиялық демократияландыру» деп аталатындар көбейді, негізінен экстралингвистикалық факторлар, мысалы, ауызекі тілдің жазбаша түрде бекітілуі, ескірген және диалектикалық лексиканың әртүрлі нұсқаларын қазақ тілінің өміршеңдігін сақтау үшін қолдану, қоғамның түрлі мүшелерінің жазбаша қарым-қатынасқа кең қатысуы, сондай-ақ белгілі бір дәрежеде ескерусіз қалу сияқты факторлардан туындаған емле нормалары және т.б. Осылайша, жаңа емле нұсқалары мен ережелері пайда болады. Мақалада қазақ емле стандарттарының жаңартылған нұсқалары қарастырылған, жазбаша байланыс кеңістігінде жазылған орфографиялық инновациялар аясында жазудың әртүрлі нұсқалары талданады.

Кілт сөздер: орфография, коммуникативтік кеңістік, орфография нұсқасы, орфография нормалары, бірге жазылған сөздер, морфема, дауысты және дауыссыз дыбыстар, латын негізіндегі әліпби.

Kazakh language in the communicative space: spelling options

Aiman Aldash

Doctor of philological sciences,
Professor, Chief Researcher
Institute of Linguistics
named after A. Baitursynov,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: aimank51@mail.ru

Abstract. The beginning of the XXI century turned out to be important for the development of Kazakh linguistics, the study and new consideration of some theoretical and practical problems that are closely related to the policy of modernizing public consciousness. In this context, one of the primary tasks of Kazakh linguistics is the creation of new spelling rules of the Kazakh language based on new orthological studies, taking into account the peculiarities of the national code.

As you know, spelling rules are created as a result of gradually carried out conscious normative activities. Approved about half a century ago, the spelling rules of the Kazakh language are highly codified in literary and spelling norms.

In recent years, in the written communicative space there has been an increase in the so-called "Spelling democratization", caused mainly by extralinguistic factors such as the fixation of spoken language in writing, the desire to use various variants of outdated and dialectic vocabulary in order to preserve the vitality of the Kazakh language, the wide participation in written communication of various members of society, and also to some extent neglect of established spelling norms, etc. Thus, new spelling variations and rules appear. The article explores updated versions of Kazakh spelling standards, analyzes various options for writing in the framework of spelling innovations recorded in the written communication space.

Keywords: spelling, communicative space, spelling variant, spelling norms, words that are written together, morpheme, vowels and consonants, Latin based alphabet.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-2-24>

Казахский язык в коммуникативном пространстве: орфографические варианты

Айман Алдаш

доктор филологических наук, профессор,
главный научный сотрудник
Института языкознания
имени А.Байтурсынова,
Алматы, Казахстан
e-mail: aimank51@mail.ru

Аннотация. Начало XXI в. оказалось важным для развития казахской лингвистики, изучения и рассмотрения по-новому некоторых теоретических и практических проблем, которые тесно связаны с политикой модернизации общественного сознания. В данном контексте одним из первоочередных задач казахского языкознания является создание новых орфографических правил казахского языка на основе новых ортологических исследований, с учетом особенностей национального кода.

Как известно, правила орфографии создаются в результате постепенно проводимой сознательной нормативной деятельности. Утвержденные около полувека назад орфографические правила казахского языка отличаются высокой кодифицированностью литературных и орфографических норм.

В последние годы в письменном коммуникативном пространстве наблюдаются усиление т.н. «орфографической демократизации», обусловленная в основном экстралингвистическими факторами таким, как фиксация устной речи на письме, стремление использовать различные варианты устаревшей и диалектной лексики в целях сохранения витальности казахского языка, широкое участие в письменной коммуникации разных членов общества, а также в некоторой степени пренебрежение устоявшимися орфографическими нормами и др. Таким образом, появляются новые орфографические варианты и правила.

В статье исследуются обновленные варианты казахской норм орфографии, анализируются различные варианты письменной речи в рамках орфографических инноваций, зарегистрированных в письменном коммуникативном пространстве.

Ключевые слова: орфография, коммуникативное пространство, орфографический вариант, орфографические нормы, слова, которые пишутся слитно, морфема, гласные и согласные звуки, алфавит на латинской основе.

Кіріспе сөз

Жаңа дәуірдегі қазақ тілін жаңғырту мен реформалауға қатысты өзекті проблемалардың аясында ағымдағы тілдің қолданысына зер сала қарағанда, назар аудартатын маңызды мәселелердің бірі – қазақ тілі орфографиясының қазіргі көрінісі, жай-күйі.

Өткен ғасырдың орта тұсынан бастап қазақ мәдениетінде әліпбиді реттеу, емле ережелерін қалыптандыру жолында саналуан іс-шаралар атқарылды. Қазірге дейін қазақ тілінің жазу-сызудағы сауаттылық деңгейі жоғары екендігі анық десек, бұл жайтқа алдыңғы кезеңдердегі сан түрлі зерттеулер мен зерделеулердің зор үлесі болғанын атап өтеміз. Әсіресе қазақ орфографиясының тіл заңдылықтары сақтала отырып түзілуінде, әдеби нормалардың бірізділенуінде академик Р. Сыздықтың ғылыми-практикалық еңбектері айрықша рөл атқарды [1].

Осы кезеңдегі жазба нұсқаларда орфографиялық заңдылықтар сақталды деуге болады, өйткені 1970-1988 жылдар арасында жасалған бірегей емле ережелері, ортологиялық құралдар орфографиялық «абсолюттілікті» қатаң қадағаламағанымен, жазба нұсқаларда нормалардан ауытқулардың болмауына, бірыңғай орфографиялық стандарттың орнығуына негізгі тірек болды.

Сөз болып отырған кезеңге байланысты қысқаша тоқталып өтетін екі мәселе бар: біріншіден, жазба нұсқаларда, әсіресе мерзімді баспасөзде жергілікті тіл ерекшеліктері тілді байытудың, лексикалық құрамды жетілдірудің, жаңа ұғымдарды берудің негізгі көзі ретінде қолданысқа түсе алмады. Көркем әдебиеттің тақырыптық-жанрлық ерекшеліктеріне қарай игерілген бірді-екілі диалектизмдер мен кәсіби лексика «нормадан жөнді ауытқу // жөнсіз ауытқу» сүзгісінен деркезінде өтіп отырды.

Екіншіден, осы себептерге байланысты және қоғамдық-саяси факторлардың пәрменді ықпалымен қазақ тілінің жазбаша және ауызша түрі қатаң, стандартталған, таптаурын үлгіге айналды. Өзге тілдің конструкцияларын сөзбе-сөз аудару арқылы жасалғандар тілдің бірсыдырғы, бірсарынды түрдегі қалпын қалыптастырды.

Өткен ғасырдың 90-ыншы жылдарына қарай қазақ тіліне деген саяси, әлеуметтік-мәдени көзқарас қарқынды өзгере бастады. Сонымен қатар қазақ тілінің жазбаша және ауызша коммуникациядағы үлесі ұлғая түсті. Қазақ тіліндегі баспа өнімдері, мерзімді баспасөз, ғылыми, көркем, оқу-ағарту әдебиеті саны жағынан анағұрлым көбейді, әдеби тілдің ауызша түрі, шаршысөз үлгілері пайда болды. Осындай факторлар және қазақ тілінің өміршеңдігін сақтауға бағытталған, ұлттық санаға қозғау салған басқа да көптеген саяси-мәдени іс-шаралардың атқарылуы нәтижесінде қазақ тілі қолданылатын ауызша және жазбаша салаларда тілдің бар байлығын емін-еркін меңгеру үрдісі пайда болды; бұл жайт қазақ әдеби тілінің нормаларына босандық туғызды: бұрыннан императив норма түріндегі тілдік бірліктердің емін-еркіндікке түскен орфографиялық варианттары көрініс бере бастады.

Талдауға негіз болған материалдар және әдістер

Орфографиялық варианттар жекелеген дыбыстардың, қосымшалардың, біріккен және бөлек жазылатын сөздердің, қос сөздердің, бас әріптің жазылуында жиі кездеседі. Көркем әдеби шығармалар, мерзімді баспасөз орфографиялық варианттардан мол мәлімет бере алады.

Әлемдік ғылымда «газет жанрларының айрықша стилистикасы», «қазіргі газеттердің тілі – айрықша функционал» деген термин қолданыла бастады. Бұлайша бағалануын анықтайтын бірнеше факторлар бар.

Мәселен, мерзімді басылымдардың қатарындағы беделді нұсқалардың бірі. «Қазақ әдебиеті» газетінің төмендегідей ерекшеліктері бар: а) тұрақты мерзімділікке ие басылым; ә) кең таралған басылым; б) жанр жағынан алуан түрлі: газет жанрының негізгі классикалық түрлері – ақпараттық, аналитикалық және көркем-публицистикалық жанрлар; ал қазіргі

кезде мерзімді баспасөздің функцияларының ауқымды бола бастағанына байланысты осы негізгі жанрлар ресми ақпарат, жедел жаңалық-ақпарат, көркем очерк, публицистикалық очерк, зерттеу-жаңалықтар, сұхбат-әңгімелесу, сатиралық туынды болып таратылатыны қалыптасқан; в) «Қазақ әдебиеті» газетінде аталған жанр түрлерінің барлығы да кездеседі және көркем туындылар жарияланады; г) жанрлардың алуан түрлі болуына байланысты басылымда қоғамдық-саяси лексика, ғылыми және кәсіби аталымдар, қарапайым лексика, жергілікті тіл ерекшеліктері, экспрессивті-эмоционалды лексика, стилдік фигуралар, интонациялық құралдар кеңінен қолданылады; ғ) «Қазақ әдебиеті» газетінің авторлары – негізінен жоғары білімді, қазақ тілін жетік меңгерген, әдеби тіл нормаларын білетін қалың қауым, сондай-ақ автор немесе пікір білдіруші ретінде тіл қорында айырым белгілері бар қандастар да қатысады.

Баяндалған ерекшеліктер арқылы «Қазақ әдебиеті» мерзімді басылымындағы емле көріністерінен көбірек фактілер келтіреміз және бұл сын айту мақсатында емес, керісінше, осы мерзімді басылымның қазақ жазуындағы, жалпы коммуникативтік кеңістіктегі қазіргі белгілерді танытуы жағынан маңызды, құнды дереккөз екендігі жөнінде қорытынды жасалатындығына назар аудартамыз.

Сөз болатын проблемаларды ғылыми тұрғыдан тиянақтау мақсатында қазақ тіл білімінің іргетасын қалаушылардың (А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Қ. Кемеңгерұлы, Қ. Басымұлы), фонетика және фонология, морфология және лексикология саласы бойынша зерттеушілердің (М. Балақаев, А. Ысқақов, К. Аханов, Ы. Маманов, Ж. Аралбаев, Ө. Жүнісбек, З. Базарбаева), орфография теориясының белгілі мамандарының (Р. Сыздық, Н. Уәли), сондай-ақ әлемдік лингвистикадағы осы мәселені қарастырған танымал ғалымдардың (Ю. Степанов, Л. Зиндер, Ю. Караулов) көзқарастары талданды және оларға сүйеніш жасалды.

Проблеманы нақтылай түсу мақсатында орфография теориясына қатысы бар мәселелерді жалпы түрде және шолу түрінде теориялық-лингвистикалық талдау, лингвистикалық интерпретация әдісі, жазба нұсқалардан іріктеу әдісі қолданылды.

Талдау және нәтижелер

Алдымен «коммуникативтік кеңістік» ұғымын қысқаша түрде анықтай түсудің қажеттілігі байқалып отыр. Өйткені бұл аталым және осы аталым қамтитын категориалды құбылыстар гуманитарлық ғылымдардың бірқатарында (әлеуметтануда, психологияда, философияда, мәдениеттануда) қарастырылып келді. Зерттеушілер коммуникативтік кеңістік туралы түсінік лингвистика ғылымының аспектісіне кейінірек енгізілді деп санайды [2, 3 б.]. Сонымен қатар сөз болып отырған терминнің анықтамасы да әртүрлі: мәселен, белгілі бір шағын аудитория мен аудитория алдында сөз сөйлейтін адамның (дәріс, баяндама) арасындағы қарым-қатынасты білдіреді деген тұжырымдар да бар.

Әлеуметтану, психология, философия, мәдениеттану, лингвопрагматика, коммуникативті лингвистика салаларындағы біршама көзқарастарды зерделей келе, коммуникативтік кеңістік vs. әлеуметтік-мәдени кеңістік – белгілі бір даму кезеңіндегі қоғамның мәдени-тілдік сипаттары мен ерекшеліктері ескеріле отырып, сөйлеуші (жазарман) мен тыңдаушы (оқырман) арасындағы қарым-қатынаста пайда болатын кеңістік деген қарапайым қорытынды жасауға болады. Нақтырақ айтқанда, коммуникативтік кеңістік vs. әлеуметтік-мәдени кеңістікте қоғам мүшелерінің мәдени және білім, саналылық және таным деңгейлері, реалды шындыққа көзқарасы бейнеленеді. Осы факторларды жазба нұсқалар, мәтіндер арқылы тануға болады, өйткені мәтін – коммуникативтік қарым-қатынас кезіндегі социум өкілінің әлеуметтік-мәдени деңгейі мен білім өрісінің, мәтінді құрастыру кезіндегі интенциясының және осылардың вербалдануының негізгі көрінісі.

Демек, коммуникативтік кеңістіктің негізгі құралы – тіл және қазіргі қоғам үшін коммуникативтік кеңістік vs. әлеуметтік-мәдени кеңістіктің пәрменді арналарының бірі – жазба нұсқалар.

Вариант, варианттылық (*ағыл. variation, variety*) деп аталатын термин анықтайтын түсінік тіл ғылымында жан-жақты зерттелген. Варианттылық – барлық тілдерде де болатын, тілдің дамуына, тілдің нормалық қалыптарының реттелуіне әсер ететін, тұтастай алғанда, тіл жүйесінде бар күрделі құбылыс. Варианттылық, тілдік варианттылық – өзгеріс, бір нәрсенің әр түрі) – тілдегі жарыса қолданылатын лексико-семантикалық сөздер тобының айрықша түрі [3]. Қазақ тіліндегі варианттар нормативті сөздікке арнаулы белгімен (ж.) тіркеледі; бұл белгі вариант қатарларың қай-қайсысы да – әдеби норма, жазба нұсқаларда және әдеби тілдің ауызша түрінде қолданылу жиілігі қарайлас дегенді білдіреді. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде 1988 жылдан бастап *айғай ж. айқай; балуан ж. палуан; бұнша ж. мұнша; бәле ж. пәле; ештеме ж. ештеңе* тәрізді варианттар беріліп келеді.

Емле ережелері бірте-бірте, саналы түрде нормалаушы қызметтің нәтижесінде жасалады. Орфографияның ғылыми-қолданбалы мақсатының басты көздейтіні – жазудың қарапайым және стандартты болуы. Жазу пайда болған тілде емле ережелерінің принциптері де қалыптаса бастайды, ереже ұстанымдары ұзақ мерзім бойында әрдайым жетілдіріле береді, тілдің өз заңдылықтары мен графика арқылы берілетін мүмкіндіктер арасындағы параллелдер іріктеледі. Емле табиғатына осылайша келу қағидалар мен нормативті сөздіктерде көрініс табады. Бұл жайттың айқын үлгісі ретінде 1983 жылы бекітілген Емле ережелері мен 1988 жылы жарияланған Орфографиялық сөздікті атауға болады [4].

Соңғы ширек ғасыр көлемінде Орфографиялық сөздіктің бірнеше басылымы жарыққа шықты [5]. Кейінгі басылымдардың оң ерекшелігі – лұғат тізбесінің барынша толықтырылғандығы және қазақ сөзінің орфографиялануының реттеле түсуі.

Шын мәнінде Емле сөздігінің жаңа нұсқасын әзірлеу барысында қазақ сөзінің орфографиялануы әрдайым реттеле беруі керек. Бұл әсіресе ойды, ақпаратты жеткізудегі оралымы бай, қазынасы мол қазақ тілі тәрізді тілдің емлесі үшін маңызды. Сонымен қатар соңғы кезеңде қазақ тіліндегі жазба нұсқалар түрі, типі, жанры жағынан аса молайды; ең бастысы жазба нұсқалардың жазармандары (авторлары) әлеуметтік-мәдени (білімі, жас мөлшері, тұрғылықты аймағы, қандастар-репатрианттар), тілді игеру деңгейлері жағынан әр алуан.

«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» анықталған мәселелердің бірі – қоғам мүшелерінің қазақ тілін игеру деңгейінің топтарға ажыратылуы. Бұл мәселе төмендегіше баяндалған: «Тілді игеру деңгейіне қарай шартты түрде тіл қолданушылары 3 топқа бөлінеді – элитарлық (тілді барлық стильдерде ауызша және жазбаша нысанда жоғары деңгейде қолданатын тұлға), орта (ауызекі стиль мен бір немесе бірнеше кітап стилін меңгерген тұлға) және қарапайым (тілді ауызекі стильде ғана қолданатын тұлға). Қазақстанда қазақ тілінде сөйлейтіндердің 30 %-ы қарапайым, 61-62 %-ы – орта, ал 8-9 %-ы – элитарлық тілдік тұлғалар екені анықталды» [6].

Осы фактілерге қарағанда, аталған үш топтың да жазба нұсқаларға пікір айту (жазу) жағынан араласатыны анық.

Қазіргі жазба нұсқаларда орфографиялық варианттардың, ережелердің кодификацияланған ұсыныстары мен жазу практикасы арасындағы айырмашылықтардың пайда болуының негізгі себептерінің бірі осы; сонымен қатар а) жазба нұсқалар, әсіресе баспасөз оқырмандарының назарын өзіне тарту үшін белсенді лингвокреативтік қызметке ұмтылады; ә) жазарман өзін лингвистикалық тұрғыдан білімді деп санайды немесе лингвистикалық біліміне сенімді емес; б) жазарман танымды, қазірге дейін қалыптасқан білімді шарттылық, идеялар мен қағидаларда абсолютті стандарт болмайды деп қарап, өзін жеке тұлға ретінде жоғары қояды; бұл философия ғылымында релятивизм деп аталады. Ең соңында жазарманның емле ережелеріне, тыныс белгілеріне немқұрайды қарауын атауға болады. Осы аталғандарға байланысты жазуды емін-еркіндік пайда болады.

Қазіргі қазақ жазуында осындай емін-еркіндіктің бірқатар белгілері бар және осы

себептерге байланысты орфографиялық варианттар қалыптасқан.

Орфографиялық варианттар – емлесі норма ретінде бекітілген, нормативті сөздікте көрсетілген, императив норма қатарындағы сөздердің жазба нұсқаларда әр алуан өзгеруін айқындайтын аталым.

Бөлек және бірге жазылатын сөздер

Қазақ тілінің әліпбиі мен емлесі талқыға түскен кезден бастап бөлек және бірге жазылатын сөздер ғалымдардың ұдайы назарында болды. А. Байтұрсынұлы бұл мәселеге жеке тоқталмағанымен, тіл заңдылықтарын талдауда күрделі сөздер емлесінің үлгілерін көрсетеді [7]. Профессор Қ. Жұбановтың еңбектерінде біріккен сөздердің ғылыми-лингвистикалық концепциясы түзілген [8, 249 б.]. Өткен ғасырдың 60-70-інші жылдарында, алғашқы емле ережелері бекітіліп, қазақ тіліндегі жазба нұсқалардың түрлері көбейе түскен кезде, М. Балақаев, Ы. Маманов, К. Аханов, Ғ. Қалиев, Қ. Есенов өз еңбектерінде күрделі сөздердің бөлек немесе бірге жазылуын анықтаудың, дәйектеудің қазақ емлесі үшін аса маңызды екеніне назар аудартты [9-13].

Ғалым А. Ысқақовтың 70-інші жылдардың орта тұсында жарияланған еңбегінде сөздердің бірге жазылуының бір себебі ретінде лексикалану термині аталады [14, 99 б.]. Жалпы алғанда, біртұтас мағынаны білдіретін тіркестердің бірге жазылуына басты негіз болып келе жатқан ғылыми тұжырымның бірі осы – лексикалану, лексикаланған тіркестер.

Академик Р. Сыздықтың еңбегінде біріккен сөздердің барлық түрлері топтастырылған [1].

Ең алдымен айтарымыз – күрделі тіркестердің бірігу процестеріне ықпал жасайтын лексикалық-семантикалық факторларды (лексикалану, делексикалану, идиомалану) талдау және себептерін анықтау жеке зерделеуді қажет етеді. Ал қазіргі коммуникативтік кеңістікте ресми-іскери мәтіндерде, оқу-ағарту және ғылыми әдебиетте, сондай-ақ баспасөз тілінде анықтауыштық-анықталушы тұрғыдан синтаксистік байланысқан және денотаттық-коннотаттық қарым-қатынастағы күрделі тіркестерді біріктіріп таңбалау үрдісі басым. Осындай үрдістің нәтижесінде күрделі сөздердің орфографиялық варианттары – бөлек жазылатыны, бірге жазылатыны, яки дефис арқылы таңбаланатыны – жиі кездеседі. Орфографиялық варианттардың пайда болуына ғылыми негіздемелерден гөрі басқа да бұлайша болуына себепкер болып келе жатқан бірнеше түрткіжайттар бар. Осындай проблемалардың белгілерін сипаттау және олардың қалыптасуына, бірізділенуіне қатысты жүйелеу қазақ тілінің қазіргі тағдырлы кезеңінде – латыннегізді әліпбиге көшу жағдайында өзекті болып табылады.

Күрделі сөздердің бірігуі – тіл динамикасында ұдайы жүріп отыратын тоқтаусыз процестердің бірі. Егер қазақ тілінің сөздік құрамы жаңа қоғамдық және еңбек қарым-қатынастарына, ішкі-сыртқы байланыстардың күрделенуі мен кеңейтілуіне қарай жаңа сөздермен толығып отырады десек, тілге жаңалықтардың басым денінің күрделі сөздердің бірігуі арқылы жасалғанын байқаймыз.

Тіл динамикасында үздіксіз жүретін үдерістердің бірі ретінде ғұлама А. Байтұрсынұлының еңбектеріндегі тілдік фактілердің қазіргіше орфографиялануын салыстыруға болады. «Тіл-құралда» біріккен сөздер жеке-дара талданбағанымен, ғалым *ортеке мен басқұр* дегендерден басқа *қайын ата, қайын ене, қайын аға, кез құйрық (құс), қырық буын (өс.), соқыр теке, көл-бақа, тас-бақа, жел-бау, киік-оты, балтам-тап, ақ-сүйек* тәрізді атауларды осылайша, бөлек және дефис арқылы жазған. (*материалдар А. Байтұрсынұлының алғаш рет кирилшеге көшірілген еңбектерінен алынды, оларда ғалымның негізгі текстологиясы мен орфограммасы сақталған*) [7, 43-45 б.]. Кейінгі коммуникативтік кеңістікте көрсетілгендердің орфограммасы бірізділенді және олардың бірге жазылуы бірте-бірте қатаң норма ретінде орнықты. Ал бұлайша, күрделі тіркестердің бірте-бірте біріктіріле таңбалануының себебі неде?

Күрделі сөздердің орфограммасы туралы пікір айтқан көрнекті ғалымдардың

көзқарастарында «байқалмай» келе жатқан бірнеше негіздемелер бар. Негіздемелер тілдің ішкі заңдылықтарынан гөрі орфографиялануға әсер ететін сыртқы түрткіжайттарды қамтиды. Солардың бірі ретінде күрделі сөздердің құрамындағы компоненттердің арақатынасына әсер ететін сыртқы түрткіжайттарды атауға болады. Мәселен, профессор Қ. Жұбанов біріккен сөздердің анықтамасын түйіндей келе «Бірнеше сөз қосылып, бір ғана *екпінге* – ең соңғысының *екпініне* бағынып, ...сондықтан бәрі жиналып, бір-ақ нәрсенің аты болып, бір-ақ мағына беретін, сөйлемде бір-ақ мүше болып, бір-ақ сөздің орнына жүретін» сөз деп қорытады [8, 249 б.]. Осы пікірді ғалым А. Ысқақов жалғастырады: «... сөздің құрамындағы дыбыстардың бастарын құрап ұйымдастыратын дәнекер – екпін болады. Осы екпін біріккен сөзді жай сөз тіркесінен әрі ерекшелендіретін, әрі ажырататын негізгі белгінің бірі» [14, 111 б.]. Ал екпін адамның когнициясында сөздің гармониялық тербелісінен пайда болады; сөйлеушінің (жазарманның) ауызша айтуында және өз ойын хатқа түсіру кезінде қас-қағым сәтте дыбысталатын (жазылатын) сөздің өзара үндесу, өзара ұласу үдерісі жүреді. «Жалпы, жазу дегеніміз – «дыбысталатын сөйлеудің тіркелуі үшін пайдаланылатын таңбалар жүйесі; бұл жүйе – акустикалық сигналды оптикалық сигналға айналдыратын күрделі код» [15, 3 б.]. Осы себепті жазу практикасында өзара кіріккен, екпін соңғы буынға түсетіндіктен өзара ұласқан біріккен сөздер пайда болады, сөздерді біріктіру үдерісі жүреді.

Екпін мәселесіне қатысты анықтай түсетін проблемалар бар. Біріншіден, кейінгі кезеңдердегі зерттеулерде қазақ тіліндегі екпін жөніндегі көзқарастар әрқилы. Фонетика мен фонология салаларының белгілі зерттеушілері аспаптық құралдар арқылы терең талдаулар жүргізді. Соның нәтижесінде «поэтому говорить о словесном ударении в казахском языке, как самостоятельно существующем явлении, преждевременно» [15] деген тұжырым жасалды. Қысқаша түрде, ғылыми пікірлерді топтастырып айтқанда, әсіресе күрделі тіркестерде *фразалық екпін*, *соңғы буындағы ритмикалық екпін*, *тегеурінді екпін*, *әуездік екпін*, *қарқындылық*, *тон* деген аталымдар бар. Осы мәселелердің түйінделуі бастау алған және кейінірек толық тұжырымдалған бірнеше пікірге назар аудартамыз, оның біріншісі – кезінде Қ. Жұбановтың өзі «*дауыс сазы*», «*сөздің әні*» деген терминдер қолданған [8, 201 б.].

Фонетика мен фонология салаларының ірі зерттеушілері Ә. Жүнісбек пен З. Базарбаева екпін жайын терең қарастыра келіп, қазақ тілінде сөз екпіні жоқ деген пікірді ұстанады, сөйтіп, *қарқындылық*, *негізгі тонның қозғалысы*, *ритмикалық екпін*, *сөз әуезі*, *сөз үйлесімі*, *әуезқұрауыш* [16, 71 б.] *фразалық*, *ритмикалық-синтагматикалық екпін* [17, 34 б.] деген табиғи заңдылықтардың бар екендігін анықтады. Демек, «екпін» деген термин түпкі мағынасында қазақ тіліне тән емес, алайда қазақ сөзі мәтінге түскенде, қалай болғанда да, ритмикалық ырғақпен, ритмикалық ұласыммен таңбаланады. Бұған байланысты Л. Зиндердің акустикалық сигналдың оптикалық кодқа ауысуы туралы пікірін қайырадан еске саламыз. Сөйтіп, сөздердің бірігуіне ритмикалық екпіннің, қазақ сөзінің тіркесе келе бір әуезбен, бір ырғақпен айтылуының елеулі рөлі бар деген болжам-қорытынды жасауға болады.

Күрделі сөздердің құрамындағы компоненттердің арақатынасы туралы айтқанда, форма мен мазмұнның өзара байланысына да тоқталуға тура келеді. Ғалымдардың еңбектерінде сөздің бірігуіне форма әсер ететіндігі аталып өтіледі. «Бастапқы жай сөз тіркесінің құрамындағы компоненттер дыбыстық жағынан әрі апшып, әрі бір-бірімен үндесіп ықшамдалады да, олар өзара жинақталып (синтезделіп) жаңа форма құрайды, ол жаңа форма (сөз) жаңа мазмұнға ие болады», – деп көрсетеді А. Ысқақов [14, 111 б.].

Философия ғылымының түсінігі болып саналатын форма туралы аз-кем тоқталалық. Форма – мазмұнның бір ретке келтірілуі; мазмұнның ішкі байланысы мен тәртібі. Форма – тұтастықтың сыртқы көрінісі.

«Форма мен мазмұнның арасында сәйкестік болмаған жағдайда мәселе ескі

форманы «лақтырып тастау» және жаңа форманың пайда болуы арқылы шешіледі. Жаңа форма дамытылған мазмұнға адекватты болады. ... Форма мен мазмұнның даму үдерісінде жаңа мазмұнға сәйкес келмейтін форма бірте-бірте ығыстырылады, сөйтіп, ескі форма жойылады» [18]. Философиялық тұрғыдан нақ тұжырымдалған жайтқа лингвист ғалымдар да назар аудартады: белгілі ғалым Н. Уәли күрделі таңбалық құрылымдарды босаралықпен / босаралықсыз таңбалауды форма мен мазмұнның бірлігі тұрғысынан қарауға тура келеді» деген қорытынды ұсынады [19, 90 б.].

Орфографиялық сөздікте норма ретінде тіркелген және баяндалғандарға дәлел бола алатын фактілерге назар аударалық: *бет: беташар, беталыс, бетбұрыс, бетперде, бетмоншақ, бетесеп, бетбасы (заставка полигр.), беттопырақ, беторамал; жан: жандалбаса, жаналқым, жанайқай, жандәрмен, жанкешті, жанкүйер, жанқалта, жансарай, жанқияр, жанбағыс; ой: ойтұрткі, ойтамызық; тас: тасбауыр, тасжаңғақ, тасжол, тасжүрек, таскесер, таскөмір, тасқорым, тасқұлақ, тасошақ* тәрізді тілдік фактілерде ритмикалық екпіннің де әсері бар; әсіресе алдыңғы компоненті дыбыстық құрамы жағынан тым ықшам болғандықтан гармониялық үндесім басым түсіп, бірінші сыңардың мазмұнын «айқара» алып кететін, бір форма жасалады. Нақты айтқанда, осындай нормалардың қалыптасуында: а) акустикалық сигналдың ритмикалық екпінге ұласып, оптикалық сигнал арқылы жазу шарттылығына айналуы; ә) форма мен мазмұнның арақатынасында форманың басымдық танытуы; б) тілдің үнемдеу заңдылығы тәрізді факторлардың ықпалы бар.

Қазіргі қазақ тілінің коммуникативтік кеңістіктегі қолданысында сөз біріктіру тәсілінің басымырақ байқалуының бір себебі қазақша терминдік аталымдардың түзілуіне байланысты. Термин түзудің нормаларының (термин жасау терминологтар мен тілші ғалымдардың бақылауында болуға тиіс) қатарында өзге де маңызды талаптармен қатар ықшамдылық / қысқалық аталатыны белгілі. Бұл талапты жүзеге асырудың бір амалы – күрделі сөздердің мағынасынан жинақталған аталымды біріктіру. Қазіргі кезде қазақ терминжасамаының бір жолы аударма тәсілі болып табылады; осы амал арқылы терминнің дефинициясын дәл беру мақсатында калька әдісі пайдаланылып, өзге тілдегі терминнің сыртқы тұрпаты да сақталады. Осының нәтижесінде *көпұлтты, көпнекелік, көптектілік, көпорталықтық, қосотанишылдық, жалпы мемлекеттілік, қосмәнді, қосаймақтық, қосазаматтылық, қосақиқат, қосұдайылық, қостерістеу, ұналғы, ұнтаспа, ұнжазба, ұнжария, бірнекелілік, бірімәнді, екімәнді, екіұдайылық, екіқұрамды* тәрізді орфограммалар қалыптасты. Жалпы алғанда, тұтастыру, ықшамдау, ықшам номинация жасау жазу практикасында спонтанды түрде жүзеге асады деуге де болады, сонымен қатар ресми мәтіндер, баспасөз стилінің өзіндік ерекшеліктері үшін үнемдеу заңдылығы маңызды орын алады.

Сонымен, біз өз тарапымыздан қазақ тіліндегі сөз біріктіру құбылысының басым қолданысына ықпал жасайтын сыртқы түрткі жайттардың бірқатарын атап өттік. Ритмикалық екпін, ритмикалық ырғақ, қазақ сөзінің тіркесе келе бірыңғай әуезбен айтылуы, форма мен мазмұнның арақатынасында сөздің хатқа түсерінде форманың және мәдениетаралық коммуникацияның рөлі, үнемдеу заңдылықтары туралы қысқаша шолу жасалды. Сөз біріктірудің ғылыми тұжырымдары да бар [20]. Демек, коммуникативтік кеңістікте бірге / бөлек жазылатын күрделі тіркестердің негіздері айқын деуге болады. Дей тұрсақ та қазіргі коммуникативтік кеңістікте орфографиялық варианттылық құрайтын тілдік қаттаудың бір легі нақ осы бөлек / бірге жазылатын күрделі тіркестерге қатысты.

Бөлек және бірге, сондай-ақ дефис арқылы жазылып келе жатқан күрделі сөздердің түпнұсқасы, бастапқы формасы, әрине, екі (үш) сөздің мағыналық үйлесім арқылы бөлек таңбаланған тіркестер. Мәселен, *бір де бір; кем де кем; ас та төк; ара жігі; ара қашықтық; ата мекен; ата қоныс; аяқ астынан; көзі қарақты; туа бітті; жүре бітті; жан дүниесі; бет әлпеті; аты шулы; жат жұрттық; екі арада; жазға салым; күні бұрын; күн ілгері;*

күніұзаққа; асыл тұқым; бетке шығар; бетке ұстар типтестердің алғашқы формасы сөз тіркесі екендігі дау тудырмайды. Көрсетілгендердің бір тобының Емле сөздіктеріндегі тұлғаларында бірге немесе дефис арқылы таңбалануы басым: *бірде-бір; кемде-кем; аста-төк; арақашықтық; атамекен; атақоныс; аяқастынан; туабітті; жүребітті; көзіқарақты; атышулы; екіарада; жазғасалым; күнібұрын; күнілгері; асылтұқым; беткешығар; беткеұстар; күніұзаққа*.

Бұл фактілер, жоғарыда айтылғанындай: а) сөз біріктіру тәсілінің бірте-бірте жүзеге асатын процесс екендігін көрсетеді, яғни сөз тіркесі бірте-бірте дефис арқылы таңбалана бастайды, одан әрі біріккен сөз қалыптаса түседі; ә) форма мен мазмұнның бірлігіне қазақ тілінің табиғи заңдылықтарының бірі – ритмикалық екпін, ритмикалық ұласым әсер етеді; б) сонымен қатар ғалым А. Ысқақовтың қорытуына қарағанда, «біріккен сөздердің де, кіріккен сөздердің де жасалуына тілдің практикалық дағдысынан туып қалыптасқан семантикалық заң таяныш болады. біріккен сөздің әрқайсысы кәдімгі жай синтаксистік тіркестің белгілі бір үлгісіне қаншалықты жақын болса да, ол, сайып келгенде, грамматикалық абстракцияның жемісінен гөрі семантикалық дамудың жемісіне әлдеқайда жақын болады» [14, 111 б.] (*тұжырымдағы жазу практикасы дегенге баса назар аудартамыз*).

Міне, осылайша, біріккен сөздің қалыптасуына бірнеше факторлар себепкер бола тұрса да, қазақ коммуникативтік кеңістігінде орфографиялық варианттар бар. Олардың көрініс беруіне, шамасы, *синтаксистік тіркестің санада қалыптасқан түптөркіндік мазмұны және үлгісі мен тіркестің бір ырғақпен айтылуы арасындағы, бұрын тіркес түрінде тілге енгендер мен жазу практикасының ықшамдылыққа ұмтылуы арасындағы қарама-қарсылықтар*, сондай-ақ семантикалық дамудың нәтижесінен пайда болған жаңа семантиканы бір сөз ретінде танып, біріктіре таңбалау әсер етеді деп ойлаймыз.

Сондықтан қазіргі жазба нұсқаларда *аста-төк // астатөк; кез-келген // кезкелген; бет әлпет // бет-әлпет; алдын ала // алдын-ала; бірде-бір; кемде-кем; аты шулы // атышулы; аяқ асты // аяқ асты // аяқастынан; жатжұрттық // жат-жұрттық* типтес әртүрлі орфограммалар бар.

Бірнеше мысал келтірелік (Орфографиялық сөздікте нормасы көрсетілген сөздердің варианттары).

Бет әлпет науқастармен тығыз байланыста болмау керек. *Бет-әлпетті* қолмен ұстамаған абзал (Қазақ әдебиеті, 13 наурыз 2020 ж.). Мектептегі *аты шулы* балаға айналған ол төбелесін... қатар алып жүрді. (Қазақ әдебиеті, 13 наурыз 2020 ж.). «*Аста-төк* дүние» деген мәндегі мақтау айтылды... (Қазақ әдебиеті, 13 наурыз, 2020 ж.). *Астатөк* заманда соншама тарылғаны түсініксіз (Қазақ әдебиеті, 17 қараша, 2017 ж.). ... *аяқасты* бойжеткен қызы жайсыз хабар айтты (Қазақ әдебиеті, 13 наурыз, 2020 ж.). Момын жігіттің *аяқ астынан* байып кетуінің ұзын-ырғасы, міне, осындай боп шықты (Қазақ әдебиеті, 21 ақпан, 2020 ж.). Керуен одан өтіп, *алдын-ала* түзелген жолмен Китінге құлдағанда екі қаңтарылды (Қазақ әдебиеті, 21 ақпан, 2020 ж.). Орбұлақ сол Жоңғар тауының *беломыртқасы* сияқты (Қазақ әдебиеті, 21 ақпан, 2020 ж.). *Кезкелген* адамға айтыла бермейтін әңгіме ғой (Қазақ әдебиеті, 17 қараша, 2017 ж.). Көшеге жақындағанда, *кез-келген адамнан* сұрасаңыз болады (Жұлдыз, 6, 2018 ж.). *Елді-мекеннің* арасы екі жүз шақырымдай (Қазақ әдебиеті, 21 ақпан, 2020 ж.). *Елдімекендерді* ауызсумен қамтамасыз ету жұмысы баяу жүргізілуде (Қазақ әдебиеті, 17 қараша, 2017 ж.). Табиғатынан дарын берген ақынның бұл сақилығы *жеке дара* бір жағдай емес, ірі турайтын мырзалығы талай мәрте кезіккен деседі (Жұлдыз, 6, 2018 ж.). *Шаласауатты*, ештеңенің байыбына бара бермейтін *қарадүрсіннің* басына қона ма? (Қазақ әдебиеті, 28 ақпан, 2020 ж.). ...қыз бала *жат-жұрттық* екенін білесіз ғой (Қазақ әдебиеті, 17 қараша, 2017 ж.). Онда да *көзі қарақтылар* жетіп артылады (Қазақ әдебиеті, 13 наурыз, 2020 ж.). ...бар қазақтың *көзқуанышына* айналған «Дос-Мұқасан» ансамблінің ұйымдастырушысы және ең алғашқы көркемдік жетекшісі болған... (Қазақ әдебиеті, 28 ақпан, 2020 ж.).

Қосымшалар қатарындағы орфографиялық варианттар

Қазақ тілінің даму тарихында түбірге қосылып, оған қосымша мағына үстейтін қосымша морфемалар тұлға-тұрпаты, табиғаты жағынан да, нормалық тұрғыдан қарағанда да, барынша тұрақты. Ғалым А.Ысқақовтың көрсетуінше, түбір морфема мен қосымша морфеманың арасындағы қатынас белгілі бір заңдылықтарға сүйенеді, олар өзара бір-бірімен талғап тіркеседі [9, 27 б.]. Дей тұрсақ та тұрақтылық, белгілі бір заңдылық, талғап тіркесу барынша заңды сипат болғанымен, қазіргі коммуникативтік кеңістікте қосымшалар қатарында да орфографиялық варианттар кездеседі.

Алдымен мысалдар келтіреміз. Бір машина шақыртты. *Өзінікі* емес, бөтен *кісінікі*. *Оныкі* де осындай «мәшине»... (Қазақ әдебиеті, 21 ақпан, 2020). *Баланыкіндей* кішкене аузын қаумалай жапқан сирек мұртын көтере жымиды... (Қазақ әдебиеті, 21 ақпан, 2020). Шыңғысхан туралы жазған Тілеуберді *Әденайұлыныкі* өте дұрыс» дейді. Түркі *заманынікі* де немесе моңғолдан кейінгі *замандыкі* де болуы мүмкін (Қазақ әдебиеті, 21 ақпан, 2020).

Қазақ тілінде меншіктік мағынаны білдіретін *-нікі, -дікі, -мікі* қосымшаларының жуан варианты жоқ. Алайда жазу практикасында жоғарыда келтірілгендер тәрізді тілдік фактілердің көрінісі бар. Бұлайша болуының бір себебі, сірә, осы қосымшалар жалғанатын түбір морфеманың соңғы буынындағы дауысты дыбыстың ерекшелігінде болса керек. Мәселен, *менікі, біздікі, өзінікі, кісінікі* тәрізді лексемаларда орфографиялық ауытқулар кездеспейді, өйткені жіңішке дауыстысы бар түбірге қосымша үндестік заңына сәйкес кедергісіз жалғанады; керісінше *ол, заман, бала, ұлы* сөздерінің соңғы буынындағы жуан дауысты рөл атқарады. Бұл арада жоғарыда айтылғанындай, акустикалық сигналдың оптикалық сигналға ауысу заңдылығы байқалады.

Қосымшалар қатарындағы орфографиялық варианттардың бір үлгілері кісі тегіне жалғанатын қосымшалардан байқалады.

Халық жазушысы Қабдеш Жұмаділовтың «Орбұлақ шайқасы тарихта болған емес» деген мақаласы жарық көріп еді (Қазақ әдебиеті, №8, 21 ақпан, 2020).

Бекітілген емле ережелерінде кісі тегіне қосымшалар соңғы өзгетілдік *-ов / -ев* қосымшаларына қатыссыз, түбірдің соңғы буынындағы дауыстының әуезімен жалғанатындығы нақты көрсетілген; *Әділбаев-қа (соңғы буын бай – жуан); Әділбеков-ке (соңғы буын бек - жіңішке)* [4, 13 б.]. Жалпы алғанда, осындай нақты нормалық қағида болғанымен, кісі тегінің таңбалануында екі түрлі жайт байқалады. Біріншіден, әсіресе соңғы *-ов* қосымшасының құрамындағы *<о>* дауыстысы басымдық танытады; екіншіден, қазақ тілінің қосымшасының бастапқы дауыссызы да *-ов / -ев* құрамындағы *<в>* дыбысының орфоэпиялық өзгерісіне бағынып (*<в>* дыбысы айтылуда *<п>* түрінде естіледі), қосымша қатаң дауыссыздан басталады: *Әділбеков-тің; Әділбаев-қа*. Қосымша ақпарат ретінде атап өтетін жайт – латын графикалы әліпбиге ауысу барысындағы іс-шаралар қатарында ұлттық тек атауларын қалыптастыруға қатысты ғылыми-практикалық тұжырымдар қорытылуда, демек, *-ов / -ев* қосымшалары бар тек атауларының нормаларының актуалды болуы бәсеңдей түспек. Солай бола тұрса да латын графикалы әліпбиге негізделген ортологиялық құралдарда қазіргі әліпби алмасатын өтпелі кезеңнің өзіне қажетті деп санап, соңғы буынындағы дауыстының жуан-жіңішкелігімен (*-бай; -бек*) қатар *<в>* дыбысының айтылуда *<п>* дыбысына фонемалық өзгерісін қағида түрінде нақты көрсету маңызды.

Өзге тілден енген сөздердің (терминдердің) қазақ тілі қосымшаларымен түрленуінде де орфографиялық ауытқулар – варианттар бар. Мәселен, *-ог* буынды өзге тілдік сөздерге қосымшалардың жалғануы соңында *<г>* дауыссызының ерекшелігіне қарай жалғанатындығы ереже түрінде бекітілген болатын: *биолог-ке, биолог-тер*. Алайда жазу практикасында *биолог-қа, биолог-тар* варианты басымдық танытуда; бұл соңғы буындағы *<о>* дыбысының ерекшелігіне, *<о>* дыбысының позициялық күштілігіне байланысты.

Өзара әдеби сын-диалогтарын еріксіз еске алады екенсің (Қазақ әдебиеті, 21 ақпан, 2020).

Дауысты және дауыссыз дыбыстардың орфографиялық варианттары

Қазақ тілінің төл дыбыстық құрамы мен жүйесі жасалым, айтылым, естілім тұрғысынан талданған. Соңғы зерттеулерде дыбыстың айтылымы (акустикасы) мен естіліміне (перцепциясы) қатысты тың пікірлер қалыптаса бастады. Мәселеге бұлайша келу латын графикалы әліпбиге көшу арқылы қазақ тілінің төл заңдылықтарын мейлінше қалпына келтіруге бағытталған кезде аса маңызды. Өйткені жазу факторының тілдік қатынастағы басымдығы, өзге тілдердің коммуникативтік қарым-қатынасқа еркін араласуы, қазіргі қолданыстағы кирилше әліпбидің құрамында кірме дыбыстардың болуы тәрізді факторлар қазақ сөзінің табиғи айтылымына біршама әсер етті. Осы себепті қазақ тілінің дыбыстық жүйесі жаңа тұрғыдан, ғалым Ә. Жүнісбектің пікірінше, сингармология саласы тұрғысынан жаңаша талдануы қажет [21, 17 б.].

Қазақ тілінің қазіргі қолданыстағы әліпбиінде <х> графемасы бар. Осы таңба латын графикалы әліпбидің құрамында да бар: онда <Hh> графемасының айтылымы <х> және <h> таңбаларына сәйкес келетіндігі көрсетілген. Алайда профессор Ә.Жүнісбек соңғы еңбегінде <х> дыбысын қазақ тілінің төл дауыссыздарының қатарына қоспаған [21, 83 б.].

1925 жылы Қ. Кемеңгерұлының жетекшілігімен шыққан «Қазақша-орысша тілмаш» сөздігінде де <х> графемасы жоқ, барлық кірме сөздер <қ> әрпі бойынша түзілген [22].

Қазақ әдеби тілінің сөздік құрамында <х> графемасы жазуда берілетін және айтылуда сақталатын сөздер бар. Олар, әрине, негізінен араб және парсы тілдерінен (орыс тілінен енген терминдерді қоспағанда) енген сөздер.

Араб тілінде акустикасы мен просодикасы өзара жақын түсетін төрт түрлі әріп бар. Олардың фонологиялық табиғаты әртүрлі: мысалы, **ق** графемасы қазақ тіліндегі <қ> дыбысының ерекшеліктерімен бірдей; **چ** әрпінің дыбысталымы орыс тіліндегі <х> дыбысына жақын; айрықша қатаң; **خ** әрпі <х> дыбысының көмейден шығатын жұмсақ варианты; ал **ح** әрпі қазақ тіліндегі кірме сөздерде <h> арқылы таңбаланып, айтылымы түпнұсқа тілдегі акустикаға тым жақын келеді.

Осының нәтижесінде Хасан / Хасен / Қасен; Мұқтар / Мұхтар; Хадиша / Қадияша сияқты кісі есімдерін қоспағанда (академик Р. Сыздық «бұл жарыспалы қатарлардың тек біреуінің қолданысын – жазылуын талап ету мүмкін емес» деп көрсеткен болатын [1]), түзетін рақат / рахат; рұхсат / рұқсат; сұхбат / сұқбат; рахмет / рақмет; дастархан / дастарқан; нәпақа / нәпаха сияқты орфографиялық варианттар жиі кездеседі. <х> дыбысына қатысты мынадай жай байқалады: түпнұсқа араб тілінде хакім сөзіндегі <х> дыбысы **خ** әрпі <х> дыбысының көмейден шығатын жұмсақ варианты болғандықтан, хакім Абай / хәкім Абай варианттары қазіргі баспасөз қолданысында бар. Жұмсақ айтылатын <х> дыбысы (арабша - **ح**) қазақ тілінің айтылымына қарай бәсең естіліп, түсіріледі, соның нәтижесінде *үкімет* (*түбірі – хукмәт*); *хакім – әкім*; *қазір – әзір* тәрізді мағына айырмашылықтары бар сөздер орныққан. Сондай-ақ <h> әрпі арқылы да мағыналық сараланулар көрініс береді: *шаһар – шақар* (*мінез*).

Дыбысталымы орыс тіліндегі <х> дыбысына жақын; айрықша қатаң **ч** әрпі арқылы енген сөздер де мағыналық саралануларға қатысады: *хат – қат*. **Х** дыбысы сөз басында айқын естіледі, бірақ бұл норма емес деген пікір бар. Мәселен, профессор Ә. Жүнісбек былай де көрсетеді: «теле- және радиодикторлар күнбе-күн сөздерін «хат, соңғы хабар» деп бастағанымен, әрі қарай «еңбекшілер қаты, қабар келді» деп төл сөйлеу жүйесіне түсіп кетеді» [21, 88 б.].

Араб-парсы тілінен сөздің қабылдануы, қазақ тіліне енуінің бастапқы дереккөздері діни ағымның және діни әдебиеттің қазақ даласына таралуына байланысты екендігі белгілі. Алғашында олардың түпнұсқа тілдегі айтылымы сақталған [23, 223 б.]. Тіл қолданысы бірте-бірте араб-парсы тілінен енген сөздердің орфографиялық варианттарын қалыптастыра бастады: бұл арада қазақ тіліне тән <қ> дыбысының табиғилық басым әсері, сондай-ақ <х> графемасы арқылы мағына ажырату қажеттілігі байқалды. Көптомдық түсіндірме

сөздіктің материалдары бойынша Дулат, Абай, Әубәкір Кердері, А. Байтұрсынұлы, Ә. Бөкейханов шығармаларында *ахирет* нұсқасы қолданылған, кейінгі кезеңдерде ақырет / ақырет варианттары кездеседі. Бұл арада бірнеше жайт байқалады: біріншіден, алдыңғы замандардағы қолданысында түпнұсқа тілдегі дыбыстың айтылымы сақталғанын көруге болады, екіншіден, кейінгі қолданыстарда <х> және <қ> дыбыстарынан фонетикалық варианттар жасалған және, үшіншіден, бірте-бірте *ахирет* және *ақырет* сөздерінің арасында семантикалық саралану нақтылана түскен.

Талданып отырған дыбыстардың айтылымға қатысты дамуына бірнеше фактілер көрсетсек те жеткілікті.

Ахиретте сауап жоқ, Бай кісіні қадірлеп, Жарлыны кем көрген соң (Дулат Бабатайұлы). ...уағда қылып *а х и р е т т і к* дос болған еді (Ә.Бөкейханов). Дүниеге дос, ахиретке бірдей болмас (Абай).

Қазіргі жазба нұсқаларда *а – ә; п – ф* дыбыстарына да қатысты орфографиялық варианттар бар: *аппақ / әппақ; ділмар / ділмар; тәржіма / тәржіма / тәржіме; пәни / фәни*. Жоғарыда өзара параллель *қ және х* дыбыстарына қатысты талдаумен шектеліп және осы арқылы орфографиялық варианттардың болу себептерінің бірқатарын ғана ұсына отырып, әсіресе дыбыстарға қатысты орфографиялық варианттарды фонологиялық зерттеулер арқылы тереңдете түсудің маңызы бар екендігін айтпақпыз. Өйткені қазіргі коммуникация тілі бір жағынан, шартты, әрі өзгермелі тілге айналып барады, ең бастысы – ауызша сөйлеудің жазуға түсу еркіндігі байқалады.

Қорытынды

Жазудағы варианттылық нормативті сөздіктерді түзуде ғылыми тұрғыдан қарауды қажет етеді, сондықтан жазудағы варианттылықтың пайда болуы мен таралу себептерін, қолданылу өрісін, нормаға ықпалын талдау, әсіресе қазіргі латын графикалы әліпби негізінде емле қағидалары мен басқа да жаңартылған ортологиялық құралдар түзу жұмыстарында маңызды. Емле ережелері де, ортологиялық құралдарда тілдің тұрақты табиғи заңдылықтарымен қатар сол табиғи заңдылықтардың дәл бір кезеңдегі өзгерістерін бағалануы, ғылыми-практикалық тұрғыдан талдануы қажет. Шетел ғалымы Ю.Н. Караулов лексикографияның өзекті тұстарын анықтай келе, «адам және сөздік; жеке адам сөздіктің ішінде болу керек» деген идеяны ұсынған болатын [24, 26-27 б.].

Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілінің емле ережелерін түзу барысында сыртқы тілдік және ішкі тілдік факторларды ескере отырып, қазіргі коммуникативтік кеңістіктегі орфографиялық варианттарды интерпретация, нақтылау және бірізділендіру жайын түсіндірудің қажеттілігі анықталды. Мәселен, қазақ әдеби тілінің қазіргі даму кезеңінде ресми-іскери мәтіндерде, оқу-ағарту және ғылыми әдебиетте, сондай-ақ баспасөз тілінде анықтауыштық-анықталушы тұрғыдан синтаксистік байланысқан және денотаттық-коннотаттық қарым-қатынастағы күрделі тіркестерді біріктіріп таңбалау үрдісі басым. Жазба коммуникацияда, тілдік фактілер көрсететініндей, ғылыми-техникалық, оқу-ағарту терминдерін сөзбе-сөз аударма арқылы біріктіріп жазу да ұлғайып келеді. Күрделі тіркестердің біріктірілуінің тіл заңдылықтарына қайшы келетін тұстары да кездеседі. Осындай проблемалардың белгілерін сипаттау және олардың қалыптасуына, бірізділенуіне қатысты ұсыныстар беру қазақ тілінің қазіргі тағдырлы кезеңінде – латыннегізді әліпбиге көшу жағдайында өзекті болып табылады.

Әдебиет

1. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.
2. Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка: семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. – Москва: Наука, 1985. – 335 с.

3. Уикипедия — ашық энциклопедиясы // <https://kk.wikipedia.org/wiki/> [Пайдаланылған уақыты: 5.04.2020]
4. Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері // Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Қазақ ССР Ғылым акад. Тіл білімі институты. – Өңд., толықт., 3-бас. – Алматы: Қазақстан, 1988. – 400 б.
5. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі / Құраст.: Н.Уәлиұлы, Қ.Күдерінова, Ғ.Әнес. – Алматы, 2007. – 616 б.
6. Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // ҚР Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1045 қаулысы // <http://adilet.zan.kz/> [Пайдаланылған уақыты: 5.04.2020]
7. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы, 1992. – 448 б.
8. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – өңд., 3-бас. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 бет.
9. Балақаев М. Біріккен сөздердің орфографиясы // Казахский литературный язык. – Алматы, 1987. – Б. 217-228.
10. Маманов И. Орфографиялық сөздіктегі олқылықтар // Қазақ әдебиеті. – 1983. – 4 ақпан. – Б. 3.
11. Аханов К. Емледе ғылыми принципті ұстанайық // Социалистік Қазақстан. – 1977. – 4 март. – Б. 2-3.
12. Есенов Қ. Біріккен сөздер // Қазақ әдебиеті. – 1977. – 11 наурыз. – Б. 4-5.
13. Қалиев Ғ. Біріккен сөздердің жазылуы жайында // Жинақ «Сөз өнері». – Алматы, 1978. –
14. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі // Жоғарғы оқу орындарының филология факультеттеріне арналған оқулық. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1974. – 407 б.
15. Зиндер Л.Р. Очерк общей теории письма. Л.: Наука, 1986. – с. 42-43.
16. Жунисбек А. Проблемы сингармонической фонологии и фонетики // Тілдік жүйе және құрылым: Ғыл. мақалалар жин. – Алматы: Ғылым, 1997. – С. 12–16.
17. Базарбаева З.М. Қазақ тілінің интонациялық жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1996. – 225 б.
18. Райзберг Б.А. Современный социоэкономический словарь. – М., 2012. – 438 с.
19. Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия: монография. – Алматы, 2018. – 235 б.
20. Күдерінова Қ. Құрама сөздер және олардың емлесі // Кітапта: Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). – Астана: Елорда, 2001. – Б. 200-228.
21. Жүнісбек Ә. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2018. – 368 б.
22. Қазақша орысша тілмаш (1925). Басқарушы Қ.Кемегерұлы. – Астана: «Көкжиек пресс», 2005. – 288 б.
23. Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар). – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 288 б.
24. Karaulov Iu.N. Russkii iazyk i iazykovaia lichnost'. – Moscow, 1987. – С. 351-360.

Reference

1. Syzdyq R. (2000) Qazaq tilining anyqtagyshy (emle, tynys belgileri, soz sazy) [Determinants of the Kazakh language (spelling, punctuation, vocabulary)]. Astana, Elorda. 532 p. [in Kazakh].
2. Stepanov Yu.S. (1985) V trekhmernom prostranstve yazyka: semioticheskie problemy lingvistiki, filosofii, iskusstva [In the three-dimensional space of language: semiotic problems of linguistics, philosophy, art]. Moskva, Nauka [Science]. 335 p. [in Russian].
3. Uikipediya — ashyq enciklopediyasy // <https://kk.wikipedia.org/wiki/> [Pajdalanylgan uaqyty: 5.04.2020] [Wikipedia is an open encyclopedia // <https://en.wikipedia.org/wiki/> [Accessed: 5.04.2020]]. [in Russian].
4. (1988) Qazaq tili orfografiyasynyng negizgi erezheleri // Qazaq tilining orfografiyalıq sozdigi [Basic rules of spelling of the Kazakh language // Spelling dictionary of the Kazakh language]. Qazaq SSR Gylym akad. Til bilimi instituty [Academician of Science of the Kazakh SSR. Institute of Linguistics]. Ongd.,

tolyqt., 3-bas [Edited, supplemented, 3rd ed]. Almaty, Qazaqstan. 400 p. [in Kazakh].

5. (2007) Qazaq tilining orfografiyalıq sozdıgi / Qurast.: N.Ualıuly, Q.Kuderinova, G.Anes [Spelling dictionary of the Kazakh language / Compiled by: N. Ualievich, K. Kuderinova, G. Anes]. Almaty. 616 p. [in Kazakh].

6. Qazaqstan Respublikasyndagy til sayasatyn iske asyruıdyng 2020 - 2025 zhyldarga arналған мемлекеттік бағдарламasy // QR Ukımetining 2019 zhylygy 31 zheltoqsandagy № 1045 qaulysy // <http://adilet.zan.kz/> [Pajdalanylgan uaqyty: 5.04.2020] [State program for the implementation of language policy in the Republic of Kazakhstan for 2020 - 2025 // Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 31, 2019 № 1045 // <http://adilet.zan.kz/> [Date of use: 5.04.2020]]. [in Kazakh].

7. Baitursynuly A. (1992) Til tagylymy (qazaq tili men oqu-agartuga qatysty engbekteri) [Linguistics (works on the Kazakh language and education)]. Almaty. 448 p. [in Kazakh].

8. ZHubanov Q. (2010) Qazaq tili zhonindegi zertteuler [Research on the Kazakh language]. ongd., 3-bas [ed., 3rd ed.]. Almaty, Memlekettik tildi damytu instituty [Institute for the Development of the State Language]. 608 p. [in Kazakh].

9. Balaqaeв M. (1987) Birikken sozderding orfografiyası // Kazahskii literaturnyi yazyk [Spelling of compound words // Kazakh literary language]. Almaty. P. 217-228. [in Kazakh].

10. Mamanov I. (1983) Orfografiyalıq sozdiktegi olqylyqtar // Qazaq adebieti [Gaps in the spelling dictionary // Kazakh literature]. 4 aqpan [February 4]. P. 3. [in Kazakh].

11. Ahanov K. (1977) Emlede gylımi principıti ustanaiyq // Socialistik Qazaqstan [Let's follow the scientific principle in spelling // Socialist Kazakhstan]. 4 mart [March 4]. P. 2-3. [in Kazakh].

12. Esenov Q. (1977) Birikkensozder//Qazaq adebieti [Conversations // Kazakh literature]. 11 nauryz [11 March]. P. 4-5. [in Kazakh].

13. Qaliev G. (1978) Birikken sozderding zhazyluy zhaiynda // Zhinaq «Soz oneri» [On the spelling of compound words // Collection "Word art"]. Almaty. [in Kazakh].

14. Ysraqov A. (1974) Qazirgi qazaq tili // ZHogargy oqu oryndarynyng filologiya fakul'tetterine arналған oqulyq [Modern Kazakh language // Textbook for philological faculties of higher educational institutions]. Almaty, Mektep baspasy [School press]. 407 p. [in Kazakh].

15. Zinder L.R. (1986) Ocherk obshchei teorii pis'ma [An Essay on the General Theory of Letters]. L., Nauka [Science]. P. 42-43. [in Russian].

16. ZHunisbek A. (1997) Problemy singarmonicheskoy fonologii i fonetiki // Tildik zhuje zhane qurylym: Gyl. maqalalar zhin [Problems of synharmonic phonology and phonetics // Language system and structure: Science. collection of articles.]. Almaty, Gylym [Science]. P. 12-16. [in Russian].

17. Bazarbaeva Z.M. (1996) Qazaq tilining intonatsiyalyq zhujesi [Intonation system of the Kazakh language]. Almaty, Gylym [Science]. 225 p. [in Kazakh].

18. Rajzberg B.A. (2012) Sovremenniy socioekonomicheskij slovar' [Modern socioeconomic dictionary]. Moskva [Moscow]. 438 p. [in Russian].

19. Uali N. (2018) Grafika. Orfografiya. Orfoepiya: monografiya [Graphics. Spelling. Orthoepy: monograph]. Almaty. 235 p. [in Kazakh].

20. Kuderinova Q. (2001) Qurama sozder zhane olardyng emlesi // Kitapta: Syzdyq R. Tildik norma zhane onyng qalyptanuy (kodifikatsiyasy) [Compound words and their spelling // In the book: Syzdyk R. Language norm and its formation (codification)]. Astana, Elorda. P. 200-228. [in Kazakh].

21. Zhunisbek A. (2018) Qazaq til bilimining maseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. Almaty, Abzal-Aj baspasy [Abzal-Ai Publishing House]. 368 p. [in Kazakh].

22. (2005) Qazaqsha orysshа tilmash (1925). Basqarushy Q.Kemenggeruly [Kazakh-Russian translator (1925). Manager K. Kemengerovich]. Astana, Kokzhiiek press. 288 p. [in Kazakh].

23. Syzdyq R. (2004) Qazaq adebi tilining tarihy (XY-XIX gasyrlar) [History of the Kazakh literary language (XIX-XIX centuries)]. Almaty, Arys baspasy [Arys Publishing House]. 288 p. [in Kazakh].

24. Karaulov Iu.N. (1987) Russkii iazyk i iazykovaia lichnost' [Russian language and language personality]. Moskva [Moscow]. P. 351-360. [in Russian].

**Қ.Жұмалиевтің ғылыми мұрасы және
әдебиеттанудың өзекті мәселелері**

Зейнол-Ғабден Бисенғали

филология ғылымдарының докторы, профессор
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан
e-mail: zinolgabden@hotmail.com

Аннотация. Мақалада ҚазКССР ҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Қажым Жұмалиевтің өмірі мен шығармашылығы қазақ әдебиеттану ғылымының дамуы контекстінде алып қарастырылған. Көрнекті ғалымның ұлттық әдебиет тарихын дәуірлеудегі өзіндік ұстанымы, әдебиет теориясын жасаудағы концептуалдық көзқарастары, сондай-ақ өнегелі ұстаздық қызметі және оқулықтар мен оқу құралдарын әзірлеудегі зор еңбегі бүгінгі талаптар тұрғысынан жан-жақты талданған. Ірі зерттеушінің өзі айналысқан саладағы ізашар тұлға болғандығы нақты деректермен дәлелденіп, оның жеке бас тағдырындағы кеңестік идеология өктемдігінен туындаған күрделі ауыртпалықтар жөнінде сөз етіледі.

Қ.Жұмалиевтің Махамбет Өтемісұлы мен Абай Құнанбайұлы мұрасын зерттеудегі еңбегіне автор тарапынан ерекше мән беріледі.

Кілт сөздер: Қажым Жұмалиев, әдебиет тарихы, әдебиет теориясы, Махамбет Өтемісұлы, абайтану, кеңестік идеология, монография.

**The scientific heritage of K. Zhumaliev
and urgent problems of literary criticism**

Zeynol-Gabden Bisengali

Doctor of philological Sciences, Professor
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: zinolgabden@hotmail.com

Abstract. In the article, the life and work of the academician of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, doctor of philological sciences, professor Kazhym Zhumaliev is considered in the context of the development of Kazakh literary science. The original position of an outstanding scientist in the periodization of the history of national literature, his conceptual views in developing a theory of literature, as well as exemplary pedagogical activity and enormous work in the preparation of textbooks and teaching aids, are subjected to comprehensive analysis through the prism of modern approaches. On the basis of concrete facts, the pioneering role of a major researcher in his scientific field is proved, the difficult ups and downs of his personal fate, which he experienced from the violence of Soviet ideology, are revealed.

The author of the article pays special attention to the merit of K. Zhumaliev in the study of the poetic heritage of Makhambet Utemisuly and Abay Kunanbayuly.

Keywords: Kazhym Zhumaliev, history of literature, theory of literature, Makhambet Utemisuly, abaeology, Soviet ideology, monograph.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-2-38>

Научное наследие К.Жумалиева и актуальные
проблемы литературоведения

Зейнол-Габден Бисенгали

доктор филологических наук, профессор
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан
e-mail: zinolgabden@hotmail.com

Аннотация. В статье жизнь и творчество академика АН КазССР, доктора филологических наук, профессора Кажыма Жумалиева рассматривается в контексте развития казахской литературоведческой науки. Оригинальная позиция выдающегося ученого в периодизации истории национальной литературы, его концептуальные взгляды в разработке теории литературы, а также образцовая педагогическая деятельность и огромный труд в подготовке учебников и учебных пособий подвергается всестороннему анализу сквозь призму современных подходов. На основе конкретных фактов доказывается первопроходческая роль крупного исследователя в своей научной сфере, раскрываются сложные перипетии его личной судьбы, пережитые им от насилия советской идеологии.

Автор статьи уделяет особое внимание заслуге К.Жумалиева в исследовании поэтического наследия Махамбета Утемисулы и Абая Кунанбайулы.

Ключевые слова: Кажым Жумалиев, история литературы, теория литературы, Махамбет Утемисов, абаеведение, советская идеология, монография.

Кіріспе. Кажым Жұмалиев (1907-1968) – қазақ фольклоры мен ауыз әдебиетінің тарихи негіздері туралы іргелі зерттеулер жүргізіп, монографиялар жазған талантты ғалым; қазақ әдебиетінің тарихы мен теориясы жайында жоғары мектептерде ұзақ жылдар бойы дәріс оқыған өнегелі педагог-ұстаз; әлденеше мәрте қайта басылған оқу құралдары мен оқулықтардың авторы; қазақтың қоғамдық санасын дамытып, ұлттық танымы мен талғамын арттыруға барша білім-білігін жұмсаған бірегей оқымысты.

Ол кандидаттық диссертациясын 1941 жылы «ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті», ал докторлық диссертациясын 1946 жылы «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» деген тақырыптар бойынша КСРО Ғылым академиясының Шығыстану институтында қорғады. Еліміздегі алғашқы 2 ғылым докторының бірі. Әуелі Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі боп сайланған соң, 1967 жылы оның толық мүшелігіне өтіп, академик атанды.

Қазақ кәсіби әдебиеттану ғылымының қалыптасуында Кажым Жұмалиевтің атқарған қызметі, сіңірген еңбегі айырықша.

Материалдар мен әдістер. Кажым (Кажығали) Жұмалиев 1907 жылдың 28 желтоқсанында Батыс Қазақстан облысының бұрынғы Қаратөбе ауданында дүниеге келген. Жасынан қақпай көрмей, еркін өскен. Хат танитын үлкен ағалары жатқа соғатын, кейде кітаптан да оқитын батырлық жырлар мен ғашықтық дастандарды, аңыздар мен әпсаналарды, ел аузындағы әңгімелерді зор ықыласпен құлағына құйып алады. Өзі де оларды көпшілік бас қосқан жиындарда орындап, айналасының ілтипатына ілігеді. Ел әдебиетіне деген ерекше іңкәрлік сезімінің ояну сырлары осылай басталады. Естеліктерінде: «Әке-шешем 12 жасымда қайтыс болды да, мен аға-жеңгелерімнің қолында тәрбиелендім» - деп, халық фольклорына құмар болған бауырлары туралы сағынышпен сөз тербейді.

Он алты жасқа дейін ауылдық мектепте оқыған соң, 1923 жылы Орынбор

қаласындағы ересектер мектебіне ағайындарының рұқсатын алмастан, ешкімге айтпай өз бетімен келіп кіреді. Бұл - талапты жастың өзінше ойлап қабылдаған алғашқы шешімі. Ол уақытта ашаршылық пен жалаңаштық елдің еңсесін езген еді. Бұл нәубеттің ұзын-ырғасы туралы ғалымның «Жайсаң жандар» атты естеліктерінен оқуға болады [1].

1925 жылы Шымкент қаласындағы ауыл шаруашылық техникумына түседі. Сірә, қиындықтан көз ашпаған жастың мақсаты аштық пен жалаңаштықтан құтылу болған-ау деп ойлайсың. Бірақ жүре келе бұл оқу көңілінен шықпайды. Әлденеге, әлдеқайда алаңдауы күшейеді.

1929 жылы оны бітірмей жатып Алматыға, Абай атындағы педагогикалық институтқа талапкерлерді оқуға шақыру хабарландыруы бойынша ауысады. Қажым Жұмалиевтің тағдырын шешкен – оқуға түсу кезінде жазған Абай Құнанбаев туралы шығармасы. Шығарманы тексерген бір қаламгер институт ректоры Санжар Асфендияровқа айтып, оны филология факультетіне ауыстырады. Студенттің Абай туралы жазғандарынан әдебиеттануға ерекше қабілетін байқаса керек.

Бұл болашақ ғалымды ұлы соқпаққа салып, кең даңғылға шығарған алғашқы демеу болса, талантты жастың армандарына қанат байлаған ҚазКССР Орталық Атқару комитетінің төрағасы Сейітқали Меңдешовтің, 1930 жылға дейін ҚазПИ-де проректор болған Алаш ардақтысы Халел Досмұхамедұлының, белгілі қаламгерлер С.Сейфуллиннің, Б.Майлиннің, І.Жансүгіровтің, т.б. жайсаң жандардың ықпалдарын көпшілік әлі біле бермейді. Жоғарыда аталған естеліктер кітабында олардың кейбіреулері туралы деректі очерктер жарияланған. Өкінішке қарай, Кеңес өкіметі «халық жауы» атаған ірі ғалым, профессор Х.Досмұхамедұлы туралы ғалым ойлары бұл кітапқа енбеген. Алайда естеліктердің жаңа басылымында кеңес заманында тыйым салынған кейбір мәліметтер жарыққа шықты [2, б. 298-346].

Сондай-ақ, Қ.Жұмалиевтің қазақ әдебиеті тарихын зерттеуге арналған басқа да еңбектерінің қолжазбаларына қатысты жаңа деректер табылып отыр.

1932 жылы оқуын бітірген Қ.Жұмалиевті Қазақстан Халық ағарту комиссариаты Орал қаласында жаңадан ашылған педагогикалық институтқа оқытушылық қызметке жібереді. Жас маман қазақ халқының ауыз әдебиеті мен фольклорынан, әдебиет тарихы мен теориясынан дәріс оқуға кіріседі. Тәжірибесіз жас ұстаздың алдынан қандай қиындықтар кезіккенін мынадан шамалауға болады. Студенттерге ұсынатын оқулықтар мен оқу құралдары жоқ еді. Ол кезде Оралда ғана емес, Алматыда да тура осындай жағдай орын алды. Тек оқу орнынан ала келген кітаптары мен жазбалары ғана кәдеге жарады. Дәріс кезінде айтқан ой-пікірлерін студенттердің қағазға түсіруін міндеттеді. Әрине, бұл жазбалар оқулықтар мен оқу құралдарының орнын толтыра алмады. Амалсыз асығыс жазылған оқу құралдары талапқа сай келмесе де қолданылды, кітапсыз оқыту жалғаса берді.

Алдында тұрған аса маңызды жұмыстарды Қ.Жұмалиев дәл осы кезде ерекше сезінді, байқады және қолға алды. Атап айтқанда, әдебиет тарихын жазуды ойластыру, оның даму жолдарының басты арнасы мен жүйелерін табу, т.б. күрделі мәселелер туралы мерзімді баспасөз беттеріне жазды, зиялылардан көмек күтті. Хабарласушылар болды, бірақ білікті азаматтар табылмады. Оқу құралдарының алғашқы үлгілерін жазу барысында әдебиет теориясының қадау-қадау қағидаларын қайта қарау қажет болды. Бұлардың арасында қазақ әдебиеті мәселелерімен үйлеспейтін орыс оқулықтарының күмәнді жерлері жеткілікті еді. Тіпті теориялық ұғым, термин мен категория атаулары үндеспейтін. А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышын» атауға да болмайтын кез... Әрі ең күрделі мәселелерді қатар қозғап, салыстыра-салғастыра талдап қолданудың қажеттігін аңғарды. Бұл маңызды мәселелерді шешу, тек сонымен айналысқан ғалымға өмірлік жүк боларлық жұмыстарды қатар жүргізу міндеті жас ұстаздың мойнына осылайша ілінді.

«ХҮІІІ-ХІХ ғасыр әдебиетінің тарихы» еңбегінің алғашқы нұсқалары осында

жазылды. Бұл оқулықтың ұзаққа созылған тарихы бар. Әрине, ол бүгіндері бәріміз жақсы білетін кітап емес. Оқулықтың кейінгі басылымдары кеңестік идеологияның қатал нұсқаулары мен баспасөз бетіндегі солақай сындарға орай сан рет түзетіліп, тиісті редакциядан өтті. Мұндай әр өзгеріс ғалымның дүниетанымын ғана емес, рухани әлемін астан-кестен қылғаны белгілі.

Академик З.Қабдолов Оралдағы институтта Қ.Жұмалиевтің болған жылдарын қиындықтарына қарамастан қанаттануына себеп болған үлкен табыс деп бағалады: «Орал университеттерінің білім мен тәрбие, ғылым мен мәдениет тарапындағы өлшеусіз қасиеттерінің үстіне айрықша бір аяулы жайы бар: заманымыздың ғұлама ғалымы, қазақ әдебиеттануын қалыптастыруға зор еңбек сіңірген, әдебиет тарихынан алғашқы ғылыми дәрежелер қорғаған, әдебиет теориясын қалыптастырған Қ.Жұмалиев осында Орал қаласындағы оқу орындарында білім алған, азамат, ғалым ретінде қалыптасқан. Мұның бәрін осында бастаған» [3, б. 3].

Осы жылдарда «Егізбай мен Ерқожа», «Ер Жаукен», т.б. бірер өлеңі мен поэмалары республикалық газет-журнал беттерінде жарияланды. Қ.Жұмалиев Орал қаласындағы облыстық жазушылар ұйымының бастығы қызметін қоса атқаруға сайланды. Енді әдебиет жұмыстарын ұйымдастырумен қатар, басқа да қоғамдық қажетті істерді жүргізуіне тура келді. Осы орайда Қ.Аманжолов, А.Жұмағалиев, Х.Ерғалиев, Ж.Тілеков, С.Сейітов, Қ.Тастайбеков т.б. жазушылармен қоян-қолтық араласуы Қ.Жұмалиевтің дүниетанымы мен шығармашылығында өшпестей із қалдырды. Ол кезде дүниетанымдық, шығармашылық істерде тез көтеріліп келе жатқан талантты жастарды ойландыратын заманауи сұрақтар аз болмайтын. Көбі теорияға барып тірелетіндіктен, тұшымды жауапты институт оқытушысы, әдебиет теориясынан сабақ беретін Қ.Жұмалиевтен күтетін. Кездесулер кезіндегі пікірталастар мен даулар кейін көп ойларға, ізденістерге бастады. Сол кезеңде қаламгер әдебиет теориясы мен көркем әдебиетке айрықша көңіл бөледі. «Шабуыл», «Қанды асу», «Өмір жыры» атты өлеңдер жинағы мен кітаптарын шығарды. Исатай - Махамбет, Кенесары көтерілістері туралы материалдар жинап, жариялай бастайды. Мұның бәрі қазақ әдебиетінің тарихын жазу, теориясын жасау үстінде қолға алынды. Алда – үлгі, қолда – дерек, ойда айқындық жоқ. Күмән көп... Осымен байланысы қиын тарихты, ірі тақырыпты қозғау үлкен батылдықты, өлшеусіз еңбекті талап етсе, Қ.Жұмалиевтің бұл жылдарда өзіне деген сенімі мол еді.

Ауыр ізденістер арасында күрделі зерттеулермен күн артынан күн өткен сайын сенім де күшейді. Ауызша ақыл айтушылар көп болғанмен, нақты жәрдемдесушілер болмады. Мемлекет пен оқу-ағарту істерімен тікелей айналысатын адамдар тарапынан асықтырып, тексеруден өзге көмек болған жоқ.

Теория мен тарих туралы ой-толғамдарға Мәскеу бейтараптық танытқандай көрінгенмен, елеусіздеу ескертпелер астарында өтуге ауыр тосқауылдар көбейді. Мәскеулік ұлықтар тарапынан қақпайлау үдеген сайын, қатар жүрген әріптестері де күстаналау, шұқылауды үдетті. Ғалымның шығармаларынан ілік іздеп газетке жазып, бұл мақалалар оқырмандар тарапынан әртүрлі пікірлер туғызды.

Отызыншы жылдар соңы мен қыркыншы жылдардаң бас кезі – оқығандардың кеңестік идеологияға мән беріп, саяси-идеялық сауаттануының үдей бастаған шағы. Ахмет Байтұрсынұлы мен «алашшылдарды», Сәкендерді «халық жаулары» деген жаламен ату жазасына кескен заман.

Қиын жылдардың құйтырқы әрекеттері қатыгездіктен өзгені білмеді. Саяси ахуал құтырына бастағандықтан, Орал қаласындағы қоғамдық-гуманитарлық ғылым мен ұстаздық істер жайлы Қ.Жұмалиев кейінгі естеліктері мен мақалаларында ашық айта алмады. Ауызша әңгімелерде қозғаған да болар, бірақ тыңдағандардан бүгінде арамызда барлары аз-кем.

Ұстаздың болашақ ұрпақ тәрбиелеудегі ересен еңбегі мен ғұлама дәріскерлігінен өзге де аса маңызды қызметтері болған. Соның бәріне алтын қазық – ұлттық танымды қалыптастыру мен қоғамдық санадағы ұлттық идеяны қастерлеу және құрметтеу болатын. Алайда мұндай идеялардың кеңес өкіметіне жақпағаны аян.

Әдеби шолу және талдау. «Ленинская смена» газетінің 1940 жылғы 20 сәуір күнгі санында А.Тоқмағамбетов пен С.Жүсіпбеков Қ.Жұмалиевтің шығармашылық жұмыстары мен ғылыми зерттеулеріне шүйлігіп, «Кенесары қозғалысы туралы кітабында... жазады» деп кінәлайтын мақала жариялады. Мәселе партия жиналысында талқыланумен тынды. Ғалымға ескерту жасалды. Содан былайғы мақалаларда «кітаптарында ұлтшылдық идеялар бар. Дулат, Бұқар, Шортанбай, Мұраттардың теріс көзқарастарын мадақтайды, сол арқылы жастардың санасын ұлтшылдықпен улауда» деген сияқты сындар да айтыла бастайды.

Бұлардың бәріне дәйекті, сауатты жауап керек, әйтпесе жағдайдың ушығатыны мәлім. Қарсы көзқарастағы оппоненттердің ресми идеологияға сүйенген дерексіз жалалары еркін ой мен тарихи шындыққа негізделген шығармашылық еңбекті аңсап жүрген ғалымды аяусыз жаралады. Жаламен күрестің жалғыз жолы – оған нақты деректерге негізделген жауап беру. Ақталу... алайда шындықты айта алмайсың. Ойлана қарағанда қажеті шамалы тәрізді, мәнсіз дауға араласқан сайын былыққа бата түсесің... Бірақ адам табиғаты мен нақты жағдай кейде соған әкеледі. Мұның аяғы, нәтижесі - талантты тұлғаның уақытын босқа өткізу. Мұны ғалым жақсы білді. Амалсыз ақылға сыймайтын, жолсыз да жөнсіз жалаларға жауап жазудан, ақталудан басқа өзге жол көрмеді.

Бірақ, әлі ресми қуғын көріп, беті қайтпаған ер мінезді талантты жас мұндай ұр да жық сындарға жауап жаза отырып, қолға алған істерін жалғастыра берді. 1941 жылы кандидаттық, 1946 жылы докторлық диссертация қорғап, сол жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі болып сайланды.

Қ.Жұмалиев шығармашылығында Махамбет тақырыбы алға шығып, оған арнаған монографиясы 1948 жылы жарияланды [4]. Бір қарағанда, бәрі орнына келген тәрізді. Алайда, 1950 жылдардағы ресми қудалаулар Қ.Жұмалиевтің әдебиет тарихы мен теориясына қатысты барша жоспарын, тұнық та тың ойларын астан-кестен қылды.

Қазақтың академик-ғалымдарын қудалау 1950 жылы «Правда» газетінің «Қазақстан тарихының мәселелері маркстік-лениндік тұрғыдан баяндалсын» мақаласынан басталады. Қазақстан ғылымындағы «ұлтшылдық» туралы қарарлармен Е.Бекмаханов, Б.Сүлейменов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Қ.Мұқамедханов қуғын-сүргінге ұшырайды [5, б.13; 6].

Отаршыл кеңес өкіметі одақтас республикаларда көріне бастаған бостандық, тәуелсіздік жолындағы күрес тарихын қозғайтын зерттеулерді, идеяларды ашықтан-ашық тұншықтыруға кірісті. Осы орайда Азаттық пен тәуелсіздік жолындағы мақала, еңбектер жазған ғалымдарға «ұлтшыл» «Кеңес одағы құрамындағы азат ұлттар достығына от жағады» деген тәрізді байбалам салған оппоненттер пікірлерін қолданады

Осы айыптаулар қабаттаса келе Қ.Жұмалиевті 1951 жылы абақтыға жабады. «Қудалуға қатысты» кейінгі қуыну-шағым арыздар бойынша жазаны он жылға азайтып, Алматыдан Қарағандыға жер аударады. 1953 жылы «халық жауы» ретінде қайта ұсталып, 25 жылға сотталады. Тағы да «қуыну арыздары» бойынша қылмыстық деректерінің жоқтығынан 1956 жылы ақталады.

Жөнсіз де жолсыз жәбір көріп, «қылмысы жоқ болғандықын ақталды» деген ресми үкіметтік мойындауды қолға алып, түрме, түнектен құтылған Қ.Жұмалиев сол кеңестік идеологияға қайта қызметке кірді. Осындайда «Ұлылық деген қолда тұрған бар мүмкіндікті пайдалану, рухынды жоғалтпау» деген данышпандардың сөзі еске түседі. Бірақ олар қазақ қоғамдық санасы мен әдебиет тарихына қатысты негізгі идеяларды іске асыру үшін күрестің басқа тәсілдерін ойластырды. Әдісі басқа, айласы үнсіздікпен ұласатын астарда жатқан жұмбақтардан құралатын.

Даулы мәселе мен қиын сұрақтарға жауаптарды ресми идеология жоққа

шығара қоймаған ғылыми негізді зерттеулер мен еңбектердің аса күрделі көркем мазмұндары арқылы, «өзге» тілде қайтарды.

Жосықсыз жазасынан ақталып келгенде, елдегі замандастарының көбі ғалымның күрделі күйге көшкен ойларын түсінбеді, түсінбеді емес-ау, қабылдамады.

1946 жылы Ленинград қаласында «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» тақырыбында докторлық қорғағанда, көпке әйгілі И.И.Мещанинов, С.Е.Малов, Ю.И.Крачковский, В.М. Жирмунский, Н.Ф.Бельчиков, Н.К. Дмитриев, А.К. Боровков, т.б. ғалымдар аса ризалықпен сөйлеп, докторанттың табиғатына тән бірнеше қасиеттерін атап көрсеткен.

Ол туралы белгілі орыс ғалымы Н.К.Дмитриев: «Қ.Жұмалиев алған тақырыптың ғылымдық мәні зор. Абай қазақ әдебиетіндегі ірі тұлға, ол туралы жазылған сын мақалалар да көп, бірақ Абай творчествосын бұл сықылды әр жағынан алып, тап осы көлемде әлі ешкім зерттеген емес. Қазақ әдебиеттану ғылымында монографияның мұндай түрінің өзі жаңалық. Неге десеңіз, жазушының тіліне арналған монографиялық зерттеу орыс ғылымындағы зерттеу тәжірибесіне әлдеқашан кірген болса, қазақ әдебиеттану ғылымында бұл енді қолға алынып отырған жаңа іс. Бұл еңбек филологияның екі түрлі саласын: тілтану және әдебиеттану ғылымдарын жеткілікті дәрежеде түсінудің керек қылатын әдебиет зерттеу жұмысының анағұрлым жоғары белесі саналатын салада диссертация авторының жаңалық ашуы болып отыр. Бұған мынаны қосуға болады: ұлт әдебиеті классиктерінің тілін зерттеу ісі біздің одақтас және автономиялық республикаларымыздың басқаларында шын мәнінде әлі басталған да жоқ», - деп жазды [7, б. 123].

Осындай ойды 1960 жылы жарық көрген монографияның екінші томы туралы С.Мұқанов та айтқан: «Бұл еңбек жарияланғаннан кейін сынаушылар да болар. Олар біз байқамаған кемшіліктерді табар да. Бірақ солардың ешқайсысы кітаптың жақсы жақтарын бекер дей алмас, мұның құнды еңбек екеніне таласпас». М.Әуезов Қ.Жұмалиевтің Абайтануға қосқан еңбегін айырықша атау керек деп жоғары бағалаған («Әр жылдар ойлары»). Қ.Жұмалиев Абайтануға байланысты кезек күттірмейтін, қолға алуға қажет талай мәселелерді қозғап, айтып, белгілеп берді. Кезінде талантты зерттеуші, сыншы-ғалым Айқын Нұрқатов алпысыншы жылғы мақалалары мен 1966 жылғы «Абайдың ақындық дәстүрі» атты монографиясында мұның біразын атап көрсетті [8].

Абайтануға байланысты заманауи мәселелерді қозғауда академик С.Қирабаев пен проф. М.Мырзахметовтың зерттеулерін ерекше айтамыз.

Бір өкінішті жайт, Абайтануға байланысты бүгінгі зерттеулерде, әсіресе интернеттегі сайттарда Қ.Жұмалиевтің зерттеулері түтілі, есімі де көбіне аталмайды.

Оның іргелі зерттеулері мен байсалды еңбектері, ғылыми концепциялары туралы әдеби-сын мақалалар ұстаз өмірден өткен 1968 жылдан кейін өте көп жазылған.

Академик зерттеулеріндегі әдеби-тарихи талдаулардың деректі сипаты, теориялық маңызды зор ой-пікірлері туралы М.Әуезов, Ә.Марғұлан, С.Мұқанов, З.Ахметов, С.Қирабаев, З.Қабдолов, Х.Әдібаев, М.Мырзахметов, Ә.Тәжібаев, Х.Ерғалиев, Х.Есенжанов, М.Ғабдуллин, Ә.Дербісәлин, М.Атымов, М.Хасенов, Ы.Дүйсенбаев, Б.Ысқақов, С.Сейітов, С.Талжанов, А.Нұрқатов, Т.Әбдірахманов, т.б. еңбектерінде аса үлкен құрметпен аталады. Осы үрдіс 70-жылдардың ортасына дейін жалғасады да, біртіндеп азая бастайды.

Қазақстанның жоғары және орта мектептеріне арналған оқулықтарының саны мен түрлі басылымдарын, монографияларын түгендеген жан болса жаза жатыр. Оқулықтарының біразы әлі күнге дейін қолданыста. Академик-ұстаз зерттеулерінің маңызын жоймайтын бірнешеуін ғана атай кетейік.

Ең алдымен, 1970 жылдарға дейін Қазақстан орта және жоғары мектептерінде оқулық ретінде сан мәрте (1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1969 жж.) қайта басылған

«Әдебиет теориясын» айтуымыз керек. Бұл оқулықты толықтыру мен түзету үшін ол В.Виноградов, А.Потебня, А.Веселовский, Г.Абрамович, Г. Пospelов, Я.Эльсберг, Л.Тимофеев, В.Кожин, Ф.Головченко, Л.Щепилова, В.Сорокин, Б.Буров, И.Гуторов т.б. орыс ғалымдарының еңбектерін түгелдей қарастырады. М.Горький атындағы әлем әдебиеті институтының 3 томдық іргелі еңбегіне сүйенеді. Сөйтіп, жаңа концепциялар мен маңызды ойларды саралайды, салыстырады. Қазақ әдебиеттануы үшін қажетті, маңызды толғамдарды теріп, таңдап береді. Әдеби дерек пен дәйектер қазақ әдебиеті мысалдарынан алынады. Біздің әдебиеттануда кездеспейтін жанрлар мен шығарма үлгілерін ұсыну үшін талантты қаламгерлерге тапсырмалар беріп жаздырады.

Мұндай жұмыстардың қиын екендігі белгілі. Әдеби деректер іздеуге, тарихқа баруға, ірі шығармаларды игеруге көп күш, қайрат керек. Әдебиет теориясына қосу үшін талай рет қайта тексеріс қажет.

Ғалымның барлық еңбектері осылай жазылған. Олардың қатарына «Қазақ әдебиетінің тарихы» (1938), «Махамбет Өтемісов өмірі» (1938), «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» (1948), «Қазақ совет әдебиетінің тарихының очеркі» (1949; жалпы редакциясын басқарған Қазақ КСР Ғылым академиясының корр.-мүшесі Қ.Жұмалиев), «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» (1958), «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі» (1960), «Қазақ әдебиетінің тарихы» (2-т., 1-кітап; 1962; жалпы ред. басқарған Қ.Жұмалиев), т.б. жатады. Біз оқшаулап көрсетіп отырған кітап кезінде кеңес өкіметінің саясаттан басқаға мән бермейтін ресми идеологиясы тарапынан аяусыз сынға ұшырап, (сынап отырғандар, әрине, ғалымның әріптестері) айналымнан алынып тасталған. Ол әдебиетіміздің тарихын түгендеу тұсында тарихи-әдеби деректері мол, талдаулары қазіргі талаптарға сай, қажеті бар еңбектің бірі деп айтуға лайық.

Бұл тізімді жалғай беруге болады, бірақ ол біздің мақсатымызға кірмейді. Ерекше ықыласты оқырманға проф. М. Атымов монографиясында көрсетілген негізгі мәліметтердің қарауға кеңес береміз [9].

Академиктің ғылыми қызметтері мен зерттеулерінен өзге көңіл мен уақытын бөлген жұмысының басты арнасы – ұстаздыққа байланысты болды.

Ол туралы Қ.Жұмалиевтің шәкірттері саналатын белгілі ғалымдар, жазушылар, қоғам қайраткерлері көп жазған. Олардың пікірлері талай ойларға қозғау салады.

Академик С.Қирабаев: «Қажым педагог ұстаз еді. Өмірінің 35 жылын бала оқытушылық қызметпен өткізді. Қажым шәкірттерінің қатарына мен тек оның лекциясын тыңдаған жастарды ғана емес, осы 35 жыл ішінде қазақ мектептерінде оқып, қазақ әдебиетінен дәріс алған шәкірттердің бәрін де қосар едім. Олардың бәрі әдеби білімді алғаш Қажым оқулығы негізінде алды. Қажым оқулығы негізінде орта мектепте қазақ әдебиетін пән ретінде жүргізу іс жолға қойылды.

Қазақ әдебиеттану ғылымындағы тұңғыш ғылым кандидаты, тұңғыш ғылым докторы Қажым Жұмалиев республикада әдебиет кадрларын даярлауда өлшеусіз мол қызмет сіңірді. Қажым Жұмалиевтің жетекшілігімен 32 адам ғылым кандидаты, 8 адам ғылым докторы дәрежесін алды. Сонымен қатар, ғылым докторлары аз көрші республикаларда, Орта Азия әдебиетшілерінен докторлар даярлау ісіне зор қолқабыс етті. Өзбек, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт әдебиетшілерінің бірқатары-ақ (Н.Сағитов, Н.Жапақов, Қ.Рсалиев, А.Харисов т.б.) бұл жағынан Қажымға қарыздар» [10, б. 315-317].

Профессор М.Мырзахметов: «Қ.Жұмалиевтің саналы өмірі түгелдей ұстаздық жолға арналды. Ол дәріс оқу үстінде ешқандай конспект, қағазға қарамайтын. Әдеби шығармаларды талдау үстінде кез-келген ақын, жыраудың өлеңін жатқа соғып, сөз маржанын нөсерлеткенде тыңдаушысын сілтідей тындырып, керемет әсерде қалдыратын.

Шәкірт атаулыға біліміне қарап бағасын, ынта-талабына қарай құрметін аямаса, ойында нәрі бар творчество адамына деген ықыласы да бөлекше болатын» [11].

Академик Зейнолла Қабдолов: «...Қажым Жұмалиев – шын мәніндегі сирек ұстаздардың бірі: ол – буын-буын жас ұрпаққа үлгі беруден, өнеге дарытудан, ғұмыр бойы «үйретуден жалықпаған» нағыз педагог...

Қ.Жұмалиев – көп қырлы кісі: ғалым, жазушы, ұстаз. Ол өзінің өзге қырларымен қатар ұстаздық қызметке 40 жылға жуық ғұмырын жұмсаған екен. Бұл, мүмкін, оның өзге қызметіне (мәселен, жазушылығына) қажет уақытқа біраз қиянат жасаған-ды. Асылы Жан-Жак Руссоның байлауы дұрыс: «Ұстаздық ету – уақыт ұту емес, өзгенің бақытын аялау, өзіңнің уақытыңды аямау». Бірақ бұған өкінбеу керек. Жер үстінде адам тәрбиелеуден асқан абыройлы іс, ардақты жұмыс жоқ. Ұстаздық - ұлы нәрсе!» [12, б. 406,414].

Жоғарыда келтірілген пікір үзінділерінен Қ.Жұмалиевтің ұстаздық қызметі мен дәріс оқудағы шеберлігі мен шешендігі, әмбебап білімділігі танылады. Қ.Жұмалиевтің адамшылық және шығармашылық қайсар келбетіне күйе боп жағылған бірер «дерек» бар. Бірі Қ.Жұмалиев екі рет Кеңес өкіметінің жазалаушы ұйымдары тарапынан қуғын көріп, 25 жылға сотталып, соңынан кінәсіздігін дәлелдеп, «қылмысы жоқтықтан ақталды» деген ресми мәлімет болса, екіншісі – кейбір әріптестері тарапынан айтылған нақақ сөздер. Бұл пікір-пайымдардың түп-төркіні туралы С.Қирабаев мынадай толыққанды уәж келтіреді: «Әдебиетіміздің бастауын кейінге тартты деген сөз үлкеннің де, кішінің де аузында жүр. Толыққанды авторлық әдебиет критерийлеріне жауап беретін өкілдер қазақ жұртында ХҮШ ғасырдан бастап көріне бастады деген пікірді айтқан бір ғана Жұмалиев емес. Бұны Бұқардан бастайық деген әңгімені Мұхаң да айтқан. Бұл мәселеде Қажым Жұмалиев Әуезовпен ақылдасып, келісімге келген. Қазақ әдебиеті тарихын Бұқардан бастау керегін Қажекені Мұхтардың өзі айтқан. Бұл шындығында, Мұхтар Әуезовтің концепциясы болатын <...> Қажым Жұмалиев қазақ әдебиеті тарихының басы ХҮШ ғасырдан, Бұқардан басталады деген пікірді сол кездегі бар дерек көздерге сүйеніп айтты» [13, б.14]. «Бүгінгі өскелең ғылым дәрежесі мен ізденістер қазақ әдебиеті тарихының Бұқардан да әрірек басталғандығын көрсетіп отыр. Соған қарамастан, Қажымның әдебиет тарихының бастаулары туралы ой-пікірлері мен тарихи тұлғаларды жүйелеп, оларды орын орнына қоя қарастыруы ХҮШ-ХІХ ғасыр әдебиеті үшін күшінде қалды. Ол осы дәуір әдебиетінің көрнекті өкілдері жайлы бағалы зерттеулер жасады. Ғалымның бұл зерттеулері оның 1958-1960 жылдары шыққан екі томдық кітабына кірді» [10, б.125].

Қ.Жұмалиевтің өмірі мен шығармашылығы туралы ойланғанда, «Неге лайықты бағаланбай жатыр?» деген сауал үнемі алдан шыға береді. Зейін қойып қарасақ, ғалым В.Г. Белинскийдің «Литературное мечтание» еңбегінде айтылған әдебиет тарихы туралы пікірлерді басшылыққа алған. В.Г.Белинский өз мақаласында: «Біздің әдебиетіміз Ломоносовтың басталады. Ол әдебиетіміздің әкесі де, бақташысы да. Ол оның Ұлы Петрі болды. Оны данышпандыққа лайық ұлы адам болды деп айту керек пе? Ол даусыз шындық. Ол әдебиетіміз бен тілімізге бағыт берді деп, тіпті уақытша болса да, айту керек. Бұл тіпті даусыз. Бірақ қандай бағыт? Бұл басқа сұрақ. Бұл туралы мен жаңа ештеңе айта алмаймын, бірақ көпке аз-кем белгілі ойларды қайталайтын шығармын» [14, с.68].

Ұлы сыншы әдебиет пен көркем шығарма туралы болашаққа қажетті пікірлерді қозғайды, ой мен тілді дамытады, ел танымын өсіреді әрі эстетикалық құндылығын саралайды. Осы қағидаларды Қ.Жұмалиев те басшылыққа алған. Алғашқы оқулықтары мен мақалаларынан бастап В.Белинскийге сілтеме жасаған. Көзқарасын ешқашан өзгертпеген. Сондықтан да «қазақ көркем әдебиетінің тарихы Бұқардан басталады» деген тұжырымды ресми атақ-дәрежелері бар академиктер, ғылым докторлары, профессорлар талай рет жарыса айтқан. Тағы да сол С.Қирабаевтың: «Қ.Жұмалиев ХҮШ–ХІХ ғасырлардағы әдебиет тарихын жете зерттеді. Өзінің еңбектерінде ол ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің

өзара байланысы мен айырмашылықтарын терең қарастыра келіп, ауыз әдебиетінің жазба әдебиеттен туып, бөлініп шығуын ХҮІІІ ғасырдан, Бұқар дәуірінен басталады деген қорытынды жасады», - деген тұжырымы шындыққа саяды.

Нәтижелері. 1958, 1960 жылдары жарық көрген қос томдық еңбегіне Қ.Жұмалиев үлкен дайындықпен келген. Ол бұрынғы жазылған еңбектері: оқулықтары мен оқу құралдарындағы, ғылыми мақалаларындағы, кандидаттық және докторлық диссертацияларындағы теориялық қисындарын қайта қарап, заманауи зерттеулерді, ғылыми бағыттарды ескеру арқылы толықтырып, түзетіп шыққан.

«Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» атты бірінші томы [15] екі үлкен бөлімінен тұрады. Бірінші бөлім қазақ эпосына арналса, екінші бөлімде әдебиет тарихы туралы сөз қозғалады.

Халқымыздың басынан өткен тарихи кезеңдер куәсі тәрізді батырлар жыры мен бақытты өмірге ұмтылған ғашықтар туралы лиро-эпостар бұл бөлімде тарихи-әдеби мысалдар, деректер негізінде талданады.

Бұлардың ел есінде сақталуының түрлі себептері көрсетіледі: біріншіден, халықтың ұлттық рухани күшінің беріктігі; екінші, ауыз әдебиетінің ерекше дамуы; үшінші, халық әдебиеті эстетикалық ықпалының ұшталуы, көркемдігі, т.б. Халық тарихи шежіресін атадан балаға, келешек ұрпағына өсиет сөз, асыл мұра ретінде ауыз әдебиеті арқылы жеткізген. Ол халық рухын көтеретін қасиетті, киелі өнер түрінде қабылданып, табиғи жолмен дамыған. Ғалым зерттеулерінің қорытындысында қазақ халқының мәдениеті өркениеттің ұлы көшінен көз жазып қалған жоқ, дамыған елдер мәдениетінен кенже қалуымыз кейінірек басталған деген ойларға келеді.

Қ. Жұмалиев батырлық жырлар мен эпостық поэмалардың түрлі нұсқалары есте жоқ ескі заманнан халық арасына кең таралғандығын, нұсқалары ауызша әңгіме түрінде де кездесетіндігін айтады. Шыққан уақыты белгісіздеу болса да, туу, жасалу жолдары туралы Шоқан Уәлихановтың ХІҮ ғасыр мұралары деген пікірін қолдайды. Олардың әртүрлі варианттарын талдаудың, салыстырудың, белгілі бір жүйеде зерттеудің қажеттігін ескертеді. Көркемдік ерекшеліктеріне баға беруде поэтикалық талдаудың мықты тәсіл болатынын меңзейді. Қазақ ауыз әдебиетін жинауда, зерттеуде кемшіліктердің мол екенін көрсетіп, басты қателіктер ретінде тәжірибесіздікті, дерексіз ұшқары пікірлерге жол беруді атайды.

Қазақ эпосы – халық жадында орын тепкен адамдардың ерліктерін, елдің салт-санасын, әдет-ғұрпын, халықтың рухани күшін бейнелейтін құнды қазына. Оны зерттеуде аса ұқыптылықтың керектігін ескерте келе, «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» жырларының кейбіріне поэтикалық талдаулар жасауда қолданған әдіснамаларын тарихи поэмалардағы дерек пен «авторлық» қиял жетегіне қосылған бейнелеуді анықтауда да пайдаланады.

Қ.Жұмалиев зерттеп жатқан «эпостар санының аздығы жоқтықтан емес, ғылыми тұрғыдан іріктелгендері осылар» деп ескерту жасаған. Өйткені ғалымның бұрынғы зерттеулерінде басқа да шығармалар, мысалы, «Орақ-Мамай», «Қарасай-Қазы», «Едіге» жырлары талданатын. Ғалым: «Бұл еңбекте бұрын таныс емес, әлі басылмаған варианттарын қысқаша мазмұндай баяндадық. Мақсатымыз – зерттеуде суреттелетін қаһармандардың іс-амал, ерлік қимылдарымен кеңірек танстыру», - деп түсініктеме берген

Қазақ эпостарының құрылысын сөз еткенде, сюжет құру, адам образын жасау шеберлігіне, демек, шығарма поэтикасына айрықша көңіл аударады. Әр бейнеге өзіне лайық портрет, мінездеу берілетінін және олар монолог, диалог арқылы ашыла түсетінін көрсетеді. Оларды кейіпкерлердің күйініш, сүйініш жағдайларын бейнелеуге лайық қолданатынына мысалдар келтіреді. Кейде шегініс, жанамалап суреттеу, драмалық

қақтығыс, коллизияларды талдап көрсетуде кездесетінін теориялық пайымдаулар арқылы дәлелдейді.

Қазақ эпосы тілі көркемдігінің әлі тексерілмей жатқан теориялық маңызды мәселе екенін мақала, оқулық, оқу құралдарында қайталап айтады. Оның әдеби тіл поэтикасын психологиялық параллелизмдермен сабақтастыра тексеру халықтық ойлау жүйесінің әлі ашылмаған жұмбақ сырларын зерделеуде қажетті деректік дәлелдер беретіні туралы пікірлері аса құнды.

Эпостық жырларды зерттеушілерге кез келетін қиындықтар ретінде автор төмендегідей мәселелерді ескертеді:

1. Эпостық шығармалардың алғашқы үлгілері, деректер мен жазбалар жоқ. Ауызша жеткен. Таралуы да ауызша. Олардың көбі кейіндеу жазылып алынған. Талай заманнан өткен жырларда алғашқы тарихи таным әуендері сақталғанмен, кейінгі заман жыршы, жыраулары қосқан заманауи уақыттың тілі қосқан бояулы мағыналар жеткілікті. Өртүрлі нұсқалары да баршылық. Түпнұсқаға жақындаудың жалғыз жолы – салыстыру. Бірақ мұнда өте абай болу керек. Талдауларға қорытынды жасауға асығуға болмайды. Кейінгі заман, жыраулар қоспаларынан шығарманың поэтикалық ретіне қарай тазалай қолдануға да болатын шығар.

2. Бұл шығармалар қайда, қалай, қай түрде орындалды? Кімнен алынды, қай жыраудан? Орындаушылардың стилі байқала ма? Қай эпизодтарға көңіл бөледі? Қыстырма қара сөздерге қай бөліктерде көшеді? Шегіністерді қай тұстарда жасайды?

3. Қай жыраулар мектебінен. Қазақта мұндай мектептер аз болмаған. Шығарма түгел орындаған ба, әлде, үзінділер ме? Бұларды көрші елдердегі үлгілермен салыстыру қажет. Қырғыз, өзбек, қарақалпақ, ноғай, башқұрт, т.б. ұқсастықтар мен айырмаларды тексеру қажет. Өр халықтық эпоста тарихи мұраларды «өздеріне тартуы» болмауға тиіс. Мақсат алғашқы ескі, көне нұсқа қай заманнан, қай түрде жеткен.

Қажым Жұмалиевтің зерттеулерінде және мақалаларында айтылатын осы ұстанымдар ғалымның 1941 жылға дейінгі еңбектерінде бой көрсететінін ескерсек, эпосты зерттеудің әлемдік әдебиеттерде айтыла бастаған әдіснама, тәсілдерінің қазақ әдебиеттануында да басталғанын байқау қиын емес.

Екінші кітап – «Абайтану поэтикасы». 1943 жылы «Абай жолын» талқылауға арналған үш күнге созылған конференциядан кейін Қ.Жұмалиев Абай поэзиясын зерттеуге біржола бұрылады. Ол шығармашылық жоспарын мүлде өзгертіп, Махамбет поэтикасы туралы зерттеулері мен жазып жатқан романынан алыстай бастайды.

«Абайтану поэтикасы», сірә, «Махамбет поэтикасынан» бастау алғанмен, ақын-жазушылық таланты бар қаламгерді Махамбет туралы роман жазу идеясынан біржола алыстатты (Қараңыз: Жұмалиев Қ. Махамбет поэзиясы туралы // Әдебиет майданы. – 1938. – №4).

Абай өмірі мен шығармашылығы Қ.Жұмалиев үшін мүлде соны тақырып емес екені жоғарыда айтылды. Абай институтының филология факультетіне ауысуына себеп болған - Абай тақырыбы. Демек, ол 1929 жылға дейін-ақ ұлы ақын шығармаларымен таныс. 1941 жылға дейін кандидаттық диссертация зерттеулерімен жүрсе де, Абайтануға байланысты мәселелерге көңіл бөліп, мерзімді баспасөз беттерінде материалдар жазып отырған [16; 17; 18]. XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті тарихынан дәрістер оқу кезінде Абай шығармаларына айырықша тоқталмай өте алмайтыны белгілі. Демек, Қ.Жұмалиев Абай тілінің поэтикасы туралы бұрын да ойланып жүрген.

Бірақ 1943 жылғы конференцияда Абайтануға байланысты қазақ қоғамдық санасы үшін аса маңызды мәселелер көтеріліп, осы ойлар өзегін мазалаған талай қаламгерге қозғау салды.

Қ.Жұмалиев жаңа ой, идея жетегінде ақын тілінің көркемдігін талдау тақырыбын зерттеуді қолға алды. Ақындық поэтиканы зерттеу ол үшін тосын нәрсе емес еді. Махамбет

шығармаларының көркемдігі туралы 1938 жылғы зерттеулері мен мақалаларында поэтикаға ерекше көңіл бөлу қажеттігін қозғаған. Бұл әдебиет теориясын жазу, жариялау барысында да үнемі алдынан шығатын іргелі мәселе болатын.

Ғалымның орыс әдебиетіне жетіктігі, В.Белинский, Н.Чернышевскийдің [19] поэтикаға қатысты шығармаларымен таныстығы және орыс әдебиеттанушыларының бұл тақырыпқа айрықша мән бере бастауы да Қажым Жұмалиевтің зерттеулері мен ізденістері бағытының күрт өзгеруіне себеп болды әрі әдебиет теориясынан оқулық жазып, оны қайта бастырған сайын орыс және әлем әдебиетінің заманауи материалдарын қосып, түзеп отыруы ғалымның поэтикалық зерттеу табиғатын жақсы білетіндігін көрсетті.

Абай поэзиясының көркемдік табиғаты туралы теориялық еңбектерге қатысты қиындық та, сұрақ та мол еді [20]. Әсіресе, теориялық бағытта. Орыс әдебиетіндегі зерттеулер Н.Веселовский, А. Потебня еңбектеріне қарағанда бұлардың айқындықтан гөрі бұлдыр тұстары көптеу көрінетін [21; 22].

Ал қазақ әдебиеттануы үшін бұл жаңа, тың бағыт еді. Абай шығармашылығы әлеуметтік сарындарға толы. Оны бейнелеудегі ақын қолданған тәсілдерге, тіліне талдау жасау көркемдік қолданыстар туралы біраз қиындықты жеңілдеткенмен, тақырыптың негізгі жолдарын көрсете алмайды. Осыдан келіп өлең тілін дербес қарамай, ауыз әдебиеті мен тарихи және дәстүрлі әдебиетпен байланысты талдап, Шығыс, орыс әдебиетінен келген, үйренген, ауысқан қолданыстар мен тәсілдер, әдістер көркемдігінің дәстүрлі әдебиетімізге орнығу үдерісі туралы ойлар туындайды. Бұл әдеби тарихи деректерге жан-жақты тоқталу, ақын өлеңдерінің тереңдігіне ену әдебиет әлеміндегі Абайдың даралығын дәлелдейді.

Абай шығармаларында адамзат баласына таныс ірі мәселелерді қозғайды, демек, тақырып ортақ. Бірақ жеткізу тілі - бөлек. Жаңалық - осы. Бұл өлеңдеріндегі ойларды аударуға болады, бірақ көркемдігін түпнұсқаға сай аудару өте қиын, тіпті мүмкін емес. Олай болса, Қ.Жұмалиевтің осыны Абай шығармаларынан, тілінен алынған дәлелдер арқылы дәйектеп, қазақ әдеби тілін дамытудағы Абайдың рөлін айырықша атауы аса маңызды.. Қ.Жұмалиев ақын өлеңдерін оқшаулап бөлек талдамай, ауыз әдебиеті және тарихи әдебиет шығармалары көркемдігімен салыстыра зерттейді. Алдымен, Абайға дейінгі қазақ өлеңінің тілі туралы толымды шолулар жасап,. Абай жаңашылдығының басты арналары ретінде осы ізденістерді атайды. Ақын өлеңдеріндегі тілді көркем қолдануда Шығыс, орыс поэзиясының өрнектерімен қатар дәстүрлі әдебиет үлгілерінің маңызы зор болғаны туралы ойларын нақты шығармалардан алынған мысалдарды жан-жақты терең талдаулармен дәлелдейді.

Абай поэтикасының басты ерекшелігі қара басының, болмаса қазағының тірлігінде ғана емес, бүкіл адамзат өміріне тән қиындықтар мен қуаныштарды, қайшылықтар мен толғаныстарды көркем бейнелермен жеткізетін тілінде екенін нақты талдаулар арқылы дәйектеген ғылыми зерттеулерінің филологиялық кешенді сипатын ерекше атап өткен жөн.

Ғалымның докторлық диссертациясынан кейін шығармашылық қуаты, мүмкіндігі жақсы танылды., әсіресе өлең тілін талдауға айрықша басымдық берсе де, қазақ әдебиетінің алдында тұрған маңызды мәселеде өлең әлемін талдауда поэтикаға ден қоюдың маңыздылығын түсінді.

Бұл мүлде жаңа зерттеу болатын. Екі ғылым түйісіндегі көркемдік танымды бейнелеудің маңызы Абайға дейінгі ақын-жыраулар шығармаларында пайдаланған көркемдік қолданыстардан заман жаңалықтарына байланысты алуан деректер келтіреді. Сонымен бірге бұл еңбектің қазақ әдебиеті үшін ерекше маңызын Абай шығармашылығын жан жақты зерттеген М.Әуезов, С.Мұқанов, А.Нұрқатовтар атап өтеді.

Абайтануға байланысты кейбір күрделі ойлар ақын шығармашылығын зерттеудің алғашқа кездерінде басталды. «Бірақ өлең теориясының поэтикасына қатысты зерттеулерде көркем мазмұн әлемін жан-жақты талдап көрсету бірте-бірте алғы лекке шығады»

дегеніндей, соңғы таладауларда оған ерекше мән береді.

Оның кейбір бағыттары Мұхтар Әуезов зерттеулерінде қозғалған. Алайда, ақындар поэтикасын зерттеуге арналған бағыттар қазақ әдебиеті түгілі, Орта Азияда теориялық тұрғыда қарастырыла қойған жоқ. Сірә, классикалық шығармалар поэтикасы туралы бірер еңбек болған шығар.

Қорытынды. Қазақ өлеңін әлемдік әдеби шығармалармен салыстыра талдаудағы басты жол – поэтика екенін Қ.Жұмалиев толық сезінді. Әдебиет теориясының дәрістеріне байланысты ізденістерінде осы ойлар үнемі алдында тұрды. Әдебиет тарихы мен теориясына байланысты мәселелердің көбі осы тақырыпқа жиі тірелетін.

Әдебиет тарихынан оқулық жазу барысында және студенттер дәрісханаларындағы лекцияларда, аспирант, ізденушілермен кеңестерде осы тақырыпқа қатысты сұрақтар жиі қойылады. Көбіне теориялық тұжырымдар мен ойлар, талдаулар үлгісі мен мысалдар орыс әдебиеті тарихындағы деректерден алынады. Осы үдеріске ойлану барысында көбіне орыс әдебиетіндегі зерттеулерге сәйкес құбылыстарды, қазақ әдебиеті тарихының іздеуге алып келді. Оларды салыстыра қарау арқылы ортақ типологиялық белгілерді табуға тырысты. Әсіресе «Махамбеттану» мен «Абайтануға» байланысты қазақ өлеңіне жүргізген талдаулары біршама нәтижелі болды. Осыдан бастап, теориялық ұғымдарды дәйектейтін мысалдарды қазақ әдебиетінен алу үдеді.

Бірақ ғалымға ойлаған зерттеулерін алаңсыз жүргізуге Кеңес идеологиясының саясатқа байланған бағыттары бөгет болды. Әрі осы идеологияның ұлттық рух, таным ерекшеліктерін қабылдауға қарсы әрекеттерін өз мансап, атақтары үшін жұмсаған кейбір әріптестерінің солақай бағыттары да аз бөгет болған жоқ. Қ.Жұмалиевтің өмірбаяндық деректерін – сырлас достары мен әріптес ойшылдарының жазғандарын оқи отырып, шығармашылығын талдағанда: «... өмір кейде өз дегенін істеп, адамды езіп жібере жаздайтын кездері болатын көрінеді», - деп Ұлы ұстаздың өзі айтқандай, не бір қиын кездерде де шындыққа адал болған, елге, әдебиет тарихы мен теориясына соңғы күндеріне дейін қызмет еткен және оның әлемдік әдебиет арнасына шығуын армандаған Қ.Жұмалиев тәрізді зерттеушілер көп емес.

Қ.Жұмалиев және онымен тағдырлас қаламдастары болашақ ұрпаққа айтар аманаттарын ашық айта алмаса да, ішке бүккен асыл мұраттары бар мұраларын кейінге өнеге етіп қалдырды. Енді солардан жеткен мәтіндердегі астарлы ойларды, интертекстерді түсініп оқу – бүгінгі ұрпақтың міндеті.

Академик Қ.Жұмалиевтің жарық көрмеген кітаптары мен жарияланбаған қолжазбаларын, шығармаларын басып шығаруға, ғылыми түсініктемелер жазуға, заманауи зерттеулерге кірісуге, естеліктер жинауға, ғалымның көзін көрген, сөзін естіген, дәрісін тыңдаған кісілердің естеліктерін жинауға, жариялауға тиісінше көңіл бөлінуі тиіс.

Әдебиеттер

1. Жұмалиев Қ. Жайсаң жандар: естеліктер. – Алматы: Жазушы, 1969. – 344 б.
2. Жұмалиев Қ. Жайсаңдары қазақтың: көркем әңгімелер мен ғылыми түсініктемелер. – Тараз, 2019. – 348 б.
3. Қабдолов Ұстаз туралы сөз//Орал өңірі. – 1968. – 19 қазан.
4. Жұмалиев Қ. Махамбет Өтемісұлы (1804-1846). – Алматы, 1948.
5. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 8-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2003. – 812 б.
6. 40-50 және 60 жылдардағы қазақ әдебиеті. 2-кітап. – Алматы: Ғылым, 1998. – 400 б.
7. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы, 1960. – 123 б.
8. Нұрқатов А. Шығармалары. Т.1. – Алматы: Ана тілі, 2013. – 384 б.

9. Атымұв М. Қажым Жұмалиев. – Алматы, 1989. – 160 б.
10. Қирабаев С. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.3. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 440 б.
11. Мырзахметов М. Ғұлама ғалым // Лениншіл жас. – 1977. – 24 желтоқсан.
12. Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Т.1. – Алматы: Жазушы. – 464 б.
13. Мамыров А. Академик Қажым Жұмалиев архивінен. – Тараз: Қарахан, 2017. – 440 б.
14. Белинский В. Г. Собрание сочинений. В 9-ти томах. Т. 1. Статьи, рецензии и заметки 1834-1836. – М.: Художественная литература, 1976. – 288 с.
15. Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – Алматы: Қазмкемкөркемәдеб., 1958. – 404 б.
16. Жұмалиев Қ. Абай поэзиясының тілі// Әдебиет және искусство. – 1940. – №12.
17. Жұмалиев Қ. Абай – ұлы реалист ақын// Әдебиет және искусство. – 1941. – №4.
18. Жұмалиев Қ. Қазақ өлең құрылысы, тілі жөніндегі Абайдың жаңалықтары// Майдан. – 1944. – №2.
19. Чернышевский Н.Г. Эстетическое отношение искусства к действительности// Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. Т.2. – М.: ОГИЗ, 1949. – С. 5-92.
20. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы, 1960. – 364 б.
21. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Л.: Художественная литература, 1940. – 498 с.
22. Потебня А.А. Мысль и язык.// Полное собрание сочинений. Т. 1 – Одесса: Гос.изд-во Украины, 1922. – 236 с.

References

1. Qabdolov Z. (1976) Sóz óneri [Kabdolov Z. Art of words]. Almaty, Mektep [Almaty, Mektep]. P. 4-5. [in Kazakh].
2. Jumaliev Q. Jaisań jandar:estelikter.// Jumaliev Q [Zhumaliev K. Notable people: memories]. T.7. 296 p. [in Kazakh].
3. Jumaliev Q. (2019) Jaisańdary qazaqtıń: kórkem áńgimeler men ғылым túsiniktkmeler [Zhumaliev K. Kazakh Notable people: artistic stories and scientific concepts]. Taraz. 348 p. [in Kazakh].
4. Qabdolov Z. (1968) Ustaz týraly sóz//Oral óniri [Kabdolov Z. Words about teacher//Oral region].19 óktábr [19th October]. [in Kazakh].
5. Jumaliev Q. (1948) Mahambet Ótemisuly (1804-1846) [Zhumaliev K. Makhambet Otemisuly]. Almaty. [in Kazakh].
6. (2003) Qazaq ádebiетiniń tarihy. 8 t. Almaty: QazAqpartat [History of Kazakh literature 8.t. Almaty: KazAkparat]. P. 13; (1998) 40-50 jáne 60 jıldarday qazaq ádebieti. 2-kitap [Kazakh literature of the 40-50th and 60th year]. Almaty, Ғылым [Almaty, Gylım]. 400 p. [in Kazakh].
7. Dmitriev N.K. (1960) Jumaliev Abaitań týraly pikir.//Jumaliev Q. Qazaq ádebieti tarihyńyń máseleleri jáne Abai poeziyasynyń tili» [Dmitriev N.K. Zhumagaliev K. Opinion of Abai study]. Almaty. 123 p. [in Kazakh].
8. Nurqatov A. (2013) Shyǵarmalary [A.Nurkhatov's works]. T.1. Almaty, Ana tili [Almaty, Ana tili]. 384 p. [in Kazakh].
9. Atymov M. (1989) Qajym Jumaliev. Almaty. [in Kazakh].
10. Qirabaeв S. (2007) Kóptomdyq shyǵarmalar jinaǵy [Kirabayev S. Collection of multi-volume works]. T.3. Almaty. P. 315-317. [in Kazakh].
11. Myrzahmetov M. (1977) Ғұлама ғалым [Myrzahmetov M. Scientist]. Leninshil jas, 24 dekábr [Leninshil zhas, December, 24]. [in Kazakh].
12. Qabdolov Z. Eki tomdyq tańdamaly shyǵarmalar [Kabdolov Z. two volume selected works]. T.1. Almaty, Jazyshy [Almaty, Zhazushy]. P. 406, 414. [in Kazakh].
13. Mamirov A. (2017) Akademik Qajym Jumaliev arhivinen [Mamirov A. From the archive of academician Kazhym Zhumaliev]. Taraz, Qarahan RBO [Taraz, Karakhan]. – P.14. [in Kazakh].

14. Belinski V.G. *Sobr. soch. V 9-tı tomah* [Belinski V.G. Collected essay]. T.1. P. 68. [in Russian].
15. Jumaliev Q. (1958) *Qazaq eposy men ádebiyet tarihynyń máseleleri* [Zhumaliev K. Problems of the history of the Kazakh epic and literature]. Almaty. 404 p. [in Kazakh].
16. Jumaliev Q. (1940) *Abai poeziyasynyń tili.*// *Ádebiyet jáne ıskýstvo* [Zhumaliev K. The language of Abay's poetry// Literature and art]. №12; (1941) *Abai uly realis aqyn*//*Ádebiyet jáne ıskýstvo* [Abay-the great realist//Literature and art]. №4; (1944) *Qazaq óleń qurlysy, tili jóindegi Abaıdyń jańalyqtary*// *Maidan* [Kazakh versification, Abay's news on the language of poetry]. №2. [in Kazakh].
17. Chernyshevski N.G. (1939) *Esteticheskoe otnoshenie ıskýstva k deıstvitelnosti. Polnoe sobranie sochinenı* [Chernyshevski N.G. The aesthetic relation of art to reality. Complete works]. T.2. Moskva [Moscow]. P. 86. [in Russian].
18. Jumaliev Q. (1960) *Qazaq ádebieti tarihynyń máseleleri jáne Abai poeziyasynyń tili.* [Zhumaliyev K. Problems of the history of Kazakh literature and the language of Abay's poetry]. Almaty. 364 p.
19. Veselovski A.N. (1940) *Istoricheskaya poetika*[Veselovsky A.N. Historical poetics]. Leningrad. [in Russian].
20. Potebná A.A. (1922) *Mysl i iazyk.*// *Polnoe sobranie sochinenı* [Potebnya A. A. Thought and language.// Complete works.]. T. 1. Odessa. 236 p. [in Russian].

Vowel transitions in the Northern dialect of North accent of the Azerbaijani language and “kipchak” language elements in them

Konul Samedova

Doctor of philosophy in Philology,

Associate Professor

Department of the Modern Azerbaijan Language,

State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan

e-mail: samedovakonul74@mail.ru

Abstract. The influence of Oghuz and Kipchak languages should be especially noted when talking about related languages. Because these languages are at the heart of the phonetics, vocabulary and grammar of the Azerbaijani dialects. Studying the history of a language and the role of intra-linguistic and extraneous influences is valuable and important enough to reveal the history of not only one language, but also of related languages close to that language. The Northern dialect of North accent of the Azerbaijani language which are vast in terms of territory, differ in the richness and diversity from other accents of the Azerbaijani language. Although there are many dialect features in this region, the dialects of the northern group combine the richness of both Oghuz and Kipchak language elements. The article identifies traces of Kipchak language features in dialectological materials collected from northern dialects, and thus the formation of Kipchak tribes in these regions is proved by linguistic facts.

The article talks about the dialectological tasks of the interchangeability of sounds in the dialect (pronunciation) of the Azerbaijani language and vowel sound transitions in the dialect of the groups of the Northern dialect. This phonetic process, in contrast to the literary language, is more common in the adverb (manner of speaking, pronunciation). The study of these phonetic processes is of great importance for dialectical study (concept), as well as for the simultaneous study of the phonetics of languages, the level of their mutual integration into each other in Turkological linguistics (philology, linguistics). The article also clarifies the similarities and parallelism of the transition of vowels of the Northern dialect of the Azerbaijani language with elements of the “kipchak” language. The process of transition of the Northern dialect and their interchangeability is investigated, analyzed, studied using (based on) the table of M. Shiraliev’s groupings.

Keywords: vowels, transition of sounds, isogloss, adverbs of the Northern dialect group, elements of the kipchak language.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-2-52>

Әзербайжан тілінің солтүстік диалектісіндегі дауысты изогластарға “гыпчак” элементтерінің әсері

Конул Самедова

филология бойынша философия докторы,

қазіргі әзербайжан тілі

кафедрасының доценті

Әзербайжан мемлекеттік

педагогикалық университеті,

Баку, Әзербайжан,

e-mail: samedovakonul74@mail.ru

Аннотация. Оғыз және қыпшақ тілдерінің әсері диалектологиялық зерттеулерден анық көрініс табады. Себебі бұл тілдер әзербайжан тілі диалектілерінің фонетикасы, лексикасы мен грамматикасының негізі саналады. Тіл тарихын және тілдің ішкі және сыртқы әсеріндегі рөлін зерделеу тек бір тілдің ғана емес, сонымен бірге аталған тілге жақын келетін туыстас тілдердің тарихын ашуда да құнды әрі барынша маңызды екені анық. Әзербайжан тілінің солтүстік диалектісі барынша кең ауқымға таралған, әзербайжан тілінің өзге диалектілерінен байлығымен және алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Солтүстік топ диалектісі өзіне оғыз және қыпшақ тілдерінің тілдік бірліктерін жинақтаған. Мақалада солтүстік диалектінің диалектологиялық материалдарындағы қыпшақ элементінің рөлі зерттеледі және аталған өңірлерде қыпшақ тайпаларының тарихи қалай қалыптасқандығы лингвистикалық фактілермен нақтыланады. Мақаланың маңызды тұсы әзербайжан тілінің акцентологиясындағы оғыз және қыпшақ дыбыстарының өзара ықпалын айқындау, солтүстік говорадағы «гыпчаг» тілі элементтері бар дауысты изогластардың ұқсастығы мен ауысу параллелизмі саналады. Осынау фонетикалық процесс әдеби тілге қарағанда говораға барынша тән болып келеді және сөйлеу, айтылым мәнерінде көрініс табады. Солтүстік диалектідегі қыпшақ элементтері М. Ширалиевтің диалектологиялық зерттеулері негізінде анықталған.

Кілт сөздер: дауысты дыбыстар, дыбыс алмасу, изогластар, солтүстік диалект тобының говоры, «гыпчаг» тілінің элементтері.

Влияние «гыпчаг»ских элементов на гласные изоглоссы северного диалекта азербайджанского языка

Конул Самедова

доктор философии по филологии,
доцент кафедры
современного азербайджанского языка
Азербайджанский государственный
педагогический университет,
Баку, Азербайджан
e-mail: samedovakonul74@mail.ru

Аннотация. Влияние огузского и кыпчакского языков особенно ярко проявляется в диалектологических исследованиях, потому что языковые закономерности этих языков нашли отражение в фонетике, лексике и грамматике азербайджанских диалектов. Изучение истории языка и роли внутриязыковых и внешних влияний является ценным и достаточно важным, чтобы раскрыть историю не только одного языка, но и родственных языков, близких к этому языку. Северный диалект азербайджанского языка распространен на весьма обширной территории, отличается от других диалектов азербайджанского языка богатством и разнообразием. Диалекты северной группы сочетают в себе языковые единицы огузского и кыпчакского языков. В статье исследуются роль кыпчакских элементов в диалектологических материалах северного диалекта, и, таким образом, историческое формирование кыпчакских племен в этих регионах подтверждается лингвистическими фактами. Важным в статье является определение взаимовлияния огузских и кыпчакских звуков в акцентологии азербайджанского языка, сходство и параллелизм перехода гласных изоглосс северных наречий с элементами языка «гыпчаг». Этот фонетический процесс в отличие от литературного языка больше характерен для наречий и проявляется в манере разговора, произношении. Кыпчакские элементы в северном диалекте определены на основе диалектологических исследований М.Ширалиева.

Ключевые слова: гласные, переход звуков, изоглоссы, наречия группы северного диалекта, элементы языка «гыпчаг».

Introduction

One of the characteristic features of dialectic vocabulary is the transition of vowels - the process of change and transition of phonemes. In the dialect of the Azerbaijani language, the interchangeability of sounds is one of the widespread phonetic processes. The study of the interchangeability of vowels in the dialect is one of the main dialectological tasks. The study of this phonetics is of particular importance not only for dialectology, but also for studying the history of the phonetics of the Azerbaijani language, phonetics of Turkish languages (Turkic linguistics, linguistics). These phonetic features in the vowel system were formed in the process under the influence of vowel backing, vowel fronting, palatalization, labialization and delabialization.

Main part

The transition of vowels in the dialect and accent of the Northern groups has several characteristic properties. In this study, we adhering to the principle of dividing the grouping system according to M.Shiraliyev made the following grouping:

1. Transition of back vowels to front ones: $a > ə$, $ı > i$, $u > ü$
2. Transition of front vowels to back vowels: $i > ı$, $ə > a$, $ü > u$
3. Transition of rounded vowels to unrounded vowels: $o > a$, $u > ı$, $u > i$, $ü > i$
4. Transition of unrounded vowels to rounded vowels: $a > o$, $a > u$, $ı > u$, $i > ü$, $i > u$
5. Transition of open vowels to closed vowels: $a > e$, $a > i$, $ə > i$, $ə > e$, $ə > ü$, $o > u$, $o > ü$, $ö > ü$
6. Transition of closed vowels to open vowels: $e > ə$, $u > o$, $ü > ö$
7. Transition of closed vowels to closed vowels: $e > i$, $i > e$.

Transition back vowels to front vowels:

A>ə. The transition of the vowel sound *a* to *ə* is more active in the dialect of the Northern peoples of Azerbaijan and the Derbent groups adjacent to them. E.Azizov notes: "This is like lateralization–fronting process of consonants of dialectical phonetics. Such properties in the vowel system arise under the influence (manifestation) of fronting process in the vowel system and their labialization and delabialization. The study of historical facts constituting an isogloss (a population living in geographically common territories having common speech properties) is of exceptional importance. The facts reflected in the works of the Middle Ages indicate that during this period there was a fronting process of vowels in the Azerbaijani language"[1, p.14]. A.Huseynov also notes these facts fronting process of vowels and explains this fact by the presence in the Zagatala-Qakh dialects of such examples as *kitəp*, *səbəh*, *yılən*, *nər* [2, p.12]. Such sound transitions are found in some Turkish (languages) dialects, also in the Tatar language belonging to the "kipchak" group, including the Bashkir, Uzbek languages. For example: *bağla-bəylə*, *saç-çəneçet*. [3, p. 39]. The process of palatalization in our language is also confirmed by acoustics by physiological studies. A.Akhundov, having carried out special studies of the phonemic systems of the Azerbaijani language in his research on a vowel, notes: "This vowel is often pronounced often compared to other vowels." Prepared by some phonetics, such as A.Damirchizade, F.Kazymov, radiographs of the state of the language and pronunciation of the initial vowels, it remains unchanged.

M.Kashgari, taking into account the percentage of relations of multilingual Turkish tribes by other nationalities, divides their languages into pure and mixed.

The ethnic basis of the Azerbaijani language is the feature (specificity) of the language of the oghuz-kipchak tribes. However, M.Kashgari notes that in the dialects of the Azerbaijani language there are also traces of elements of the shuvar language. According to B.Chobanzade, the center of pronunciation of sounds of Turkish peoples was first the sounds of speech formed by a voice beyond the palate (in the larynx by the tension of the vocal cords), and then slowly moved forward: *kardaş-kərdəş*, *baxça-bəxçə*, *para-parə*, etc. He believes that in these words the changes took place according to the law of consonance "another stage of disclosure" - development, and he called this stunning, thinning of the voice [4, p.128].

In connection with the changes $a > ə$ A.Akhundov notes that in the history of the Azerbaijani language in dialect and pronunciation, the replacement $a > ə$ is apparently connected with a lingual

sound. It may also be other factors.

According to E.Eyvazov, the extralinguistics factors played a catalytic role in the changes $a > ə$ and activated the available language features [1, p.14].

Studies of the history of the Azerbaijani language show that changes $a > ə$ are often observed in words of arabic and farsi origin, which have passed into our language through classical literary works. These changes are especially widespread in the middle of words. For example: at the beginning of words; *ayran-əyrən* (Sheki, Deh., Zag., Chob), *ayaq-əyax* (Sheki., O., Zun: Zag., Qım), *aciz-əciz* (Bal və Zag), *arşın-ərşin* (Zag., Bal., Qakh) *arıldamaq-əriltiyir* (Qakh, Sheki, Goy), *aslan-əslan* (Sheki., Qış., A. Goy).

In the middle of word; *mart-mərt*, *qayçı-qəyçi*, *bayram-bayrəm*, *dəsmal-dəsməl*, *qanad-qənət*, *nərdivan-nərdiyən*, *gavalı-gəvəli*, *qaya-qəyə*, *lampa-ləmpə*, *çadır-çadır*, *açar-haçar*, *salamat-sələmət*, *qalyan-qəlyən*, *axşam-axşəmsuch* words are often observed in North region. At the end of a word; *baxca-baxça*, *lobya-loyya* (*dirrikdə ancaq loyyə əkilirdi* Zag. Qım), *ferma –fermə*, *parça-parça*, *xaşma-xaşmə* (*Uşax lepeni xaşmeynen yeyir* Bal. Tal.) *tapmaca-tapbacə*, *maşa-ma* Sheki, *taya-tayə* (*Ot tayaələri göyə dəyirdi*).

In the dialect of the northern groups, the change in sound *a* by sound *ə* appears mainly after sounds *y*, *c*, *ç*, *ş*, and sometimes after sounds *m*, *d*.

In the Azerbaijani language, $a > e$ change is most common among peoples living in the south, northeast, northwest of the country. It is known that some dialects of the Azerbaijani language are associated with other languages that have no relation to the Turkish system (language). In the adverb of the existing relations with other foreign languages, the Azerbaijani language performed a common communicative function among different bilingual individuals of other ethnic groups.

The transition of the sound “*a*” to the sound “*e*” is mainly often found in the first syllable of a word, and sometimes in the middle of a word. This appears before or after the vowel in or in the middle of the paired *yy*: *qaymaq-qeymaq*, *qeynat-qaynata*, *beyram*, *eyran* etc. Sometimes in some words that do not have a vowel, there is a transition of sound *a* to sound *e*.

As a rule, this was reflected not only in the dialect of the northern groups, but also in the Derbend dialect, and this is due to the presence in the dialect of ethnic groups living in both places of the “kipchak” language.

Speaking about the “kipchak” origin of the Turkish language, we do not mean the mixing of the Turkish language with other languages, but at the same time we must understand that this language is not homogeneous from the ethnic side. The dialectical system of the Uzbek language consists of the unity of the elements karluk, tigris, kipchak, oghuz languages. In the dialect of the Azerbaijani language there are traces of elements of the language of other Turkish (suvar, khazar) tribes.

N.A. Baskakov notes that the loss of ancient *ağ*, *oğ*, *eğ*, *öğ*, *ığ*, *uğ*, *ig*, *üğ* units in the west are characteristic of the bulgars and kipchak languages, which completely lost these compounds, in a certain part of the oghuz language the transition of these compounds into the existing intervocalic position and on long vowels are characteristic mainly of the vowels *ğ-g*.

In the dialect of the northern group of Azerbaijan, this process is mainly observed in the middle of the word, and here the transition of sound *a* to sound *e* is observed before and after sound *y* or at two *yy*. For example: *çay-çey*, *yaş-yeş*, *yaylax-yeylax*, *yaşıl-yeşil*, *yay-yey*, *yayma-yeyma*, *bayaq-beyax*, *yaşın-yeşin*, *yadigar-yediyar*, *arxayın-arxeyin*, *çaylaq çeylax*, *qayçı-qeyçi* etc. (This process we observe among peoples living in different villages of the northern dialect (dialect)).

$a > i$. These sound changes are widespread in the dialect and dialect of the northern groups: *diyanmağ*, *arabiyə*, *yığliyə*, etc.

$ı > i$. This phonetic process is most common in the dialect and accent of the groups of the north and east, as well as Derbent, and is observed both at the beginning and at the end of the word. Often, the transition of the sound *ı* to the sound *i* in the middle of the word appears before or after the sounds *c*, *ş*, and at the end of the word, vice versa after the sounds *ş*, *c*, *y*. For example: *İsmayıl-*

ismayil, qarışmaq-qarışmāx, findix-findix, (Shekiki)xirdə, yixib, yaxşı, qarşı, kəlayaği, qitmir, piçax, pişqı (Sheki.), yaxşı, yaxın (Zag.-Beh.) saxsi, xinə, altmış (Qakh-İ.Su), qırx (Z.-Çob.), qış, xış, piçağ, yaşıl (Ord.). At the end of the word: yaxşı, ayri, dayi, ayi, baci, qaraçi (Qakh, Zag., Bal., Sheki.). And in the Zagatala-Balakan dialects (dialect), this process often occurs in the middle of the word: niShekin, qəmiş.

Among the Turkish-speaking peoples, the transition process $i > i$ is more evident in the Uzbek language: *kiz, yaşıl, kiş, koşik, piçok*, etc. This process ($i > i$) is also observed in the Turkish dialect of the Skopje region of Macedonia and the north-east of Anadolu: *uli < ulu*, “böyük”, *oldi, bacasi, yokari, satti, kaldim* [5].

$u > ü$. The transition of the sound *u* to *ü* in the dialect and adverb of the Azerbaijani language is not a very common process. We encounter this process mainly in the first syllable of a word at the beginning or at the end, and partly at the end of dental sounds: *hüş, üşəx* (Zag.), *Hindüşqa* (Zag., Qakh.), *Yün, çülsü* (Qakh-İ.Su), *ötüz* (Z.-Çob.), *armüt* (Zag.), *müşdulux, büzov, sütün*. At the end of the word: *yü, ovçü, qalxozçü*, etc.

When using the noun *su* in the genitive, dative, and accusative cases, the sound *u* is replaced by the sound *i*. For example: *süyün, süyə, süyü*, etc.

$o > ö$. Changing this sound is considered a rare process. It is mainly observed in the first syllable before the sounds *y* and *r*. It is replaced in the middle, partially at the beginning of the word. For example: *töyux, söyux* (Zaq-Qım.), *Döyğa* (Bal.-Qaz.), *Öynəmeg* (Qakh-İ.Su), *çörab* (Zag.-Beh.) *Öyün- o gün, öyənki- o günki*;

$ö > o$. M. Shiraliyev believes that this process is widespread in Turkish than in the dialect and accent of the Azerbaijani language. This process is observed in the following words of the dialect of the northern group. For example: *yor, noxda, tovla, puto-bütöv, çol-çöl*;

Transition front vowels to back vowels.

In the phonetics system of the dialect of the Azerbaijani language, there is a transition of front vowels to back vowels. These features of our language are observed in the southern and northern dialect, partly in the east in Quba dialect.

$i > ı$. Found in the dialects of the Qakh and Zagatala region peoples, this process is in most cases observed in the first syllable of the word before or after the sonorous sounds (l, m, r). In the middle of the word *əzazil > əzazıl, kəsik > kesix, qiymət > qıymat, təqsir > taxsır, xalis > xalıs, tarix > tarıx, ildırım > ıldırım, işix > işix, ılxı > yılxı, firni > fırnı, Şamil, nitq, vitamin, Kamiletc*.

A front vowel *i* sometimes, under the influence of the sound in front, turns into back phoneme one, sometimes a backsound acts on a front one and translates it into a back phoneme one, and therefore loses its properties of an elongated pronunciation, it becomes reduced, that is, short (*tarıx, Kamıl*, etc.) [6, p.22].

$ə > a$. The transition of sound *ə* to sound *a* is characteristic of the dialect of the northern group. Such a process occurs in the middle or at the end of a word.

In the Ordubad dialect and in the dialects of the villages of AshagiTala, Muganlı, Goyam of the Zagatala region and in the dialects of the village and BarazadSheki, the word *gəl* is pronounced like the word *gal*. This process is also observed in the dialect of the inhabitants of the village of Gymyr, Zagatala district, in the words *gan və ganiş, gəlmək-galmax, gali:sənİdara, inak, çurak supurqa* (Zag.-Aş.T., Beh.) *yeka, mekdab, xazal* (Qakh-Emr., Zag.), *xazna, xarc, yahar, curabacura* (Qakh-İlisu, Zag-Goz.), *kohna, darsəsa-hasa* (Zag-Gym.Beh.). *Xancal, kecal, qavir, caza, xavar, qavıl, Zeynaf, xazal, xarc, tikan, qiymat, pencax, çaltux, dilavar, mədan, qandax, kalça* etc. (Qakh, Bal., Zag., Sheki.). *Sözün axırında: səliqa, lala, nox.ıoroda-nöqtə, meyva, surfa, şala, ıcaza* etc.

$ü > u$. This sound transition is not so common in the dialect and accent of the Azerbaijani language. Such a transition of sound is often found in dialects of the northern group of Zagatala-Qakh and southern dialects in the kazakh dialect: *cuma, quvat olsun, butav, supra, zulmat* etc. (Zag. etc).

Transition of labial vowels to non-labial vowels:

o > a. The process of replacing sound o with sound a refers mainly to the southern dialect and accent. This process manifests itself in front of sound v, but partially has traces in the dialect of the northern group. For example: *davga*, *qırqavul*, *qanauz*, *qaravul*, *yalav* (Zag., Qakh).

To the sound o in the Azerbaijani language corresponds to the sound a, which is available in the inscriptions of Turkish historical monuments and in modern Turkish. In the dictionary of M. Kashgar: *av*, *avçı*; Abu Heyyani: *av*, *avut*; in Turkish: *av*, *avçı*, *avuc*, *avıtmak*, *tavşan*, *tavuk*, etc.; in Turkmen: *av*, *avçı*, *qavun*; in Tatar: *kavun*, *tavık*, *auçı*. [3, p. 43; 8].

There is a similarity between the kipchak and oghuz groups of languages. In the samples of both groups of languages, vowel substitutions are almost identical.

u > ı. The interchangeability of sound u with sound ı is mainly observed in the first u > ı and in the second syllable of the word. For example: *armud*, *Mahmud*, *Avdilla*, *qavıl*, *mavıt*, *mahıt*, *David*- (*Sheki*., *Göy*., *Qış*.) *dıflı*, *xorız*, *namıs*, *sığırta*, *Mısdafa* etc (*Sheki*.) The process is also found in Turkish dialects. For example: *karpız*, *kavın*, *savırmak*, *barıt*, *armut*, *çibık* [7, p.62].

Zh.I.Ibryatova notes the property of replacing sound u with sound ı in the dialects of the Yakut language. At the same time, she notes that in the language of (red-haired) blond-haired uighurs, words with labial vowels that are often found in other Turkish-speaking peoples are called non-labial vowels. For example: *buz-pız*, *burun-pırın* etc. Most words of this type are used in two versions: *put-put* (*ayaq*) *pıqın-puqun* (*bu gün*) [8, p.51].

N.A.Baskakov notes this in the nogai language [9]. In the tubai language: *bızaa*, *mıtıda*, *sıldıs*, in the nogai language: *bız*, *bızav*, *vımırkıa*, *mına*, *mmda*, *tıma* [9, p. 23, 246, 255, 265]. In Turkish dialects, for example: *karpız*, *kavın*, *savırmak*, *barıt*, *armut*, *çibık* [7, p.62].

u > i. Inherent to the dialects and dialects of the eastern groups, this process is also observed in the dialects and dialects of the northern group, mainly in the middle of the word, partially at the end of the word: *ıldız*, *bızov* (Qakh-Alm.), *bızoğ* (Qakh-Alm.), *izinboğaz* (Z.-Qım.), *işax* (Z.-Mug.), *biyil* (Qakh., Lek., Gü., Zey.), *mənsil* (Qakh-Alm., Mar., Tas.), *qoyin* (*Sheki*, Zəyz., Ox.) *biyil* (Qakh, Bal., Zag.) *qonşi*, *qoşin*, *yimişax*, *bızov* (*Sheki*., Bal., Og., Qəb.) *Nuri*ⁱ, *quyı*ⁱ, *duri*ⁱ, *quzi*ⁱ etc. (10)

ü > i. This transition of sound, characteristic of the dialect and dialect of the eastern groups, is also observed in the dialects of the northern group. It occurs in the middle of a word, partially at the end of a word. For example: *bilbil* (Qakh.), *Zileyxa* (Zaq-Qım. körpi-Zaq-Mug., Beh.), *güzgi* (Qakh-İ.su), *tülki* (Qakh- İ.su), *sinbil*, *situn* (Qakh-İ.su).

We can observe such a substitution of sound in the languages of the peoples of the karakalpaks, kazakh, nogai, partially, and Turkmen. In the karakalpak language: *putin*, *qumis*, *tulki*, *kuşık*; in Kazakh language: *bütün*, *qumis*, *tülki*, *küşik*; in the nogai language: *bütün*, *kumis*, *tulki*, *kuşık*; in Turkmen language: *bütün tilki* [11, p.103].

Necə də gör yaraşır bir –birinə bəxtəvər.

İnsan həsəd aparır bu bəxtəvər *cütdiyə*.

Oğlan çox yaraşlıq, qız mələkdi elə bil,

Seçilir qarışsa da, izdihamlı *kitləyə* [12, p.68].

In the middle of the word: *kötüx*, *göynix*, *döşdix*, *quçix*, *bilbil*, *Minəvvər*, *bilöv* (Qakh, Bal., Zag.). In the end of the word: *öli*, *güzgi*, *büvi*, *süri*, *kürsi*, *üti*, *mücri* etc. (Zag., Bal., Sheki.).

Transition of unrounded vowels to rounded vowels:

a > o. In the Sheki dialect in the dialect of the inhabitants of the villages of Inche, Zunud, Kish, Bash Keltek, Oravan, etc. is observed using of the vowel o. For example: *bormax*, *bovat*//*Bobat* (Zag., Qım.) *babal-boval*, *subay* - *suvoy*, *çarçov-cərçov*, *popax*, *bofa*, *bova*, *təfot* (Bal., Qakh, Zag., Sheki.).

In general, the replacement of sound a with sound o is associated with labial vowels, that is, this process is observed in words either before or after labial vowels v, b, n or between these vowels:

a > o. One of the reasons for the occurrence of such processes is the existing place in the word before or after the sound of a double labial consonants. Since, under the influence of double labial consonants, the palatal vowel (a) is replaced by the labial vowel (o): *Dovid* (Z.-bəh), *ovara* (Zaq-Qakh-İ.

Su), *comuş* // *gomuş* (Zag. Muğ., Baz., Qakh-İ.Su), *saxsoğan* (Q.-Xuc.), *dovar* (Q.-Zer., Yenik.).

In modern Turkish languages, the process of the emergence of *o*-using is most common in the Uzbek language. For example: *çay* - *çoy*, *alov* - *olov*, *ata-ota*, *adam* - *odam* and etc. In Yakut language: *olis-alis*, *xomus-xamis*, *xatun-xatın*. In Uyghur language: *bova*, *dova-divan* (*aşırım*), *qaşıq-koşuk*, *açık-oçuk* and etc.

Researcher I. Qurbanov notes that the cause of the transition of the vowel *ato* to the vowel *o* is the manifestation of the process of labialization not only in dialects, but also in the literary language. In the literary Azerbaijani language belonging to the oghuz language group, the use of / *tavuk* / instead of / *toyuq* /, / *av* / instead of / *ov* / etc. words formed under the influence of our dialect reinforced by elements of the “kipchak” language [13, p. 89].

a > u. This sound transition is rarely found in the dialect and accents of the northern groups, mainly next to the sounds *v*, *y*: *yuvan* “yavan” (Zag., Qakh., Bal.), *cavan-cuvan* (Bal., Qakh, Zag.), *formada-formuda* (Sheki., Zeyz., Or.)

ı > u. This process relating to the dialects and dialects of the eastern groups can be found in the Sheki, Zagatala and Qakh dialects.

ı > u. It is mainly found after double labial (*m*, *p*, *b*), dental (*t*, *l*, *r*, *ş*) and tongue (*x*, *ğ*) sounds: *pambuğ*, (Zag.-Aş T.), *pammuğ*, *yarpuz*, *qarpuz* (Bal., Zag., Qakh.-İsu.), *sabun*, *paxul*, *yasduğ-yastux*, *barut*, *ağur*, *palut*, *aguz*, *yağuş*, *aşuğ*, *qatuğ*, *saruğ*, *qaşuğ*, *yarux*, (Bal., Zag., Qakh) and etc. These sound changes can be found in inscriptions in the Turkish language in ancient scripts in the second syllable of the word. Samples from the dictionary by M. Kashgari “Compendium of the languages of the Turks”: *armut*, *çaruk*, *kamuğ*, *kapu*, *kapuğ*, *kapuş*, *karşu*, *kaşuq*, *katun*, *yarpuz*, *yastuk*, *yaşurt*, *yazuk* [14].

Abu Hayyan: *caruq*, *camur*, *panpuq*, *qamuq*, *qapu*, *qarğu*, *qarşu*, *qasurğa*, *qatun*, *saruca*, *yalanuz*, *yaruq*, *yastuq*, *yarı*, *yoqaru*; Ibn Muhanna: *armut*, *pamukçu*, *katun* and etc. [3, p. 47].

i > ü. This process mainly refers to Nakhchivan dialect. This can also be found in the Zagatala dialect *püşüq* “*pişik*, *cib-civ*”, which belongs to the northern group. And they were also observed in Sheki dialects, manifested in the first syllable in the words below. For example: *dövrüş*, *müccex*, *sevin-söyün*, *mismar-müsmar*, *divar-düvar* (Kişd).

i > u. Such a substitution is manifested in a limited form in a few words, mainly after tooth-labial sounds (*v*, *f*), since under the influence of tooth-labial consonants it is replaced by the palatal vowel *dıfar*; *sufat*, *Usuf* (Zaq-Qım., Qakh-Alm., Bal-Kat) *cıv-civ*, *umid-umud*.

Transition of open vowels to closed vowels:

a > ı. Under the influence of sound, an open vowel (*a*) is replaced by a closed vowel (*ı*): such a replacement is found in Sheki dialects belonging to the northern group at the end of certain words. For example: *manat* - *manıt* (Sheki., Göy.) *aralaşır* - *aralışır* and etc.

a > e. These sound changes are observed most in the dialects and dialects of the eastern and northern groups under the influence of the sound *y* in the middle of the word: *yeylax* (Zag., Qakh.), *yey* (Z., Qakh.), *yeyma*, *yeş* (Qakh-Qum.), *yeşil* (Qakh-Emr. İlisu.), *yez* (Zag., Beh.), *çey* (Zaq-Qım., Qakh., Emr.), *hera*, *eyğır*, *seyaxlamax*, *İbre:m* (Zag., Qakh.Bal.), *qeyçi*, *çay*, *yeşemax* and etc. (Sheki., Goy.).

a > i. These sound changes are mainly reflected in the dialects of the eastern and northern groups, where in many cases the laws of harmony are violated, in the middle of the word under the influence of sound. Since, under the influence of sound, palatalization occurs, i.e. open sound *a* changes into closed sound *i*: *biyram*, *biyağ*, *simavar* (Zag.Aş. T.), *oyniyim* (Zag.Bəh), *baliyə baliynən*, *yuxliyi*, *oynniyif* (Sheki.).

a > i. These sound changes occur in words when the root of the word ends with the sound *a* and is combined with the suffix beginning with the sound *y*: *şikil* (Zaq-Qım., Bal.), *yihər*, *ginə*, *zincir* (Zag., Qakh, Sheki., Bal.), *incil*, *nəniyə*, *meşiyə*, *dəviyə*, *nəviyə*, *işdiyi*, *isdiyi* (Sheki, Qakh, Zag., Bal., Ogh., Qeb) you can see these changes in the composition of these words.

a > e. One of the characteristic features of the dialect of the northern groups is the replacement

of sound *ə* with sound *e*. This substitution can be found both at the beginning and in the middle of a word in the first or second syllable. At the beginning of the word: *derman* (Sheki.) *el, et, ələk-elex, ezgil, elli, esir, erkex, ekin, eyri, esmax* və s. (Zag., Qakh, Qum., Emr., Zey.), in the middle of the word: *ördex, teze, direx, lezgi, kes, ses, gödex, çörex, teker, pehlevan, çehme, demir, çetin, urex, kömex, sergi, derə, tek* etc. (Qakh, Zag., Bal., Oghuz in all villages of these regions) *keklig, üreg, çüreg, çörex', ses, beg, et, el seggiz* (Qakh-Emr.), *serçə* (Zag., Qım.), *mektəb, ikinci, seksən, Peri* (Qakh), *men, sen* (Zaq-Qım), *eyləş, ehməmiş* (Sheki.) [10, p.103]

o > u. Such a sound transition is observed in the dialects of the northern groups of Azerbaijan, which have absorbed all the features of the Turkish language like “kipchak” in comparison with other dialects and accents. Examples close to the northern dialect of the dialect of the eastern groups can be found in Quba and Derbent dialect *sudun, uglan, quca, turpağ, çuban, qunağ, duqqaz, kutan, yurğa, urta, qultuğ, utuz, quşun, buşqab, curab, yul, uyun, yurğan, suğan, uba, urax, busdan, zuğal, suğan* etc.

M.İslamov speaking about such a phonetic process as using the word instead of sound *o* in the first syllable, sound *u* has a very ancient history. Currently, the word *pozmaq* existing in our literary language has been used in ancient Turkic scripts as *buzul, buzulmaq*, which is still used today in the Sheki dialect as *puz, puzmax, puzulmax*. In general, the process *o > u* is guarded by the Bashkir and Tatar languages included in the Oghuz group. Rather, it can be noted that the sound *o* in these languages corresponds to the sound *u* in the Azerbaijani language. For example: *qol-kul, otuz-utuz, yol-yul, dohu-tulu, od-ut* etc. Such a correspondence can be seen in the Uyghur language. Included in other language groups, for example: *oyun-uyun, yuxu - uki, onlar - ular, on - un* etc. [15, p.375].

o > ü. Such sound changes are found in several words of the Zagatala-Qakh dialects: *büğəz-bogaz, züğəl-zoğal, sürağ-zoğal, koma-küma*.

o > e. Such sound changes considered to be peculiarities of the “kipchak” language can be found in a few words in the Zagatala dialect: *devşan // tevşan, buxey, oxoley*.

ö > ü. This sound transition is also found in some words of the Zagatala-Qakh dialects: *bülmə, tükən, çürəq, ürmüçək* (Zag.) *Hükümət, kümbə, bürəkkən, zükəm, küdex, etc.* (Bal, Qakh, Zaq).

ö > ü sound changes considered to be peculiarities of the “kipchak” language can also be found in the Zagatala dialect. When comparing the Bashkir, Tatar and Chuvash languages with other languages, here we will see the process *ö > u*. It is known that in Tatar and Bashkir languages there is no sound *ö*. Therefore, in many Turkish languages the sound *ö* in the first syllable of the word corresponds to the sound *ü* in the Bashkir and Tatar languages: *kül, sün, küz // güz, kür // gör; kümer “kömür”, kük, üt “od”, ülem “ölüm”, dürt, ürdək* (in Tatar) [11, p. 93-94]. *ö > u* the process is also found in the Turkish dialect. For example: *yüməl, küv, sük, ürgət, Ümər, diün*

ö > u in some Zagatala-Qakh dialects appears before or after dental-sonar sounds (n, r). Perhaps under the influence (influence) of these sounds, an open vowel becomes a closed vowel: *çuraq “çörək”* (Z.-Ash.T.).

Transition of closed vowels to open vowels:

ı > a. The process that is not widely spread and in many cases found in the last syllables of the word is the result of assimilation. The process occurs in the middle or at the end of the word in all dialects of the dialect of the northern groups: *qarğadalı, tanamaq, aşğa (Zaq-Chob, Qım), hana* (Sheki.B.Goy), *kağız-kağaz, çalış-çallaş, çıxart-cağart* (Shekiki, B.Goy; Zag. II Tala, Qım., Bal., Mah., Qakh, Tas., Mar).

e > ə. The process that is especially clearly expressed in the dialects of the city of Nakhchivan can rarely be found in the dialects of the northern groups in the first syllable of the word before the sounds *v, y, n, l* in the beginning and in the middle of the word: *vər* (is more observed in Zag.Qım.Zaq-Beh., Qakh, Bal.), *nəhrə, Həxvərđi* (Zag., Qakh, Bal.), *ədib* (Zaq-Goy), *əniş* (Zaq-Aş.T. Qakh., İ.su) *vərgi, bikəf, gənə, əhdiyət, həyif, yel-yəl, hesab-həsaf and etc.* (Sheki.B., Goy.,

Qışh., Deh.; Zag., Qım., Chob., Baz., Qakh, Bal. are found in the dialects of the villages of these regions).

e > a. The change in sound formed as a result of reverse assimilation appears in a few words before the sounds y and n. Under the influence of the sounds a and ı of the last syllable of the word, the sound e turns into the sound a: *hayva*, *hayvan* (Zag., Qım., Qakh, Alm.ili.), *gan*, *ganış* (Zag., Qım).

u > o. This sound transition, which is most found in the dialects of the eastern groups, can also be observed in the dialects of the northern groups: *mahot*, *şopot* (Zaq-Beh), *Qorban* (Zag.-Goy.), *oldız* (Zaq-Ash.T.), *potılkkə*/*potılqa*, *botılqa* (Zag., Qım., Aş.T.) *yuxarı-oxarı*, *şora* (Sheki., Goy.). This phonetic process can be found in the Tyumen dialect of the Tatar language belonging to the “kipchak” group of Turkish languages.

Transition of closed vowels to closed vowels:

e > i. Sound changes characteristic of the dialect of the eastern groups can also be found in the dialect of the northern groups. These changes occur by lengthening the sound in the first syllable of the word: *yeməli* > *iməli* (Qakh), *hesab* > *hisab* (Zag.-Goy), *medal* > *midal* (Zag.-Qım.), *teatr* > *tiyatır* (Zag-Qım). *Eləsi* > *ilesi*. *Eləmək* > *iləmax*. M. Islamov in his studies of Nukh dialect noted that these changes occur both at the beginning and at the end of the word. For example: *de-di*, *ye-yi*, *get-git*, etc. This process is widespread in the Tatar language related to the “kipchak” languages.

Conclusion

As a result, it can be noted that the transitions occurring in northern dialects, as well as elements of the “kipchak” language, are also found in dialects of the northern groups of the Azerbaijani language, as well as in the areas of other groups. As a result, M. Kashgari, taking into account the degree of contact of Turkish tribal languages with other extraneous (alien) languages, divides them into pure and mixed languages. The ethnic basis of the Azerbaijani language is made up of the peculiarities of the Oghuz-Kipchak tribal language. The reason for such integrations is the features of the nomadic life of the tribes.

References

1. Azizov E. Historical dialectology of the Azerbaijani language. – Baku: Science and education, 2016. – 348 p.
2. Huseynov A. Azerbaijan dialectology (textbook). – Baku: API, 1979. – 87 p.
3. Shiraliyev M. Basics of Azerbaijani dialectology. – Baku: East-West, 2008. – 416 p.
4. Chobanzade B. Selected works. Volume II. – Baku: East-West, 2007. – 365 p.
5. Kowalsi T. Osmanisch Türkische Dialekte. Enzyklopaedie des. İslam //Kowalsi T. Ottoman Turkish dialects. Encyclopedia of Islam. – Leiden-Leipzig, 1934.
6. Jafarov N. The origin of the Azerbaijani people. – New Azerbaijan newspaper. – Dec. 16 2000 № 248.
7. Aksoy Ömer Asim. Gaziantep accent, I. – Istanbul, 1945.
8. Ubryatova E.I. The experience of a comparative study of the phonetic features of the language of the population of some areas. Yakut Autonomous Soviet Socialist Republic. – Moscow: publishing house, Acad. Science of the USSR, 1960. – 151 p.
9. Baskakov N.A. Nogai language and its dialects. – Moscow - Leningrad, 1940. – 320 p.
10. Samadova K.I. Phonetics of North - Western dialects. Monograph. – Baku: ADPU publishing house, 2018. – 175 p.
11. Iskhokov I.T. Description of individual vowels of modern Turkic languages. Studies on the Comparative Grammar of Turkic Languages. Part II. – Moscow, 1956.
12. Hasanli V. Coral eyes. – Baku: Science and education, 2014. – 240 p.
13. Qurbanova İ. Ethnolinguistic analysis of dialects and dialects of the Azerbaijani language. – Baku: Bilik, 2014. – 240 p.
14. Kashgari M. “Compendium of the languages of the Turks “Turkish. I Vol. (translated by B. Atalay). – Ankara, 1939. – 511 p.

15. Dimitriev N.K. Grammar of the Bashkir language. – Moscow, 1948.
16. Akhundov A. Historical phonetics of the Azerbaijani language. – Baku: AUL, 1973. – 108 p.
17. Shireliev Sh. Kypchar elements in the Azerbaijani language // Studies on the grammar and vocabulary of the Turkic languages. – Tashkent, 1965.
18. Korkmaz Z. Güney Batı Anadolu ağızları ses bilgisi // Dr. Korkmaz South-West Anatolian dialects phonetics. – Ankara, 1956.
19. Samedova K. Kipchak root words in common Turkish, arealis in Azerbaijani language. – Globe Edit, International Book market Service Ltd. – 2019.
20. Anincanov S. Turkish peoples' catalyst group kipchaks. – Selenge, Istanbul, 2019.
21. Oner M. Kıpçak Turkish language today. – Ankara, 2013.
22. Mammedli M. Azerbaijani dialectology. – Baku: Zerdabi MMC Publish house, 2019.
23. Samedova K.I. Phonetics of North-West group dialects. Monograph. – Baku: ASPU publish house, 2018.
24. Samedova K.I. Phonetic structure of Nogai Turkic. International scientific conference on "Common values and new challenges in the Turkological scientific and cultural movement". – Baku, 14-15th November, 2016.
25. Zeynalov F.R. Comparative grammar of Turkish languages. I Volume. – Baku, 2008.
26. Novgorodov I., Efremov N., Ivanov S., Lemskaya V. A relationship of Chulym Turkic to the peripheral and Uralian Kipchak languages according to the Leipzig–Jakarta list. In: Filchenko, A., Anikina, Z. (eds.) International Conference on Linguistic and Cultural Studies LKTI 2017: Linguistic and Cultural Studies: Traditions and Innovations. Advances in Intelligent Systems and Computing (677). Springer Nature, Cham, 2018. P. 286–295.
27. Washington J, Salimzyanov I., Francis Tyers M. Finite-state morphological transducers for three Kipchak languages. – American Journal of Applied Sciences, 2016.

References

1. Azizov E. (2016) Historical dialectology of the Azerbaijani language. Baku, Science and education. 348 p. [in English].
2. Huseynov A. (1979) Azerbaijan dialectology (textbook). Baku, API. 87 p. [in English].
3. Shiraliyev M. (2008) Basics of Azerbaijani dialectology. Baku, East-West. 416 p. [in English].
4. Chobanzade B. (2007) Selected works. Volume II. Baku, East-West. 365p. [in English].
5. Kowalsi T. (1934) Osmanisch Türkische Dialekte. Enzyklopaedie des. Islam // Kowalsi T., Ottoman Turkish dialects. Encyclopedia of Islam. Leiden-Leipzig. [in English].
6. Jafarov N. (16.12.2000) The origin of the Azerbaijani people. New Azerbaijan newspaper. № 248. [in English].
7. Aksoy Ömer Asim (1945) Gaziantep accent, I. Istanbul. [in English].
8. Ubryatova E.I. (1960) The experience of a comparative study of the phonetic features of the language of the population of some areas. Yakut Autonomous Soviet Socialist Republic. Moscow, publishing house, Acad. Science of the USSR. 151 p. [in English].
9. Baskakov N.A. (1940) Nogai language and its dialects. Moscow - Leningrad. 320 p. [in English].
10. Samadova K.I. (2018) Phonetics of North - Western dialects. Monograph. Baku. ADPU publishing house. 175 p. [in English].
11. Iskhokov I.T. (1956) Description of individual vowels of modern Turkic languages. Studies on the Comparative Grammar of Turkic Languages. Part II. Moscow. [in English].
12. Hasanli V. (2014) Coral eyes. Baku, Science and education. 240 p. [in English].
13. Qurbanova İ. (2014) Ethnolinguistic analysis of dialects and dialects of the Azerbaijani language. Baku, Bilik. 240 p. [in English].
14. Kashgari M. (1939) "Compendium of the languages of the Turks" Turkish. I Vol. (translated by B. Atalay). Ankara. 511 p. [in English].

15. Dimitriev N.K. (1948) Grammar of the Bashkir language. Moscow. [in English].
16. Akhundov A. (1973) Historical phonetics of the Azerbaijani language. Baku, AUL. 108 p. [in English].
17. Shireliev Sh. (1965) Kypchar elements in the Azerbaijani language // Studies on the grammar and vocabulary of the Turkic languages. Tashkent. [in English].
18. Korkmaz Z. (1956) Güney-Batı Anadolu ağızları ses bilgisi //Dr. Korkmaz South-West Anatolian dialects phonetics. Ankara. [in English].
19. Samedova K. (2019) Kipchak root words in common Turkish, arealis in Azerbaijani language. Globe Edit, International Book market Service Ltd. [in English].
20. Anincanov S. (2019) Turkish peoples' catalyst group kipchaks. Selenge, Istanbul. [in English].
21. Oner M. (2013) Kıpçak Turkish language today. Ankara. [in English].
22. Mammedli M. (2019) Azerbaijani dialectology. Baku, Zerdabi MMC Publish house. [in English].
23. Samedova K.I. (2018) Phonetics of North-West group dialects. Monograph. Baku, ASPU publish house. [in English].
24. Samedova K.I. (2016) Phonetic structure of Nogai Turkic. International scientific conference on "Common values and new challenges in the Turkological scientific and cultural movement". Baku, 14-15th November. [in English].
25. Zeynalov F.R. (2008) Comparative grammar of Turkish languages. I Volume. Baku. [in English].
26. Novgorodov, I., Efremov, N., Ivanov, S., Lemskaya, V. (2018) A relationship of Chulym Turkic to the peripheral and Uralian Kipchak languages according to the Leipzig–Jakarta list. In: Filchenko, A., Anikina, Z. (eds.) International Conference on Linguistic and Cultural Studies LKTI 2017: Linguistic and Cultural Studies: Traditions and Innovations. Advances in Intelligent Systems and Computing (677). Springer Nature, Cham. P. 286–295. [in English].
27. Washington J, Salimzyanov I., Francis Tyers M. (2016) Finite-state morphological transducers for three Kipchak languages. American Journal of Applied Sciences. [in English]

Түркі-моңғол халық медицинасындағы дерматологиялық тәжірибе: от культі және емшілік феномені

Марина Содномпилова

тарих ғылымдарының докторы,

Моңғолтану, буддология

және тибетология институтының

жетекші ғылыми қызметкері

Ресей Ғылым академиясы Сібір бөлімшесі,

Ұлан-Удэ, Ресей Федерациясы

e-mail: sodnompilova@yandex.ru

Аннотация. Мақалада түркі-моңғол халықтарының көптеген дерматологиялық аурулары, сондай-ақ оларды емдеудің әдістері мен тәсілдері туралы дәстүрлі түсініктері қарастырылады. Бай тарихи-этнографиялық және фольклорлық материалдың негізінде бірінші кезекте үй ошағының отымен байланысқан, екінші жағынан, культтік жануарлар (қасқыр/ит) мен құстар (бүркіт, қарға) адамдарға зиянды әрекеті үшін жіберетін мұндай аурулардың нақты себептері ашып көрсетіледі. Автор тері ауруларын емдеуде айырықша құқықтарға ие болған халық емшілерінің бейнесін егжей-тегжейлі сипаттауға көңіл бөледі.

Мақаланың концептуалдық қағидалары дәстүрлі медициналық білім арқылы түркі-моңғол халықтарының өмір салты мен дүниетанымдық жүйесінің ортақ қайнарларын анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: түркі-моңғол халықтары, дәстүрлі мәдениет, тері аурулары, үй ошағының оты, қасқыр, ит, бүркіт, емдеу тәсілдері, емшілер.

Dermatological practice in Turkic-Mongolian folk medicine: cult of fire and the phenomenon of healing

Marina Sodnompilova

Doctor of Historical Sciences,

Leading Researcher,

Institute for Mongolian, Buddhist and

Tibetan Studies

Siberian Branch of the Russian

Academy of Sciences,

Ulan-Ude, Russian Federation

e-mail: sodnompilova@yandex.ru

Abstract. The article discusses the traditional ideas of the Turkic-Mongolian peoples about dermatological lesions and other skin diseases as well as methods and techniques for their treatment. On the basis of rich historical, ethnographic and folklore material, the specific causes of such diseases are revealed, primarily those associated with the fire of the home, and on the other hand, sent by cult animals (wolf / dog) and birds (eagle, raven) in revenge for the evil done. The author pays attention to the description of the image of folk healers endowed with exclusive rights in the treatment of skin diseases.

The conceptual provisions of the article make it possible, through the prism of traditional medical knowledge, to identify the common sources of life and worldview systems of the Turkic-Mongolian peoples.

Keywords: Turkic-Mongolian peoples, traditional culture, skin diseases, fire of the hearth, wolf, dog, eagle, medical methods, folk healer.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-2-63>

**Дерматологическая практика в тюрко-монгольской народной медицине:
культ огня и феномен целительства**

Марина Содномпилова

доктор исторических наук,
ведущий научный сотрудник
Института монголоведения,
буддологии и тибетологии
Сибирский отдел Российской академии наук,
Улан-Удэ, Российская Федерация
e-mail: sodnompilova@yandex.ru

Аннотация. В статье рассматриваются традиционные представления тюрко-монгольских народов о многообразных дерматологических заболеваниях, а также определяются методы и способы их лечения. На основе богатого историко-этнографического и фольклорного материала раскрываются конкретные причины возникновения таких болезней, в первую очередь связанных с огнем домашнего очага, а с другой стороны – насылаемых культовыми животными (волк/собака) и птицами (орел, ворон) в отместку за причиненное зло. Автор детально описывает образы народных лекарей, наделенных исключительными правами в лечении заболеваний кожного покрова.

Концептуальные положения статьи позволяют через призму традиционных медицинских знаний выявить общие истоки жизненного уклада и мировоззренческих систем тюрко-монгольских народов.

Ключевые слова: тюрко-монгольские народы, традиционная культура, кожные заболевания, огонь домашнего очага, волк, собака, орел, лечебные приемы, лекари.

Кіріспе. Ұлы Даланы мекендеген түркі-моңғол халықтарының ғасырлар бойы жинақтаған медициналық білімі олардың дәстүрлі мәдениетінің маңызды бөлігі болып саналады. Ол медициналық танымның қалыптасуы мен емдеу тәжірибелерін, сондай-ақ осы аймақтың этностық тарихын зерттеу үшін пайдасы бар, сұранысқа ие дерек көзі боп қала береді. Көшпенділердің дәстүрлі мәдениетінің бөлшегіне айналған медициналық білім олардың қауымдастықтарының әлеуметтік құрылымы мен тіршілік ету тәсілін түсінуге септігін тигізетін құнды мәліметтерді ұсына алады. Мысалы, жұртшылыққа медициналық қызмет көрсеткен адамдардың бейнелері мен олардың емші мәртебесіне ие болу шарттары қызығушылық туғызатыны анық. Бұл мақалада Ішкі Азия көшпенділерінің халық медицинасында көрініс тапқан тері ауруларының сипаты, оларды емдеудің тәсілдері және осындай ауру түрлерін емдеуге қабілетті болған адамдардың болмысы жайында зерттеу жүргізу негізгі мақсат етіп қойылады.

Әдістер мен материалдар. Зерттеудің дереккөздері ретінде тарихи-этнографиялық және фольклорлық материалдар алынды. Зерттеу барысында түркі-моңғол әлеміндегі табиғат құбылыстары мен мәдениет бұйымдарын барлап-байыптаудағы ортақ белгілерді анықтауға мүмкіндік беретін салыстырмалы-тарихи әдіс, сондай-ақ архаикалық таным қисындарын нақтылауға жәрдем ететін мәдени-тарихи реконструкция әдісі қолданылды. Таңбалық бітімнен әлеуметтік бітімге немесе мәдени кодтардан олардың әлеуметтік проекциясына қарай жылжуды қамтамасыз ететін дәстүрлі рәміздерді социопрагматикалық тұрғыдан талдаудың нәтижелері де өз тиімділігін байқатты.

Түркі-моңғол халықтарының дүниетанымы бойынша ауру деп ең алдымен ағза

тұтастығының бұзылуы, оның әдепкі қалыптан ауытқуы түсіндіріледі және бұл нәрсе, мысалы, тілдік қорда көрініс табады¹. Адамдардың бөгде әлеммен дұрыс қарым-қатынас жасамауы, жер бетіндегі пенделердің құдайлар мен рухтар әлемімен өз ара әрекеттесуін реттейтін тыйымдарды бұзуы көптеген, әсіресе айқын білінбейтін аурулардың себебі ретінде көрінеді. Осыдан келіп, ауруды жіберетін құдаймен немесе рухпен келісімге келу адамның кеселден айығуына ықпалын тигізеді деген ой пайда болған. Бұл келісімді қамтамасыз етуде басты дәнекерлік қызмет табиғаттан тыс әлеммен сұхбаттасуға қабілетті жандарға (бақсы, тәуіп) немесе табиғат құбылыстарымен, иелері адамдарға аурулар жібере алатын жануарлармен туыстық байланыс орнатқан кісілерге жүктелді.

Түркі-моңғол халықтарының мәдениеті мен тұрмысын сипаттайтын этнографиялық материалдардың елеулі бөлігі көшпенділер ортасында кең тараған әртүрлі тері аурулары болғандығын көрсетеді. Олардың қатарына қышыну, жара шығу, іріңді қатпарлану арқылы көрінетін тері зақымданулары жататын. Белгілі болып отырғандай, бұлар негізінен қышыма, таз, қотыр (адам микоздарының жинақы атауы), теміреткі, терінің тілме қабынуы, аллергиялық бөртпелер (есекжем) секілді аурулардың көріністері еді. Бұлардың сапына арасында шешек, қызылша, мерез де қосылатын. Кішкентай сәбилерде жиі кездесетін «ауыздың уылуы» сияқты тері ауруы да жиі аталады, шамасы, ол *Candida albicans* зедінің әсерінен балалардың денесінде қызарулар мен бөртулер түрінде белгі беретін кандидозға сәйкес келеді.

Әдеби шолу және талдау. Тері ауруларының едәуір бөлігінің пайда болуы үй ошағының отымен байланыстырылды. Түркі-моңғол халықтарының наным-сенімі бойынша, үй ошағына адамдар құрметпен қарамаса, түрлі тері ауруына ұшырап жазаланған. Балалардың денесін сыдырып, жарақаттап немесе тіліп алуын буряттар мен моңғолдар олардың отқа мұқият болмағандығымен түсіндірген [1, с.22]. Якуттардың ұғымына сәйкес, егер адамдар отқа түкірсе немесе дәрет сындырса, ошаққа шала жанған ағашты даладан әкеліп салса әйтпесе шоқты үшкір және өткір заттармен бөлшектеп шұқыласа, онда оттың иесі олардың денесіне жара қаптатып жазалайтын болған [2, с.274]. Моңғолияның Хэнтэй аймағынан урянхаттар туралы К.В.Вяткина жазып алған аңыздарда олардың бабаларын сол урянхаттардың жеті отбасы шабинарлар² ретінде сыйға тартылған Ундур-гэгэннің қарғысқа ұшыратқаны туралы айтылады. «Олар өте кедей еді, бір күні Ундер-гэгэннің шолақ құйрық көк сиырын ұрлап алып сойып тастады да, оның «Денелеріңді жара бассын!» деген қарғысын естіді. Ең алдымен әлгі пышаққа жығылған сиырдың етін отқа қақтаған отбасы (*тавтай айл*) зардап шекті. Басқалары содан жұқтырды, өйткені бұл үйден от алған болатын» [5, с.247].

¹ Бүгінгі күні терминдерді семантикалық тұрғыдан талдау ауру адамның жағдайын сипаттаған байырғы түсініктер туралы қызықты мәліметтер береді. Айталық, *eb* түбірін зерттеген Е.В. Сундусева мынадай тосын қорытындыларға келген: арасында біз үшін маңызды үбдэ, өвд, өвде («ауыру, сырқаттану») сөздері де ұшырасатын бірқатар терминдерді тудырушы боп саналатын *eb* негізі «қария» сөзінде бар екен; оның басты сипаты бүгілу, иілу дегенді меңзейді: бурят тілінде – үбгэн, моңғолша - өвгөн. Шындығында, ауруды білдірген сөздердің «аурудан бүгілу, иілу» мағынасын жеткізгені айқын [3, с. 71-76].

² Шаби – діндар феодалдар мен монастырлардың кіріптары [4, с.330]. Халхадағы жаңа әлеуметтік топ - шабинарлардың пайда болуы 1640 жылы тушету-ханнан 108 жеті-сегіз жасар ер балаларды алған Дджебзун-дамба-хутухтаның есімімен байланыстырылады. Тушету-хан өлген соң, бұл шабинарлар Джебзун-дамба-хутухтаның үлкен ағаларының талабы бойынша бөліске түсті және оған 30 үй бұйырды. Дурэгч-нойон ағасы тағы екі үй қосып, осы 32 үй Ундур-гэгэн шабинарларының негізін қалады. Шабинарлар қатарын моңғол феодалдарының будда дінбасыларына сыйға тартқан кіріптарлары, тұтқындар, сондай-ақ өз еркімен шабинар болуға ықылас білдіргендер құрады [8, с.35].

Біздің пікірімізше, моңғолдардың түсінігінде тері ауруларының отпен байланысы денені күйік шалуына және кейбір кеселдер себепкер болатын тері зақымдануына ілесе жүретін сипаттар мен симптомдардың ұқсастығына негізделді. Тіпті аурулардың бірінің анықтамасында «отты» деген сипат бар. Бұл – *гал намарс*, яғни терінің қабынуы, отты бөртпе (теміреткі) [6, с.365].

Моңғол қоғамында әртүрлі тері ауруларын емдейтін адамдар айырықша орын алған. Тері ауруларынан айықтырудың ең кең тараған әдістерінің бірі отпен емдеу, яғни терінің зақымданған жерлерін жалын ұшқындарымен шабақтау болды.

Тері ауруларын емдеудің мұндай әдісі әртүрлі Сібір халықтарының арасында кеңінен тарады. Хакастар осындай жолмен таздан, қотырдан, қышымадан емдеді. Ауру адамның зақымданған дене бөлігін бақсы от ұшқындарымен шабақтап, дұға оқитын. Дұғаның мәтіні көшпенділердің бүкіл денеге тарауы мүмкін аурудың сипатын түсінгендігін көрсетеді:

«hah, hah, hah!

Сен мұнда күркеңді тіктің, оған өз заттарыңды жайғастырдың!

Ағаштың қозғалмайтын бұтағы секілді, сен де орныңнан ешқайда жылжыма!

Батпақтың қозғалмайтын томары секілді, сен де орныңнан ешқайда жылжыма!

Бұл араға енді күркеңді тікпе!

Бұл араға енді заттарыңды әкелме!

Қотырдың бөртпесі боп шашылып кет! От ұшқындарымен бірге!

Шабдар биенің сауырына! Қыз баланың кеудесіне!

Торы байталдың сауырына! Тумаған әйелдің сарпайына!

Енді мұнда қайтып келме!»³ [7, с.77].

Солтүстікте, якуттар арасында отпен емдеу тәжірибесі басқа да ауруларға қатысты қолданылған, бұл ретте емдеу тәсіліндегі өзгеріс байқалады – кесел жайлаған жерлерге қызған шоқ, жалынды қу ағаш бастырылған. Аурудың себептері туралы түсініктер де өзгеріске ұшырады. Әртүрлі тері ауруларының көріністері енді құдайдың (оттың иесі) тарапынан жіберілген жаза емес, ауру адамға кесірлі күштер назарының теріс салдары деп қабылданады. Сөйтіп, терінің астына жайғасып алып, ірің, ісік немесе жара шығаратын кесірлі күшті қуып шығу отпен шабақтаудың негізгі мақсатына айналады. Якуттар іріңдеп кеткен саусаққа басылған жалынды шоқты көпіршік (қабыршақ) пайда болғанша ұстап тұрған. Аурудың жанына батып бара жатқанына қарамастан, көпіршік жарылған уақытта сырқат жан қуанышқа бөленген. Кесірлі күш – Йор аласталды, ал көпіршіктің шыжғырылған дыбысы оның қоштасу сарыны деп есептелген [10, с.615]. Ревматизм мен подагры да тура осындай жолмен емдеген. Кейбір сырқат адамдар отты немесе қыздырылған заттарды пайдалану арқылы кез келген дерттен құтылуды көздеген. В.Я. Серошевский отпен емдеудің солтүстікте өмір сүрген якуттардың арасында өте кең тарағандығы туралы жазады:

«Верхоянскіде мен көшпелі ревматизммен ауыратын бір шалды көрдім; оның денесінің өне бойын терең күйік іздері әбден әлеміштеп тастаған. Өзінің ауруын ол былайша емдеген: денесінің бір жерінде ауру немесе ісік пайда болған жағдайда, дереу сол араға отқа оранған қу ағашты немесе шүберекті басып, ол түгел жанып кеткенше шыдамдылық танытып баққан; үйдің ішін жанған шүберек пен күйген дененің тұншығыңқы исі жайлап, қария ара-арасында қинала ыңырсығаны болмаса, басын төмен салбыратып отыра берген; қолданған әдістің пайдасы жоқтығын қанша түсіндіргенмен, оны бұған иландыру еш мүмкін емес еді» [10, с.615].

³ Мәтінді монография авторы В.Я.Бутанаев информатор Паях Балгановадан жазып алған[9, с.313]. Хакас тіліндегі түпнұсқа мәтін хакастардың мәдени лексикасына зор көңіл бөліп, жеке өзі тұрмыста қолданылған он мыңнан астам тарихи-этнографиялық терминдерді жинаған В.Я.Бутанаевтың елішілік зерттеулерінде сақталған болуы мүмкін. Бірақ монография авторы аурулардың құдайлары мен рухтарына бағышталған арнаулардың хакас тіліндегі мәтіндерін ұсынуды қажет деп таппаған. Оның үстіне, қышыма, таз, қотыр, теміреткі жіберетін тәс-ке (рулық-отбасылық фетишке) бағышталған арнауды айтқан информатор жайындағы мәлімет оның аты-жөнімен шектелген. Материалдың алынған орны, информатордың туған жылы туралы дерек жоқ.

Түркі-моңғол қауымдастығының бірқатар топтарының түсінігі бойынша тері ауруларын емдеу қабілеті шыққан тегі белгілі бір тайпалармен байланысты адамдарға даритын болған. Буряттар мен якуттар үшін хори тайпасы осы санатқа жатқызылғаны белгілі. Хорилардың отпен қарым-қатынасы ерекше сипатта көрінген. Кейбір буряттар үй ошағының отын әспеттеу ғұрпын тек хори тайпасының өкілдері немесе сол адамдардың атынан бақсы ғана орындай алады деп санаған [11, с.62]. Тері аурулары оттан шыққандықтан, оларды тек хорилар емдей алатын. Якуттардың емдеу тәжірибесіне сәйкес, адамдардың денесін бөртпе басып кеткен жағдайда от иесінің атынан бабалары хорилар боп саналатын жандар оларды ұшқынмен шабақтайтын болған. Тек хорилардың оттары ғана емдік қасиетке ие деп есептелген. Тіпті қазірдің өзінде денесін бөртпе жайлаған кісілерді ұшқынмен шабақтау үшін хориларды шақырады [7, с.226–227]. Шын емші болуы талап етілместен, хори тайпасынан шыққан кез келген адам «тәуіп» саналып, шақпақтасқа от үйіріп, ауруы бар жерге ұшқын шашыратады. Ем шипалы болуы үшін үш рет шабақтау мақұлданды. Онымен қоса-қабат отты тамақпен қоректендірді [12, с.187].

Бурят дереккөздерінде тері ауруларын неліктен хорилар ғана емдей алады деген мәселеге қатысты мәлімет жоқ. Якут аңыздарынан түсініктемелер табылады, оларда хори тайпасы өкілдерінің отпен байланысы құс бейнесі арқылы ашылады. Бурят⁴ және якут аңыздарына сәйкес, қасиетті құс – бүркіт хорилардың түп атасы боп саналады (хориларға қатысты якут мифтерінде кейде қарға аталады). Якуттардың аңызы бойынша, бүркіт Хоро жерінен ұшып келген, ал отпен дұрыс қарым-қатынас жасамауы салдарынан тері ауруына ұшыраған адамды отпен шабақтау ғұрпын тек «бүркіттен тараған» - *хоро (-хотой) төртүтәх* тайпасынан шыққан кісі ғана орындай алады [11, с.62]. Оттан болған ауруларды хорилардың ғана емдеу құқығын иемденуіне тайгада суық пен аштықтан өлгелі жатқан хорилардың бабасына бүкіт немесе қарғаның жалынды қу ағашты (тамызықты) әкеліп бергені туралы аңыздар негіз қызметін атқарған. Адам от жағып, жылынып, өзіне тамақ әзірледі, ал жәрдем көрсеткен құс хорилардың құдайына айналды [12, с.226–227; 25, с.219].

Бүркіт оны өзінің тотемі санайтын рулар үшін ғана емес, жалпы якуттар үшін қасиетті құс боп есептелген: «Бүркітті жаппай кие тұту оны ешкімнің өлтіруге және жеуге болмайтындығынан көрінді» [13, с.40]. Якут аңыздарына сәйкес⁵, қасиетті құсты өлтірудің аяғы өлімге душар қылатын. Якутияның әртүрлі бөліктерінен – наслегтерінен⁶ жазып алынған аңыздарда ажалдың себебі ретінде іріңді ісіктер айтылады. Іріңді ісікті емдеуге көмектесе алатын жалғыз «дәрі» ретінде бүркіт қанатынан алынған күл ғана саналды [13, с.50]. Шамасы, күн мен оттың символы ретінде бүркіт те адамдарды тері ауруларымен жазалауға қабілетті болған секілді.

⁴ Мәтінді монография авторы В.Я.Бутанаев информатор Паях Балгановадан жазып алған[9, с.313]. Хакас тіліндегі түпнұсқа мәтін хакастардың мәдени лексикасына зор көңіл бөліп, жеке өзі тұрмыста қолданылған он мыңнан астам тарихи-этнографиялық терминдерді жинаған В.Я.Бутанаевтың елішілік зерттеулерінде сақталған болуы мүмкін. Бірақ монография авторы аурулардың құдайлары мен рухтарына бағышталған арнаулардың хакас тіліндегі мәтіндерін ұсынуды қажет деп таппаған. Оның үстіне, қышыма, таз, қотыр, теміреткі жіберетін төс-ке (рулық-отбасылық фетишке) бағышталған арнауды айтқан информатор жайындағы мәлімет оның аты-жөнімен шектелген. Материалдың алынған орны, информатордың туған жылы туралы дерек жоқ. хорилар бұл құдіретті баба құстың ашуынан болды деп шешіп, ол жақтан қоныс аударады. Бұл арада бүркіт енді хори тайпасының бабасы деп төтесінен айтылған [11, с.62].

⁵ Қараңыз, толығырақ: Якутские мифы В.В. Илларионов (ред.). Сост. Н.А. Алексеев. Новосибирск: Наука, 2004. – 449 с.

⁶ XVIII-XIX ғасырлардағы аймақтық-әкімшілік құрылым.

Өзіне күн бейнесін дарытқан құстың (бүркіттің немесе қарғаның) от сыйлау мотиві өте ескі және үндіеуропалық мәдениетпен байланысқан, дегенмен мұндай сюжеттердің Орталық Азияда өз бетінше қалыптасу мүмкіндігі де жоққа шығарылмайды [14, с.115–117]. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, плейстоцен мен голоцен тоғысында Сібір космонимия дамуының әлемдік орталығы болып, әрі қарай мифологиялық мотивтер америкалық құрлықтарға тарауы ықтимал⁷. Шамасы, негізгі кейіпкерлері бүркіт пен қарға болып табылатын, от сыйлаушы құс туралы сюжеттер өте ескі және оларды Азияның солтүстігіне алғашқы миграция толқыны кезінде қоныс аударғандар әкелсе керек. Кейіннен бүркіт пен қарғаның орнын аққу мен қарлығаш басты. Мифтің дамуы контекстінде қарасак, этногенетикалық зерттеулерде үй ошағы жіберген тері ауруларын емдеу қабілеті дарыған және аңыздар бойынша отқа билік жүргізуді бүркіттен немесе қарғадан алған адамдар мекендейтін аймақ қызығушылық тудырады. Бұлар – Байкал сырты мен Якутия.

XX ғасырдың басында ерекше емшілердің қатары Байкал көлінің жағалуына табаны тиген адамдардың есебінен көбейеді. Буряттардағы бақсылықтың қалдықтарын қарастыра отырып, А.И. Манжигеев тері ауруларын оттың жәрдемімен емдеу құқығына байланысты қызықты дерекке назар аударады. Ол «1917 жылғы дейін бурят бақсыларының географиялық түсініктерінің өзі өте шектеулі болды: олардың кейбіреуі Байкөл көлін әлемнің шеті деп ойлады және оның жағасына аяғы жеткен азғана бақытты жандар сиқырлау «құқығын», мысалы, тілмені шаппақтан шыққан от ұшқынымен шабақтап «емдеу» мүмкіндігін иемденді [15, с.10].

Бәлкім, Байкал жағасына барған адамдардың тері ауруларын емдеу құқығын иемдене бастауы бүркіт культімен байланысқан Ольхон аралының бейнесіне қатысты болар. Бүркіт – Ольхон аралының иесі Хан Хото баабайдың ұлы (Құдіретті Хотоның әкесі). Якутша *хотой* «бүркіт» әу баста Ольхон аралының иесі бүркіт бейнесінде елестетілгенін көрсетеді [11, с. 62]. Уақыт өте келе, адамға емшілік қабілет дару үшін қасиетті құс тіршілік ететін киелі жерге барудың өзі жеткілікті болып шыққан.

Қалмақтар арасында ауруды от ұшқындарымен шабақтау арқылы емдеу қабілеті кісіні⁸ немесе жануарды⁹ өмірінен айырған адамға қонады делінген [17, с.282]. Ендеше, түркі-моңғолдардың сібірлік ареалының шетінде ұқсас емдеу әдістері ұшырасады, бірақ ауруды емдеу құқығының негізі ретінде басқа белгілер бой көрсетеді. Оның үстіне, тері аурулары ғана емес, енді басқа кеселдер жөнінде де сөз қозғалады.

Түркі-моңғолдардың түсінігінде қасқыр/ит кейбір аурулардың, әсіресе аллергиялық сипаты бар тері бөртпелерінің, қышыманың және тіпті желшешек пен қызылшаның себебі боп танылған.

Қасқыр – Азиядағы түркі-моңғол халықтарының арасында ең киелі саналатын аңдардың бірі. Оның тотемдік баба, жауынгер және көшпенділердің қорғаушысы ретіндегі көп қырлы бейнесі мифтік әңгімелерде, аңыздарда, эпсаналар мен ертегілерде, сондай-ақ ырымдарда, салттарда, ғұрыптарда көрініс тапқан. Кеңестік ғылымда «қасқыр-ит» культтік ұғымының ажырамас, бірыңғай мифологиялық тұтастық екендігіне талай рет назар аударылды. Бұл ретте маңызы әжептәуір тұжырымдар мол мифологиялық, лингвистикалық және этнографиялық материал негізінде ит-қасқыр туралы типологиялық мифологеманы бөліп шығарған В.В.Ивановқа тиесілі. [18, с.493-497].

⁷Белгілі бір уақыттан бастап Солтүстік Америкаға түп негізі сібірлік мотивтер ене бастайды. Сөз Лаврентий мен Кордильер мұз сауыттары әлі ери қоймаған, бірақ олардың арасынан өтетін жол ашылған және, қалай болғанда да, сібір популяцияларының су астына кете бастаған Берингия арқылы солтүстікамерикалық құрлықтың түкпіріне дендеп баруы әрі қарай аса бір қиындық тудырмаған кезең туралы айтылуы тиіс. Жалпы алғанда, Солтүстік Америкада сібір мотивтерінің таралуы Маккензи Дәлізі ашылмас бұрын жүзеге аспаған [16, с.3, 226].

⁸Қылмыскер емес, шайқасқа қатысқан адам деген сөз (Э.П.Бакаеваның ескертпесі).

⁹Якуттар арасында аюды өлтірген адам кейбір ауруларды емдей алады. Егер емдеуші жаужүрек болса, онда ауру кетеді [10, с.616]. Егер аурудың рухы қорқынышты сезінетін болса, онда ержүрек кісінің кейбір емшілік қасиеттерге ие болуы айқын.

Қасқыр бейнесі түркі-моңғолдардың халық медицинасында айырықша орынға ие. Қасқырдың терісі, оның сүйектері, азулары, ішек-қарны көптеген ауруларды емдеу үшін пайдаланылған. Моңғолдар несеп шығару бұзылған жағдайда қасқырдың бақайшығын қайнатып, ауруға сол сусынды ішкізген. Содан қара терге түскен сырқат ауруынан айығатын болған [19, с.384]. Қасқырдың сүйегін, өтін, қанын емдік магияда пайдалану тәсілдерінің ең көп үлгісін Л.П.Потапов өзбектердің әртүрлі этностық топтарынан тапқан. Өзбек халқының құрамына түркі және моңғол этностық бірліктері – қатағандар, наймандар, қоңыраттар, түркі-барластар, қыпшақтар және басқалар кіретіні белгілі. Ежелгі тотемдік және генеалогиялық аңыздармен байланысқан қасқыр культі Орта Азияда, түркі-моңғол әлемінің жұрнақтарында өзінің тарихи түпкі отанына қарағанда көбірек сақталған. Қазақтардың қасқырға қатысты және аяғы ауыр әйел мен оның баласының денсаулығын сақтауға бағытталған ырымдары, салттары мен тыйымдарының тұтас жүйесі бар [20]. Қыпшақтар үрейленген немесе жүйкесіне салмақ түскен адамға қасқырдың бақайшығы салынған суды ішкізген. Кейбір өзбек әйелдері бедеулікке қарсы қасқырдың майын ішкен. Қасқырдың тамырлары босану кезіндегі ауыртпалықты жеңілдетуге көмектескен, ал жаңа туған сәбиді қасқырдың жақ сүйегінен өткізу арқылы оның өмірлік қуатын нығайтқан. Қырғыздар қасқырдың ішек-қарнында әртүрлі жан мен тән сырқаттарынан жазатын қасиеттер бар деп санаған [21, с.249].

Кейбір тері аурулары түсінік, сондай-ақ оларды емдеу жолдары қасқыр/итпен байланыстырылады. Моңғолдардың медициналық терминологиясында есекжем немесе қалақай безгегі – *чонын хөрвөш* [22, с.232], экзема, теміреткі, желшешек – *чонын хөрвөө*, *чонын хөрвөш* тікелей қасқырға қатысты қарастырылады [4, с.319]. *Чонын хөрвөш* термині жоғарыда келтірілген барлық аурулармен байланыста болады. Хакастардың танымында бұл сияқты тері зақымдары итпен немес қасқырмен байланыстырылады. Ауру хакас тілінде – *ітіскін*, туваша – *ытэшкени* (сөзбе-сөз. ‘ит тырнауы’), түрікше – *курдешен* (‘қасқыр тырнауы’) [7, с.113]. Есекжемнен бөлек, бұл атау сипаты басқа тері бөртпесін білдіруі де мүмкін. Егер адам қасқыр немесе ит ашулана тырнаған жерді табанымен басқан жағдайда ауру табуы мүмкін еді [23, с.39].

Бұл секілді тері ауруларын баяғыдан бері қасқырдың терісін, жүнін пайдалана отырып емдеген. Буряттарда қасқыр терісі қалақай безгегін емдейтін ең жақсы зат болып саналады: ауруды шешіндіріп, жалаңаш денесін қасқыр терісімен немесе одан жасалған жамылғымен орайды, содан көп ұзамай бөртпелер кетеді де, ауру адам сырқатынан айығады [24, с. 137]. Алтайлықтар қыздырылған қасқыр терісімен қышыманы емдеген [25, с.88].

Орталық Азияда өмір сүрген түркі-моңғол халықтарының өкілдері – маңғыттар мерезбен ауыратын кісіні қасқыр сүйегінен, уқаланған жүннен және қанттан тұратын ұнтақпен емдеген. Андижан қырғыздары есекжемді, денедегі бөртпелерді қасқырдың өтімен, қасқыр құйрығын үйкеумен, қасқыр азуы тізілген білезік тағумен емдеген [24, с. 140].

Қасқыр бейнесіне байланысты «тері аурулары» мысалдарының қатарында белгілі аутоиммунды сырқат – *чонын хөрөвдөс*, *чоно яр* – жүйелі қызыл жегіні атай кеткен жөн [4, с.355]. *Lupus erythematosus* (жегі) термині латынның «*lupus*» (қасқыр) сөзінен шыққан. Беттегі бөртпелер пішіні көбелекті еске салатын ауруды осылай атайды. Ауруды сипаттаған алғашқы дәрігерлердің пікірінше кеселдің сыртқы көрінісі – солғын терідегі шеңберлер қасқыр тісінің ізіне ұқсайды. Аурудың аты да осыдан шыққан. «Қасқырлық терминология» орта ғасырлардан бері тістеудің ізіне ұқсайтын терең жарақаттармен сипатталатын әртүрлі тері ауруларын белгілеу үшін қолданылған. Бұл терминнің пайда болуы жайындағы басқа түсінік ортағасырлық қараңғы сеніммен байланысты, ол – кейбір адамдардың магиялық жолмен жануар кейпіне еніп кететіндігі туралы қорқыныш шақыратын идея, бұл жағдайда ликантропия (ортағасырлық фольклор бойынша кейбір адамдар қасқырға, басқаша айтқанда бөгде нәрсеге айналып кету қабілетіне ие болған). Жүйелі қызыл жегі (ЖҚЖ)

тарихымен қызыға айналысқан неміс патологы Рудольф Вирховтың пікірінше, «lupus» терминін медицинаға Schola Medica Salernitana – Салерн дәрігерлік мектебінің өкілдері енгізген¹⁰. Айталық, Роже Фругарди бұл терминді 1230 жылы қолданған. Кейбір мәліметтер бойынша, термин X ғасыр (б.д. 916 немесе 963 жж.) медицинасында қолданыста болған. Жалпы алғанда, тері ауруларын антикалық әдебиет дереккөздері бойынша түсіндіру әжептәуір қиыншылық туғызады [26, с. 88]. «Қасқыр ауруы» ретіндегі жүйелі қызыл жегінің ортағасырлық бейнесінің негізінде Азия халықтарына ит/қасқыр қозғау салатын тері аурулары туралы бұрыннан белгілі түсініктер жатуы әбден мүмкін.

Түркі-моңғол халықтарының құрамында өзінің арғы тегін қасқырдан тарататын көптеген этностық құрылымдар кездеседі. Олар қырғыздардың, қазақтардың, башқұрттардың, моңғолдардың, буряттардың, Оңтүстік Сібір түркілерінің арасында бар. Буряттарда өз шығу тегін қасқыр/иттен тарататын ірі этностық құрылымдарға *шоно* және *галзут* тайпалары жатады. Шоно тайпасынан шыққан адамдар қасқырдың шабуылынан зардап шеккен адамдар мен жануарларды емдеп жазуға қабілетті деп саналған. Қасқыр жаралаған адамдар немесе жануарлар орналасқан жерге осы тайпаның кісісін шақырған. Ол қолына мылтық алып, аспанға оқ атып, сонымен қоса мына сөздерді айтқан: «*Шонын хубуун Шаалай мэргэһээ гараа бэлэйб, тэнгэрин нохой, энэ шүлһөө гэдэргэнь абагты*» – «Мен ана қасқырдың ұлы – Шаалы мергеннің баласымын ғой, көктің иті, өзіңнің сілекейінді кейін тартып ал» [1, 36]. Құтырған қасқырлар шабуыл жасағанда эхириттер де дәл осылай әрекет жасаған: мылтықпен аспанға оқ атқан және «Көктің иті, уыңды қайтарып ал!» деп айқайлаған [14, с.215].

Қасқыр/иттің тері ауруларымен байланысты болуы кездейсоқтық емес деп болжаймыз. Моңғол және көбіне түркі-моңғол мифологиясында ит тектес (ит, қасқыр, түлкі) аңдардың отпен, басым жағдайда көктің оты – күнмен байланысын көрсететін тура және жанама мысалдар жиі кездеседі. Олардың қатарында аңыздық ит-құс Хубай-Қус (түркі-моңғол мифологиясындағы Құмай, Хумай¹¹), бурят көк тәңірлерінің иттері, бурят және қалмақ тілдеріндегі «көктің иті» (яғни қасқыр), Шыңғысханның ұрпақтары туралы генеалогиялық аңыздардағы сары ит, кемпірқосақтың бурятша және якутша атауы – «ұрғашы түлкінің несесі» (*унеген ези шеге*) бар [28, с.322]. Түркі-моңғол мифологиясындағы ит тектестердің аспаннан жаралуы қытай мифологиясындағы Көктің иті Тяньгумен үндес. Тяньгу әртүрлі дереккөздерде сақталған бірнеше нысан мен кейіпкердің жинақы бейнесі болып саналады [29, с.2012]. Көктің итінің бейнесінде жұлдыздар мен кометалар туралы түсініктер тоғысқан. Кейінгілердің көк жүзінен көрінуі, олардың жерге құлауы соғысты, өрттерді, ауыртпалықтарды меңзейді. Бұл түсініктер Көктің итінің жерге түсуі туралы сюжеттегі найзағайлы қара бұлттардың, күн күркіреуі мен жасынның, қорқынышты гуілдің белгі беруінен көрініс тапқан. Көктің иті жер бетіне от-жалын, зобалаң, індет ала келеді. Әдетте Көктің иті солтүстік жақтағы бір тұста жерге түседі, ал «Шань хай цзин» дереккөзі қызыл Көктің итін (Celestial dog) орасан кең жазықтықтың немесе шөл даланың ортасына жайғастырады [30, с.575]. Қытай тұрғындарының күдіретті иттің алдындағы үрейі көшпенділермен байланысты болуы да ықтимал, өйткені қытайлар Көктің итін олардың құдайы деп санаған [35, с.214].

¹⁰ Салерно дәрігерлік мектебі IX ғасырда Италияның Салерно қаласында ашылған. Салерно дәрігерлік мектебі, сөз жоқ, Италия ғана емес, бүкіл Батыс Еуропадағы ең атақты медициналық мекемеге айналды. Ол жалпы ортағасырлық медицинаның дамуына ғажайып зор ықпал жасады. Мектеп шын мәнінде билеп тұрған схоластикадан алыс тұрған идеяларды таратқан орталық болды және оның мұрасы мен еңбектері қазіргі күнге дейін құндылығын жойған жоқ [27].

¹¹ Қар грифінің, тұрпанның немесе бүркіт басты, арыстан денелі мифтік құстың жұмыртқасынан туған Құмай, Хубай-хус тазының бейнесі түркі-моңғол фольклорында кеңнен танымал. Наным бойынша аңшылық кезінде бұл иттің тырнағынан ешбір аң құтыла алмайды.

Меніңше, ит тектестердің өкілдері, оның ішінде қасыр да бар, отпен (аспан шырақтары, найзағай, өрт) жанама байланыста екендігі көрінеді. Бәлкім, осы түсініктер ашулы қасқыр немесе ит тырнағымен қазған жерлерді аяғымен басқан адамдардың қышыма бөртпелерге, ісіктерге және жараларға тап болатындығы туралы наным-сенімдерге негіз қалаған болар.

Нәтижелер мен қорытынды. Сөйтіп, терідегі жанға бататын зақымдарды өршітетін бірқатар аурулар көшпенді түркі-моңғол әлемі халық медицинасының түсіндірмесі бойынша өзінің пайда болуы тұрғысынан үй ошағының отымен және оттың символы болып көрінетін киелі аң-құстардың кегімен/ашуымен байланысқан. Олардың қатарына бүркіт, қасқыр, ит жатады. Емдеу әдістері негізінен «удың бетін у қайтарады» қағидасына сүйенді¹². Бұл қағида тері ауруларын оттың және қыздырылған немесе жандырылған заттардың көмегімен, қасқыр атрибутикасын (түркі-моңғол әлемінің барлық жерінде) және бүркіт қанатынан алынған күлді (якуттарда) пайдалану арқылы емдеуді негіздейді.

Тері ауруларын бақсылар емдей алды, ал буряттар мен якуттар арасында терінің әртүрлі зақымдарын тиімді емдеу қабілеті шығу тегі баба-құс бейнесі арқылы отпен байланыстырылған белгілі бір адамдарға жүктелді. Кеселден отпен айықтыру өзін-өзі емдеу барысында да қолданылғанын якуттардың этнографиялық материалдары растайды. Тері ауруларын шығу тегі айырықша адамдардың отпен емдеуін мифологиялық тұрғыдан негіздеу Шығыс Сібір ареалында қалыптасқаны айқын, ал бурят және якут емшілері бейнелерінің ұқсастығы бұл халықтар шыққан этностық ядроның ортақтығын¹³ көрсететін бұрыннан бар мәліметтерді толықтырады.

Түркі-моңғол халықтары түсінігінде тері ауруларының отпен байланысы, біздің көзқарасымызша, кейбір аурулар тудырған тері күйіктері мен зақымдарының сипаттары мен симптомдарының ұқсастықтарына негізделген. Бұл халықтардың дәстүрлі наным-сенімдері оттың символы болып саналатын аң-құстардың (бүркіт пен қасқыр) да адамдарды тері ауруларын жіберіп жазалай алатынын растайды. Тері ауруларының себепкері ретінде қасқырдың бейнесі иттің бейнесіне қарағанда көне екендігі айқын, өйткені магиялық емдеу амалдарында тек қасқыр атрибутикасы қолданылады.

Қазіргі уақытта түркі-моңғол халықтарының арасында бұрынғы кезде тараған отпен емдеу тәжірибесі кеңінен қолданылмайды. Қасқыр әлі күнге дейін киелі жануар ретінде саналғанымен, оның дене мүшелерін тері ауруларын емдеуде пайдалану жағдайлары ұшыраса бермейді. XX ғасырдың өзінде қасқыр, мысалы, қырғыздар арасында аурулардан қорғаушы ретінде өте құрметтелген. Мұны Б.Х.Кармышева жеке бақылауы арқылы растап, өзінің информаторының үйіне өлтірілген қасқырды әкелген бетте көршілері мен алыс туыстары жиналып, ішек-қарын бөліктерін түрлі мақсатта бөлісіп алып кеткенін атап өтеді [19, 249]. Моңғолдарда қасқырдың басын қадір тұту әлі күнге дейін сақталған. Бұл жыртқышты аулай отырып, аңшылар оның басына иіліп тағзым етеді де, осы арқылы *адис*, яғни ризашылығын алады. Қасқырдың терісін үйде сақтаған пайдалы, өйткені ол ауру-сырқаулар мен бақытсыздыққа душар ететін кесірлі күштерді үркітіп жібереді (2011 жылы Моңғолияның Қобда аймағындағы Булган сомонында 1971 ж. туған Пурэвцэрэннен жазып алынды).

¹²Өзі тектеспен емдеу - гомеопатиялық медицинаның түбегейлі тұжырымы 'SimiliaPrinciple' [31, p.149].

¹³Якуттар мен буряттардың ортақ тектен тарағандағы туралы болжам «якуттардың оңтүстіктен шыққаны жөніндегі теорияның» бөлігі болып саналады және онымен Б.Э. Петри, Г.В. Ксенофонов, С.А. Токарев және т.б. бірқатар зерттеуші айналысқан [32, 40-49]. Бұл болжам А.П. Окладниковтың еңбектерінде жалғасын тапты [33, с.227-429]. Осы болжамды Г.Н. Румянцев қолдады [34, с.215-221]. Бұған қоса, Омогой якуттарының буряттық тегі туралы якуттардың көптеген генеалогиялық аңыздарында айтылады [35; 36, с. 41]. Буряттар мен якуттардың жекелеген этностық топтарының байланысы туралы Б.З. Нанзатов жазды [37, с.136-156].

Әдебиет

1. Галданова Г.Р. Буряттардың ламаизмге дейінгі наным-сенімдері. - Новосибирск: Ғылым, 1987. – 116 б.
2. Попов А.А. Бұрынғы Виллой округындағы якуттар дінінің тарихы бойынша материалдар // Антропология және этнография музейінің жинағы. Т. XI. – М.; Л., 1949. – Б. 254-323.
3. Сундуева Е.В. Ольхон мен и Ольхон бойы топонимиясы. – Улан-Удэ: РҒА СБ БҒО баспасы, 2010. – 128 б.
4. Үлкен академиялық орыс-моңғол сөздігі. 4 томдық. А. Лувсандэндэв (ред.), Г.Ц. Пюрвеев (ред.). – Т. IV. – М.: Academia, 2002. – 501 б.
5. Вяткина К.В. Моңғол Халық Республикасының моңғолдары (КСРО Ғылым академиясы мен МХР Ғылым комитетінің 1948-1949 ж.ж. тарихи-этнографиялық экспедициясы) // Шығыс Азия этнографиялық жинағы. – М.; -Л.: Ғылым, 1960. – Б. 159–269.
6. Үлкен академиялық орыс-моңғол сөздігі. 4 томдық. А. Лувсандэндэв (ред.), Г.Ц. Пюрвеев (ред.). – Т. I. – М.: Academia, 2001. – 485 б.
7. Бутанаев В.Я., Монгуш, Ч.В. Саян түркілерінің байырғы салттары мен ғұрыптары. – Абақан: Хакас мемлекеттік университетінің баспасы, 2005. – 200 б.
8. Скрынникова Т.Д. Лама шіркеуі және мемлекет. XVI-XX ғасыр басындағы Сыртқы Моңғолия.. Новосибирск: Ғылым, 1988. – 103 б.
9. Бутанаев В.Я. Хакастардың этностық мәдениеті. – Абақан: Хакас мемлекеттік университетінің баспасы, 1998. – 335 б.
10. Серошевский В. Л. Якуттар. Этнографиялық зерттеу тәжірибесі. 2-басылым. – М.: № 2 Мәскеу баспаханасы, 1993. – 736 б.
11. Галданова Г.Р. Буряттардың жануарларды қадірлеуі // Буддизм және Орталық Азия халықтарының дәстүрлі наным-сенімдері. – Новосибирск: Ғылым, 1981. - Б. 56–69.
12. Қарға-құдай // Якутские мифы. В.В. Илларионов (ред.). Сост. Н.А. Алексеев. – Новосибирск: Наука, 2004. – Б. 226–227.
13. Алексеев Н.А. Якуттардың XIX - XX ғасыр басындағы дәстүрлі наным-сенімдері. – Новосибирск: Ғылым, 1975. – 199 б.
14. Цыбыкдоржиев Д.В. Көне моңғол әскери культтерінің шығу тегі (буряттардың фольклорлық-этнографиялық материалдары бойынша). – Улан-Удэ: РҒА СБ БҒО баспасы, 2003. – 292 б.
15. Манжигеев А.И. Буряттардағы бақсылық қалдықтарының жойылу үдерісі туралы мәселеге орай // КСРО ҒА СБ БКҒЗИ этнографиялық жинағы. Шығ. 2. – Улан-Удэ: Бур. АКСР Мәдениет министр. баспаханасы, 1961. – Б. 9–19.
16. Березкин Ю.Е. Жұлдызды аспанның пайда болуы. Аспан шырақтары туралы тарихи даму аясындағы түсініктер. - СПб: РҒА АЭМ. – 2017. – 316 б.
17. Бакаева Э.П. Қалмақтардың буддизмге дейінгі наным-сенімдері. – Элиста: Джангар, 2003. – 358 б.
18. Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Үндіеуропа тілі және үндіеуропалықтар. Ілкі тіл маен протомәдениетті қайта жаңғырту және тарихи-типологиялық талдау. – Тбилиси: Тбилиси университетінің баспасы, 1984. – 1328 б.
19. Тангад Д. Монголын угсаатны зуйн хээрийн судалгаа. Т. III. Улаанбаатар: Мөнхийн үсэг, 2014. – 296 б.
20. Баймұхамедова Д.А. Қазақтардың дәстүрлі түсініктеріндегі қасқыр культі // Қырғызстан тарихының мәселелері. – 2012. – № 1. - Б. 190–202.
21. Кармышева Б.Х. Каратегін қырғыздары. – М.: Ғылым, 2009. – 283 б.
22. Орос-Монғол толь. Орыс-моңғол сөздігі. III. Лувсанвандан (ред.). – Улан-Батор: Мембаспа, 1982. – 840 б.
23. Бутанаев В.Я. Хакас-орыс тарихи-этнографиялық сөздігі. – Абақан: «Хакасия» ОӨМ. – 1999. – 240.

24. Потапов Л.П. Өзбектердің көне нанымдары мен ырымдарындағы қасқыр // КСРО ҒА Этнография институтының қысқа хабарлары. Шығ. XXX, М., 1958. - Б. 135–143.
25. Вербицкий В.И. Алтай бұратаналары: алтай миссионері, протоирей В.И. Вербицкийдің этнографиялық мақалалары мен зерттеулерінің жинағы. Мәскеу университетіндегі жаратылыстану, антропология және этнография әуесқойларының Императорлық қоғамы этнографиялық бөлімінің басылымы. – М.: А.А. Левенсонның жедел басу серіктестігі, 1893. – 241 б.
26. Pasero G., Marson P. Жүйелі қызыл жегіні зерттеу тарихы // Ғылыми-тәжірибелік ревматология. – 2008. – № 4. – Б. 88-93.
27. Воронов Ф.Д. Ортағасырлық Салерно мектебінің медицинасы: антидотарий – аударма және практикалық қолданыс // Заманауи ғылым: өзекті мәселелер және оларды шешу жолдары. – 2013. - № 5. – Б. 49–50.
28. Хангалов М.Н. Шығармалар жинағы. Т. I. – Улан-Удэ: Бурят кітап баспасы, 1958. – 505 б.
29. Комиссаров С.А., Кудинова М.А. Қытай мифологиясындағы аспан итінің бейнесі // Новосибирск мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2012. – Серия: Тарих, филология. – Т.11. – № 4. – Б. 70–79.
30. Я. Я. М. де Гроот. Ежелгі Қытай демонологиясы. – СПб: Евразия, 2000. – 348 б.
31. Paolo Bellavite, Riccardo Ortolani, Francesco Pontarollo, Anita Conforti Immunology and Homeopathy. 5. The Rationale of the ‘Simile’. Evidence-based Complementary and Alternative Medicine. – 2007. – № 4. – p.149-163.
32. Якуттар. Сахалар. Н.А. Алексеев (ред.), Е.Н. Романова ред.), З.П. Соколова (ред.). – М.: Ғылым, 2012. – 599 б.
33. Окладников А.П. Якут АКСР тарихы. Якутия орыс мемлекетіне қосылғанға дейін. Т.І. – М.-Л.: КСРО ғылым академиясының баспасы, 1995. – 432 б.
34. Румянцев, Г.Н. Хори буряттардың шығу тегі. Қайта бас. – Улан-Удэ: ШСММИ баспа-полиграфиялық кешені, 2002. – 261 б.
35. Эргис Г.У. Якуттардың екі бөлімді тарихи аңыздары мен әңгімелері. I бөлім. М.-Л.: КСРО Ғылым академиясының баспасы, 1960. – 359 б.
36. Сахалардың (якуттардың) аңыздары, әпсаналары мен мифтері (Сібір мен Қиыр Шығыс халықтары фольклорлық ескерткіштері). Н. В. Емельянов (ред.). Сост. Н. А. Алексеев, В. Т. Петров. Новосибирск: РҒА Сібір баспа фирмасы, 1995. – 395 б.
37. Нанзатов Б.З. XIX ғасырдағы Ида буряттары: этностық құрамы және орналасуы // Иркутск мемлекеттік университетінің жаңалықтары. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология. Т.20. – 2017. – Б.136–156.
38. Қарға-құдай. Сахалардың (якуттардың) аңыздары, әпсаналары және мифтері (Сібір және Қиыр Шығыс халықтарының фольклорлық ескерткіштері). Н. В. Емельянов (ред.). Құраст. Н. А. Алексеев, В. Т. Петров. – Новосибирск: Ғылым, 1995. - Б.185–187.
39. Бүркіт-құдай. Сахалардың (якуттардың) аңыздары, әпсаналары және мифтері (Сібір және Қиыр Шығыс халықтарының фольклорлық ескерткіштері). Н. В. Емельянов (ред.). Құраст. Н. А. Алексеев, В. Т. Петров. – Новосибирск: Ғылым, 1995. – Б.189–193.
40. Бүркіт – кангаластардың құдайы // Якут мифтері. В.В. Илларионов (ред.). Құраст. Н.А. Алексеев. Новосибирск: Ғылым, 2004. – Б. 219–220.

Литература

1. Галданова Г.Р. Доламаистские верования бурят. – Новосибирск: Наука, 1987. – 116 с.
2. Попов А.А. Материалы по истории религии якутов бывшего Вилюйского округа // Сборник музея антропологии и этнографии. Т. XI. – М.; Л., 1949. – С. 254-323.
3. Сундуева Е.В. Топонимия Ольхона и Приольхонья. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2010. – 128 с.
4. Большой академический монгольско-русский словарь в 4 т. А. Лувсандэндэв (ред.), Г.Ц. Пюрвеев

(ред.). – Т. IV. – М.: Academia, 2002. – 501 с.

5. Вяткина К.В. Монголы Монгольской Народной Республики (Материалы историко-этнографической экспедиции академии наук СССР и Комитета наук МНР 1948-1949 г.г.)// Восточно-Азиатский этнографический сборник. – М.; -Л.: Наука, 1960. – С.159–269

6. Большой академический русско-монгольский словарь в 4 т. А. Лувсандэндэв (ред.), Г.Ц. Пюрвеев (ред.). – Т. 1. – М.: Academia, 2001. – 485 с.

7. Бутанаев В.Я., Монгуш, Ч.В. Архаические обычаи и обряды саянских тюрков. – Абакан: Издательство Хакасского гос. университета, 2005. – 200 с.

8. Скрынникова Т.Д. Ламаистская церковь и государство. Внешняя Монголия XVI - начала XX века. Новосибирск: Наука, 1988. – 103 с.

9. Бутанаев В.Я. Этническая культура хакасов. – Абакан: изд-во Хакасского государственного университета, 1998. – 335 с.

10. Серошевский В. Л. Якуты. Опыт этнографического исследования. 2-е издание. – М.: Московская типография № 2, 1993. – 736 с.

11. Галданова Г.Р. Почитание животных у бурят// Буддизм и традиционные верования народов Центральной Азии. – Новосибирск: Наука, 1981. - С.56–69.

12. Бутанаев В.Я., Монгуш, Ч.В. Архаические обычаи и обряды саянских тюрков. – Абакан: Издательство Хакасского гос. университета, 2005. – 200 с.

13. Алексеев Н.А. Традиционные религиозные верования якутов в XIX - начале XX в. – Новосибирск: Наука, 1975. – 199 с.

14. Цыбикдоржиев Д.В. Происхождение древнемонгольских воинских культов (по фольклорно-этнографическим материалам бурят). – Улан-Удэ: Издательство БНЦ СО РАН, 2003. – 292 с.

15. Манжигеев А.И. К вопросу о процессе отмирания пережитков шаманства у бурят// Этнографический сборник БКНИИ СО АН СССР. Вып. 2. – Улан-Удэ: Типография Минкультуры Бур. АССР, 1961. – С. 9–19.

16. Березкин Ю.Е. Рождение звездного неба. Представления о ночных светилах в исторической динамике. - СПб: МАЭ РАН. – 2017. – 316 с.

17. Бакаева Э.П. Добуддийские верования калмыков. – Элиста: Джангар, 2003. – 358 с.

18. Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. – Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984. – 1328 с.

19. Тангад Д. Монголын угсаатны зүйн хээрийн судалгаа. Т. III. Улаанбаатар: Мөнхийн үсэг, 2014. – 296 с.

20. Баймухамедова Д.А. Культ волка в традиционных представлениях казахов// Вопросы истории Кыргызстана. – 2012. – № 1. - С. 190–202.

21. Кармышева Б.Х. Каратегинские киргизы. – М.: Наука, 2009. – 283 с.

22. Орос-Монгол толь. Русско-монгольский словарь. III. Лувсанвандан (ред.). – Улан-Батор: Госиздат, 1982. – 840 с.

23. Бутанаев В.Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь. – Абакан: УПП «Хакасия». – 1999. – 240 с.

24. Потапов Л.П. Волк в старинных народных поверьях и приметах узбеков// Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. Вып. XXX, М., 1958. - С. 135–143.

25. Вербицкий В.И. Алтайские инородцы: сборник этнографических статей и исследований алтайского миссионера, протоиерея В.И. Вербицкого. Изд. этногр. отд. Имп. о-ва любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Моск. ун-те. – М.: Т-во скоропеч. А.А. Левенсон, 1893. – 241 с.

26. Pasero G., Marson P. История изучения системной красной волчанки// Научно-практическая ревматология. – 2008. – № 4. – С. 88-93.

27. Воронов Ф.Д. Медицина Салернской школы в средневековье: антидотарий - перевод и практическое применение// Современная наука: актуальные проблемы и пути их решения. – 2013.

- № 5. – С. 49–50.

28. Хангалов М.Н. Собрание сочинений. Т. I. – Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1958. – 505 с.

29. Комиссаров С.А., Кудинова М.А. Образ небесного пса в китайской мифологии// Вестник Новосибирского государственного университета. – 2012. – Серия: История, филология. – Т.11. – № 4. – С. 70–79.

30. Я. Я. М. де Гроот. Демонология древнего Китая. – СПб: Евразия, 2000. – 348 с.

31. Paolo Bellavite, Riccardo Ortolani, Francesco Pontarollo, Anita Conforti Immunology and Homeopathy. 5. The Rationale of the ‘Simile’. Evidence-based Complementary and Alternative Medicine. – 2007. – № 4. – p.149-163.

32. Якуты. Саха. Н.А. Алексеев (ред.), Е.Н. Романова (ред.), З.П. Соколова (ред.). – М.: Наука, 2012. – 599 с.

33. Окладников А.П. История Якутской АССР. Якутия до присоединения к русскому государству. Т. I. – М.-Л.: Издательство академии наук СССР, 1995. – 432 с.

34. Румянцев, Г.Н. Происхождение хоринских бурят. Переизд. Улан-Удэ: Издательско-полиграфический комплекс ВСГАКИ, 2002. – 261 с.

35. Эргис Г.У. Исторические предания и рассказы якутов в двух частях. Часть I. М.-Л.: Издательство академии наук СССР, 1960. – 359 с.

36. Предания, легенды и мифы саха (якутов) Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока). Н. В. Емельянов (ред.). Сост. Н. А. Алексеев, В. Т. Петров. Новосибирск: Сибирская издательская фирма РАН, 1995. – 395 с.

37. Нанзатов Б.З. Идинские буряты в XIX веке: этнический состав и расселение// Известия Иркутского государственного университета. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология. Т.20. – 2017. – С.136–156.

38. Божество Ворон. Предания, легенды и мифы саха (якутов) (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока). Н. В. Емельянов (ред.). Сост. Н. А. Алексеев, В. Т. Петров. Новосибирск: Наука, 1995. С. 185–187.

39. Божество ястреб. Предания, легенды и мифы саха (якутов) (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока). Сост. Н.А. Алексеев, Н.В. Емельянов, В.Т. Петров. – Новосибирск: Наука, 1995. – С.189–193.

40. Орел – божество кангаласцев// Якутские мифы. В.В. Илларионов (ред.). Сост. Н.А. Алексеев. Новосибирск: Наука, 2004. – С. 219–220.

References

1. Galdanova G.R. (1987) Dolamaistskie verovaniya buryat [The Prelamaist Buryat Beliefs]. Novosibirsk, Nauka [Novosibirsk, Science]. 116 p. [in Russian].
2. Popov A.A. (1949) Materialy po istorii religii yakutov byvshego Vilyujskogo okruga // Sbornik muzeya antropologii i etnografii. T. XI [Materials on the history of the Yakut religion of the former Vilyuisk district// Collection of the Museum of Archeology and Ethnography. Vol. IX]. M.- L. P. 254-323. [in Russian].
3. Sundueva E.V. (2010) Toponimiya Ol'hona i Priol'hon'ya. Ulan-Ude, Izd-vo BNC SO RAN [Toponymy of Olkhon and Olkhon region]. 128 p. [in Russian].
4. (2002) Bol'shoj akademicheskij mongol'sko-russkij slovar' v 4 t. A. Luvsandendev (red.), G.C. Pyurveev (red.). T. IV [Great academic Mongolian-Russian dictionary in 4 t. A. Luvsandendev (ed.), G. S. Purveev (ed.)]. M., Academia. 501 p. [in Russian].
5. Vyatkina K.V. (1960) Mongoly Mongol'skoj Narodnoj Respubliki (Materialy istoriko-etnograficheskoy ekspedicii akademii nauk SSSR i Komiteta nauk MNR 1948-1949 g.g.)// Vostochno-Aziatskij etnograficheskij sbornik [Mongols of Mongolian People's Republic (Materials of Historian and Ethnographic expedition of AS USSR and Scientific Committee of MPR in 1948–1949). O.K. Vil'chevskii (Ed.). East Asian ethnographic collection]. M.; -L., Nauka [Science]. P.159–269. [in Russian].

6. (2001) Bol'shoj akademicheskij russko-mongol'skij slovar' v 4 t. A. Luvsandendev (red.), G.C. Pyurveev (red.). T. 1 [Great academic Russian-Mongolian dictionary in 4 T. A. Luvsandendev (ed.), G. TS. Purveev (ed.)]. M., Academia. 485 p. [in Russian].
7. Butanaev V.Ya., Mongush, Ch.V. (2005) Arhaicheskie obychai i obryady sayanskih tyurkov [Archaic customs and rites of the Sayan Turkic peoples]. Abakan, Izdatel'stvo Hakasskogo gos. universiteta [Abakan: Khakass State University press]. 200 p. [in Russian].
8. Skrynnikova T.D. (1988) Lamaistskaya cerkov' i gosudarstvo. Vneshnyaya Mongoliya XVI - nachala XX veka [Lamaist church and state. Outer Mongolia of the 16th - beginning of the 20th centuries]. Novosibirsk, Nauka [Novosibirsk, Science]. 103 p. [in Russian].
9. Butanaev V.Ya. (1998) Etnicheskaya kul'tura hakasov. Abakan, izd-vo Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta [Abakan: publishing house of Khakass state University]. 335 p. [in Russian].
10. Seroshevskij V. L. (1993) Yakuty. Opyt etnograficheskogo issledovaniya. 2-e izdanie [Yakuts. The experience of ethnographic research. 2nd edition.]. M., Moskovskaya tipografiya № 2 [Moscow, Printing House № 2.]. 736 p. [in Russian].
11. Galdanova G.R. (1981) Pochitanie zhivotnyh u buryat// Buddizm i tradicionnye verovaniya narodov Central'noj Azii [Galdanova G. R. Veneration of animals in Buryats // Buddhism and traditional beliefs of the peoples of Central Asia]. Novosibirsk, Nauka [Novosibirsk: Science]. P.56–69. [in Russian].
12. Butanaev V.Ya., Mongush, CH.V. (2005) Arhaicheskie obychai i obryady sayanskih tyurkov [Archaic customs and rites of the Sayan Turks]. Abakan, Izdatel'stvo Hakasskogo gos. universiteta [Abakan: Publishing house of the Khakass state University]. 200 p. [in Russian].
13. Alekseev N.A. (1975) Tradicionnye religioznye verovaniya yakutov v XIX - nachale XX v [Traditional religious beliefs of the Yakuts in the XIX - early XX century]. Novosibirsk, Nauka [Novosibirsk: Science]. 199 p. [in Russian].
14. Cybikdorzhiev D.V. (2003) Proiskhozhdenie drevnemongol'skih voinskih kul'tov (po fol'klorno-etnograficheskim materialam buryat) [Tsibikdorzhieva D.V. Origin of ancient Mongolian military cults (according to folklore-ethnographic materials of the Buryat)]. Ulan-Ude, Izdatel'stvo BNC SO RAN [Ulan-Ude: Publishing house of Buryat scientific center SB RAS]. 292 p. [in Russian].
15. Manzhigeev A.I. (1961) K voprosu o processe otmiraniya perezhitkov shamanstva u buryat// Etnograficheskij sbornik BKNII SO AN SSSR. Vyp. 2 [Maniheev A. I. To the question about the process of dying remnants of shamanism among the Buryats// Ethnographic collection of the BKNII SO as USSR. Issue 2]. Ulan-Ude, Tipografiya Minkul'tury Bur. ASSR [Ulan-Ude: Typography of the Ministry of culture of the Bur. ASSR]. P. 9–19. [in Russian].
16. Berezkin Yu. E. (2017) Rozhdenie zvezdnogo neba. Predstavleniya o nochnyh svetilah v istoricheskoy dinamike [Berezkin Yu. E. the Birth of the starry sky. Submission of the night lights in the historical dynamics]. SPb, MAE RAN [Saint Petersburg: MAE RAS.]. 316 p. [in Russian].
17. Bakaeva E.P. (2003) Dobuddijskie verovaniya kalmykov [Bakayeva E.P. Pre-Buddhist beliefs of the Kalmyks]. Elista, Dzhangar [Elista: Jangar]. 358 p. [in Russian].
18. Gamkrelidze T.V., Ivanov Vyach. Vs. (1984) Indoevropskij yazyk i indoevropejcy. Rekonstrukciya i istoriko-tipologicheskij analiz prayazyka i protokul'tury [Gamkrelidze T.V., Ivanov V.V. Indo-European language and Indo-Europeans. Reconstruction and historical and typological analysis of proto-language and protoculture]. Tbilisi, Izdatel'stvo Tbilisskogo universiteta [Tbilisi: Publishing house of Tbilisi state University]. 1328 p. [in Russian].
19. Tangad D. (2014) Mongolyn ugsaatny zujn heerijn sudalgaa. T. III [D. Tangad Mongolian hijacker zuin hein. Vol. III]. Ulaanbaatar, Mönhijn yseg [Ulanbatar]. 296 p. [in Russian].
20. Bajmuhamedova D.A. (2012) Kul't volka v tradicionnyh predstavleniyah kazahov// Voprosy istorii Kyrgyzstana [Baimukhamedova D. A. the Cult of the wolf in the traditional representations of Kazakhs// Questions of the history of Kyrgyzstan]. № 1. P. 190–202. [in Russian].
21. Karmysheva B.H. (2009) Karateginskie kirgizy [Karmysheva B. H. Karategin Kyrgyz]. M., Nauka [M., Science]. 283 p. [in Russian].
22. (1982) Oros-Mongol tol'. Russko-mongol'skij slovar'. SH. Luvsanvandan (red.) [Russian-Mongolian

- dictionary. Russko-Mongol vision slot. Sh. Luvsanvandan (ed.)). Ulan-Bator, Gosizdat [Ulan Bator: State Publishing House]. 840 p. [in Russian].
23. Butanaev V.Ya. (1999) *Hakassko-russkij istoriko-etnograficheskiy slovar'* [Butanaev V. Ya. Khakass-Russian historical and ethnographic dictionary]. Abakan, UPP «Hakasiya» [Abakan: UPP "Khakassia"]. 240 p. [in Russian].
24. Potapov L.P. (1958) Volk v starinnyh narodnyh pover'nyah i primetah uzbekov // *Kratkie soobshcheniya Instituta etnografii AN SSSR. Vyp. XXX* [Wolf in ancient folk beliefs and omens of the Uzbek // Brief reports of the Institute of Ethnography of the USSR Academy of Sciences.]. M. P. 135–143. [in Russian].
25. Verbickij V.I. (1893) *Altajskie inorodcy: sbornik etnograficheskikh statej i issledovanij altajskogo missionera, protoiereya V.I. Verbickogo*. Izd. etnogr. otd. Imp. o-va lyubitelej estestvoznaniya, antropologii i etnografii, sostoyashchego pri Mosk. un-te [Altaiian aliens: a collection of ethnographic articles and research of the Altaian missionary, Archpriest V.I. Verbitsky. Ed. etnogr. otd. Imp. o-va lovers of natural science, anthropology and Ethnography, consisting at the Moscow University]. M., T-vo skoropech. A.A. Levenson [M., Creativity skorobogaty A. A. Levenson]. 241 p. [in Russian].
26. Pasero G., Marson P. (2008) *Istoriya izucheniya sistemnoj krasnoj volchanki // Nauchno-prakticheskaya revmatologiya* [History of systemic lupus erythematosus // Scientific and practical rheumatology]. № 4. P. 88-93. [in Russian].
27. Voronov F.D. (2013) *Medicina Salernskoj shkoly v srednevekov'e: antidotarij - perevod i prakticheskoe primenenie // Sovremennaya nauka: aktual'nye problemy i puti ih resheniya* [Voronov F.D. Medicine of the Salern school in the middle ages: antidotary-translation and practical application // Modern science: current problems and ways to solve them]. № 5. P. 49–50. [in Russian].
28. Hangalov M.N. (1958) *Sobranie sochinenij. T. I* [Collected works. T. I.]. Ulan-Ude, Buryatskoe knizhnoe izdatel'stvo [Ulan-Ude, Buryat book publishing house]. 505 p. [in Russian].
29. Komissarov S.A., Kudinova M.A. (2012) *Obraz nebesnogo psa v kitajskoj mifologii // Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya, Istoriya, filologiya. T.11* [Image of the celestial dog in Chinese mythology // Bulletin of Novosibirsk state University. Series: History, Philology.]. № 4. P. 70–79. [in Russian].
30. Ya. Ya. M. de Groot (2000) *Demonologiya drevnego Kitaya* [Demonology of ancient China]. SPb, Evraziya [SPb: Eurasia]. 348 p. [in Russian].
31. Paolo Bellavite, Riccardo Ortolani, Francesco Pontarollo, Anita Conforti *Immunology and Homeopathy* (2007) 5. The Rationale of the 'Simile'. Evidence-based Complementary and Alternative Medicine. № 4. P. 149-163. [in Russian].
32. (2012) Yakuty. Saha. N.A. Alekseev (red.), E.N. Romanova (red.), Z.P. Sokolova (red.) [Yakuts. Sakha. N.A. Alekseev (ed.), E. N. Romanov (ed.), Z.P. Sokolova (ed.)]. M., Nauka [M.: Science]. 599 p. [in Russian].
33. Okladnikov A.P. (1995) *Istoriya Yakutskoj ASSR. Yakutiya do prisoedineniya k russkomu gosudarstvu. T.I* [Okladnikov A. p. History of the Yakut ASSR. Yakutia before joining the Russian state.]. M.-L., Izdatel'stvo akademii nauk SSSR [M.-L., publishing house of the USSR Academy of Sciences]. 432 p. [in Russian].
34. Rumyanec, G.N. (2002) *Proiskhozhdenie horinskih buryat. Pereizd* [The origin of the Khori Buryats. Reissue]. Ulan-Ude, Izdatel'sko-poligraficheskij kompleks VSGAKI [Ulan-Ude: publishing and printing complex of vsgaki]. 261 p. [in Russian].
35. Ergis G.U. (1960) *Istoricheskie predaniya i rasskazy yakutov v dvuh chastyah. Chast' I* [Historical legends and stories of the Yakuts in two parts. Part I]. M.-L., Izdatel'stvo akademii nauk SSSR [M.-L.: Publishing house of the Academy of Sciences of the USSR]. 359 p. [in Russian].
36. (1995) *Predaniya, legendy i mify saha (yakutov) Pamyatniki fol'klora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka*. N. V. Emel'yanov (red.). Sost. N. A. Alekseev, V. T. Petrov [Traditions, legends and myths of Sakha (Yakut) Monuments of folklore of the peoples of Siberia and the Far East). N.V. Emelyanov (ed.). Comp. N.A. Alekseev, V.T. Petrov]. Novosibirsk, Sibirskaya izdatel'skaya firma RAN [Novosibirsk: Siberian publishing company of the Russian Academy of Sciences]. 395 p. [in Russian].

37. Nanzatov B.Z. (2017) Idinskie buryaty v XIX veke: etnicheskij sostav i rasselenie// *Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Geoarheologiya. Etnologiya. Antropologiya*. T.20 [Idin Buryats in the XIX century: ethnic composition and settlement// *Izvestiya Irkutsk state University. Geoarchaeology Series. Ethnology. Anthropology*, Vol. 20.]. P.136–156. [in Russian].
38. (1995) *Bozhestvo Voron. Predaniya, legendy i mify saha (yakutov) (Pamyatniki fol'klora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka)*. N. V. Emel'yanov (red.). Sost. N. A. Alekseev, V. T. Petrov [38. The Deity of Crows. Legends, legends and myths of the Sakha (Yakut) (Monuments of folklore of the peoples of Siberia and the Far East). N.V. Emelyanov (ed.). Comp. N.A. Alekseev, V.T. Petrov]. Novosibirsk, Nauka [Novosibirsk, Science]. P. 185–187. [in Russian].
39. (1995) *Bozhestvo yastreb. Predaniya, legendy i mify saha (yakutov) (Pamyatniki fol'klora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka)*. Cost. N.A. Alekseev, N.V. Emel'yanov, V.T. Petrov [The hawk deity. Traditions, legends and myths of the Sakha (Yakut) (Monuments of folklore of the peoples of Siberia and the Far East). Comp. N.A. Alekseev, N.V. Yemelyanov, V.T. Petrov]. Novosibirsk, Nauka [Novosibirsk, Science]. P.189–193. [in Russian].
40. (2004) *Orel – bozhestvo kangalascev// YAkutskie mify*. V.V. Illarionov (red.). Sost. N.A. Alekseev [Eagle-deity of the Kangalas // Yakut myths. V.V. Illarionov (ed.). Comp. N.A. Alekseev]. Novosibirsk, Nauka [Novosibirsk, Science]. P. 219–220. [in Russian].

Образ Асан Кайгы в культуре тюркских народов

Амантай Шарип

доктор филологических наук,
профессор кафедры тюркологии
Евразийский национальный
университет им.Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан
e-mail: amantay_sh@mail.ru

Аннотация. На протяжении нескольких веков образ Асан Кайгы является духовным достоянием и неотъемлемой частью этнической ментальности казахов, ногайцев, кыргызов, каракалпаков, башкир. Асан Кайгы как представитель общей тюркской истории и культуры воспринимается, с одной стороны, как историческая личность (эпический поэт, мыслитель), с другой стороны, как фольклорный герой (порой даже мифологизированный). В течение полутора веков накоплены и изданы многочисленные эмпирические материалы, проведены множество научных исследований о поэте. Несмотря на это, некоторые вопросы образа народного мудреца остаются открытыми и требуют дальнейшего всестороннего изучения.

В данной статье предпринимается попытка обобщения и системного анализа ключевых понятий об Асан Кайгы, изложенных в различных публикациях казахских, кыргызских, ногайских, каракалпакских, башкирских, русских исследователей. Более того анализу подвергаются и текстовые источники, в которых нашли отражение многоаспектные грани образа народного мудреца.

В статье также излагается и позиция самого автора по принципиальным вопросам исследования образа Асан Кайгы.

Ключевые слова: Асан Кайгы, тюркские народы, утопия, Золотая Орда, Казахское ханство, Ногайская Орда, Жанибек, Жеруйык, Жиделибайсын.

Түркі халықтары мәдениетіндегі Асан Қайғы бейнесі

Амантай Шәріп

филология ғылымдарының докторы,
түркітану кафедрасының профессоры
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
e-mail: amantay_sh@mail.ru

Аннотация. Бірнеше ғасыр ішінде Асан Қайғы бейнесі қазақтардың, ноғайлардың, кыргыздардың, каракалпақтардың, башқұрттардың рухани игілігіне және ұлттық ментальдігінің ажырамас бөлігіне айналды. Ортақ түркі тарихы мен мәдениетінің өкілі болып саналатын ол, бір жағынан, тарихи тұлға (жырау, ойшыл), екінші жағынан, фольклорлық (кей жағдайда тіпті мифтендірілген) кейіпкер ретінде қабылданады. Бір жарым ғасыр көлемінде сөз жампозы туралы көп мөлшерде эмпирикалық материалдар жинақталып, кең ауқымды зерттеулер жүргізілді. Соған қарамастан, халық данағөйінің болмысына байланысты бірқатар мәселе ашық күйінде қалып отыр және бұл әрі қарайғы жан-жақты зерттеулерді қажет етеді.

Бұл мақалада Асан Қайғы жайында қазақ, кыргыз, ноғай, каракалпак, башқұрт, орыс зерттеушілері жазған алуан сипатты жарияланымдарда баяндалған негізгі ұғым-түсініктерді жинақтап қорыту және жүйелі талдау көзделген. Оған қоса, халық данышпаны бейнесінің сан

алуаны қыры көрініс тапқан мәтіндік дереккөздерге де сараптама жасалады.

Сондай-ақ, мақалада Асан Қайғы бейнесін зерттеудің түбегейлі мәселелеріне қатысты автордың жеке өз ұстанымы да ұсынылған.

Кілт сөздер: Асан Қайғы, түркі халықтары, утопия, Алтын Орда, Қазақ хандығы, Ноғай Ордасы, Жәнібек, Жерұйық, Жиделибайсын.

The image of Asan Kaigy in the culture of Turkic peoples

Amantay Sharip

Doctor of philological sciences,

Professor of Turkology Department

L.N. Gumilyov Eurasian National University,

Nur-Sultan, Kazakhstan

e-mail: amantay_sh@mail.ru

Annotation. For several centuries, the image of Asan Kaigy has been a spiritual heritage and an integral part of the ethnic mentality of Kazakhs, Nogais, Kyrgyz, Karakalpaks, Bashkirs. Asan Kaigy as a representative of the common Turkic history and culture is perceived, on the one hand, as a historical person (epic poet, thinker), and on the other hand, as a folkloric hero (sometimes even mythologized). Over the course of a century and a half, numerous empirical materials have been accumulated and published, and many scientific studies on the poet have been carried out. Despite this, some questions of the image of the folk sage remain open and require further comprehensive study.

This article attempts to summarize and systematically analyze the key concepts about Asan Kaigy set forth in various publications of Kazakh, Kyrgyz, Nogai, Karakalpak, Bashkir, Russian researchers. Moreover, textual sources are also analyzed, in which multifaceted facets of the image of a folk sage are reflected. The article also sets out the position of the author himself on municipal issues of researching the image of Asan Kaigy.

Keywords: Asan Kaigy, Turkic peoples, Utopia, Golden Horde, Kazakh Khanate, Nogay Horde, Zhanibek, Zheruyik, Zhidelibaisyn.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-2-79>

Введение. В культуре некоторых тюркских народов Центральной Азии, Урало-Поволжья и Северного Кавказа – казахов, кыргызов, каракалпаков, башкир, ногайцев значительное место занимает образ Асан Кайгы, вызывающий среди исследователей различные суждения и интерпретации. С одной стороны, он раскрывается как великий эпический певец (жырау) средневековья, поэтическое наследие которого прочно вошло в литературные учебники и хрестоматии, стало объектом многочисленных научных исследований. С другой стороны, Асан Кайгы – герой фольклорных произведений (быличек, сказок, преданий, легенд, героических сказаний), возникающий перед читателем в многоликой ипостаси искателя «обетованной земли» - Жерұйық (или Жиделибайсын).

Материалы и методы. Асан Кайгы упоминается в письменных источниках, начиная со второй половины XIX века (Ч.Валиханов, Г.Потанин, М.Османов, Я.Лютшъ, К.Халид, М.-Ж. Копеев, «Киргизская степная газета»), в которых впервые приводятся легенды и предания о нем, сохранившиеся в памяти тюркских народов. В 20-30 годах XX века благодаря усилиям представителей казахской интеллигенции Х.Досмухамедова, М.Ауэзова, С.Сейфуллина, С.Шакиржанова и других начинается сбор, публикация, систематизация, а также анализ фольклорных материалов, касающихся жизнедеятельности и творческого наследия поэта-философа. В данном аспекте следует отметить исследования

ногайского ученого-фольклориста А.Х.Джанибекова. В дальнейшем, Асан Кайгы стал постоянным объектом изучения казахских, кыргызских, башкирских, каракалпакских, ногойских ученых-гуманитариев (фольклористов, литературоведов, историков, философов, культурологов), что дает возможность рассматривать его образ не только в межкультурном, но и в междисциплинарном контексте.

В статье образ Асан Кайгы подвергается историко-филологическому анализу, основанному на изучении и обобщении предыдущих, а также современных исследований. Фольклорные и литературные произведения, приписываемые ему, рассмотрены с позиции сравнительно-текстологического метода.

Литературный обзор и анализ.

Об имени «Асан» и приставке «Кайгы». В фольклорных произведениях, а также в исторических, литературных и научных публикациях Асан Кайгы именуется по-разному.

Согласно многочисленным легендам, его звали *Хасан* [35, с.242], *Хасен* [16, с.100] или *Хасенхан* [40, с.30]. К.Халид пишет, что его настоящее имя – *Хасан*, но народ дал ему прозвище *Асан Ата* [38, с.93].

М.Магауин отмечает, что среди казахского народа он также был широко известен под именем *Асан Ата* [28, с.20].

По Ч.Валиханову он – «Асан Горемычный» [10, с.61]. Чокан Валиханов пишет, что «ногойцы замешаны во все предания всех кочевников среднеазиатских», и упоминает наряду с «ташкентскими» ногойцами, Джанбеком (Жанибеком – А.Ш.), и *Асан-Кайге*, который известен среди киргиз» [9, с.327].

Г.Потанин ошибочно записал его имя как *Асан Койды* [20, с.69].

У Х.Досмухамедовы встречаются русские переводы такие, как «Асан – Печальный», «Асан – Горемыка» [12, с.22].

С.Каскабасов переводит имя Асан Кайгы как «Асан Скорбящий» [19, с.268].

В кыргызской научной литературе распространен антропоним *Асан Кайгы* [22, с.9], а у ногойских исследователей – *Асан Кайгылы* (А.Сикалиев, Ф.Кусегенова и др.). Если в казахском эпосе «Асан, Тоган, Абат» говорится, что он «раньше был *Асан мырза*» [26, с.295], то в ногойском эпическом сказании «Мамай и Орак» одним из основных действующих лиц является *Асан-абыз* [11, с.47-81].

Среди исследователей имеются различные версии относительно второй части имени Асана «Кайгы». Одни связывают это с любовной историей или тяготами детской и взрослой жизни фольклорного персонажа, другие – с обеспокоенностью поэта и мыслителя за народную судьбу. Встречается также религиозная трактовка. Некоторые из этих мнений нашли отражение в *Таблице 1*:

«Асанкайгы, Тоган, Абат» (295)	Асан ловит в реке серебряный сундук с красивой феей внутри и женится на ней. Но из-за несоблюдения мужем трех строгих требований, жена-фея улетает в небо через шанырак - светодымовое отверстие юрты и перед этим ставит его в известность: «У меня в чреве пятимесячный ребенок от тебя, рожа в Мысыре, найдешь его там». Страдая от переживаний разлуки с любимой, Асан в течение семи лет бродит по миру на своей быстроногой верблюдице – Желмая. И по этой причине народ прозвал его Асан Кайгы.
Б.Омарулы (79)	«Кайгы», как приставка к имени Асан, выражает не личностные его чувства, а обеспокоенность за судьбу народа и его будущее.
М.Магауин - 1992 (34)	Автор труда «Тауарих Хамса» Курбангали Халид ошибочно связывает прозвище «Асан Кайгы» с религиозными понятиями. Это никак не сочетается с его образом в народном сознании. Скорбь Асана возникла не от мыслей о тленном и потустороннем мирах; она имеет глубокие корни, сплетенные с настоящим бытом и стремлением народа в будущее.

М.Магауин-1992 (23)	Согласно преданиям, по настоянию одной гадалки, Асан рыбачит в четырех реках (Едиль, Жайык, Иртыш, Сырдарья) и у истоков Иртыша вместо рыбы ловит красивую, но немую русалку. Не сумев соблюсти требования, предъявленные ею, он теряет свою возлюбленную, которая улетает в небеса. Любовные муки и вечное расставание превращают джигита в печального человека – Асан Кайгы.
А.Сикалиев (52)	«Кайгылы» — прозвище, данное ему народом и означающее не только «печальный», но и «беспокойный, «странствующий».
Х.Суйиншалиев (242, 256)	1. Асан остается сиротой в раннем возрасте. До самого взросления он испытывает разные тяготы жизни и в дальнейшем становится выразителем скорби народа. Поэтому его прозвали Асан Кайгы. 2. Одна из причин скорби Асана, может быть, заключается в распаде Ак Орды – ногайско-казахской государственности.

Не опровергая право на существование ни одной из предложенных версий, нам бы хотелось выразить свое мнение по вышеизложенному.

В общественно-культурной и музыкально-поэтической жизни казахов в разные исторические периоды бытовали эпические и лирические творцы (исполнители), которые назывались по-разному в зависимости от функционального назначения каждого из них: *жырау, акын, жырышы, сал, сери*. Как стало известно из исследований последних десятилетий, универсальных творческих личностей, которые сочетали в себе одаренность, талант – и поэта, и певца, и композитора, и сказителя в Западном Казахстане (на территории Атырауской и Мангыстауской областей) называли *кайкы* (каз. кайкы). В трудах А.Спана, И.Шыртанова, А.Жумашулы, Е.Ази, А.Келимбердиева и других широко освещены материалы о жизни и деятельности «семерых кайкы адайцев» («адайдың жеті қайқысы») – Ускенбая, Жылгелди, Досата, Адиля, Турсына, Тастемира, Шолтамана, которые одновременно являлись стихотворцами, композиторами, исполнителями, выразителями народных чаяний [4].

Слово «кайкы» также может означать стойкость и твердость характера человека. Например, один из лидеров национально-освободительного движения Нурмагамбет Кокембайулы известен по прозвищу «Кейки» («Кайкы»; известного батыра из рода табын (Младший жуз) звали также Кайкы (Узакулы). Таких примеров немало. Помимо всего, у алтайцев *кай* означает традиционный музыкально-эпический жанр, искусство горлового пения; а исполнителем богатырских сказаний является *кайшы* [6]. У хакасов есть похожие в смысловом аспекте слова *хай* и *хайджи*. Оставляя последнее слово за профессиональными лингвистами, выдвигаем предположение, что изначально имя Асан Кайгы звучало как *Асан Кайкы*. С течением времени, согласно историческим изменениям консонантов в фонетико-фонологической системе тюркских языков, исконные форма и значения имени могли измениться в рамках народной этимологии.

Легендарная родословная Асан Кайгы. Большинство ученых (в основном, фольклористы и литературоведы) считают Асан Кайгы исторической личностью, несмотря на отсутствие реальных письменных источников, фактически освещающих его биографию.

Историк К.Халид пишет о том, что в 1871 году, 17-го числа мусульманского месяца зулькагда он встретил слепого поэта по имени Кудабай и спросил: «Кто такой Асан Кайгы, помните ли вы его слова?». На что его собеседник ответил следующими стихотворными строками: «Хочу донести, что у Асана ногайские корни, //Хочу донести, что так говорят старейшины. //Я не сильно осведомлен в этом вопросе, //Почтеннейший, так народная молва гласит. //У нас, у казахов и ногайцев, общие корни, //Алтай, Иртыш, Урал – где мы громыхали. //Когда Орманбет хан покинул орду, //Асан Кайгы народное горе и боль в стихах воспел»¹

¹Здесь и далее подстрочный перевод текстов выполнен автором статьи

(Асанның асыл түбі ноғай деймін, // Үлкендердің айтуы солай деймін. // Бұл сөзге анық-қанық емес едім, // Естігенім, тақсыр-ау, былай деймін. // Тегінде ноғай-қазақ түбіміз бір, // Алтай, Ертіс, Оралды еткен дүбір. // Орманбет хан ордадан шыққан күнде, // Асан Қайғы қайғырып айтыпты жыр) [38, с.111].

Рассматривая исторические коллизии ногайлинского периода, Ш.Ибраев указывает: «Ногай – это общее название родственных племен, обитавших на прежних территориях Казанского, Крымского, Сибирского и др. ханств. Как бы то ни было, смерть Орманбет хана положило начало распаду единства ногайлинцев. Ногайцы, которые, плача и стеная, расставались с казаками «когда умер Орманбет хан, когда раскололась десятиплеменная Ногайская Орда», были самыми близкими их сородичами, чем остальные тюркоязычные племена (современные этносы)» [41, с.176-177].

Генеалогия Асан Кайғы, составленная на основе разных источников, представлена нами в *Таблице 2*:

Источник	Предки	Отец	Мать	Жена	Дети
М. Жармухамедов (97)		Сабит	Салиха	Гулжазира, дочь Магзома	Абет (сын) Жупар (дочь)
Х. Суйиншалиев (243)	Предок в шестом колене – Майкы би, живший в эпоху Чингиз хана	Саятшы (охотник) Сабит	Салиха	Кулжазира	Абат Жаналы
А. Коныратбаев (95)					Жанали
М. Магауин (20-21)	Предок в шестом колене – Майкы би, современник Чингиз хана (ссылка на труд К.Халида)	Саятшы (охотник) Сабит			
А. Маргулан (65-66)				Дочь Суса хана, китайского правителя	
К. Халид (93)	Предок в шестом колене – Майкы би, современник Чингиз хана				
Риторика (33)	Племя Бекарыс, Средний жуз				

О том, где и когда жил Асан Кайғы. Одна из легенд гласит, что он жил в большом государстве (название не указывается – А.Ш.), расположенном между Едилем и Жайыком [3, с.509]. Другие легенды повествуют о том, что он родился на берегах Едиля и его жизненный путь завершился в Улытау [8, с.22], [27, с.21], [39, 33].

На территории Актюбинской области находится древнее захоронение «Асан Ата», которое почитается местным населением как место погребения Асан Кайғы. Там же, на

берегу реки Хобда, есть могила сына Асан Кайгы – Абата [35, с.248].

В Шиелийском районе Кызылординской области (Казахстан) стоит мавзолей Асан Ата – сооружение XVI века, который, как считается, был воздвигнут в честь народного философа [18, с.267].

Встречается версия о том, что Асан Кайгы похоронен недалеко от села Кайгы Наурзумского района Костанайской области [2].

По некоторым источникам, Асан Ата умер в Жиделибайсыне (Узбекистан). А.Коныратбаев пишет, что могила Асан Кайгы расположена в долине рек Жем и Сагыз [24, с.347].

По преданиям киргизов, он жил в местечке Жыргалан, в районе Иссык-Куля [1, с.64] или кочевал на Джиргалане [10, с.61]. По одной из гипотез, согласно завещанию, Асан Кайгы был похоронен на одном из необитаемых островов озера Иссык-Куль [23, с.44].

В каракалпакских легендах говорится, что каракалпаки «пришли в Уллы тау, когда Асан Кайгы было 80 лет» [8, с.19].

В какую эпоху жил Асан Кайгы? Здесь также нет единого мнения. См. *Таблица 3:*

Б.Аманалиев (64)	XVII в.
М. Ауезов (199)	Не имеет логики предположение, что Асан Кайгы был современником хана Аз-Жанибека, который правил в ногайлинский период. Судя по имеющимся материалам, похоже, что Асан жил чуть ранее эпохи Абылай хана. Подтверждение тому, тревожные слова Асана о надвигающейся русской колонизации.
Поэзия пяти веков (22)	Родился около 1361-1370 гг.
«Киргизская степная газета»	Асан Кайгы было 95 лет, когда хан Жанибек достиг апогея своего могущества.
Х. Досмухамедов (22)	Жил в эпоху казахского хана Жанибека.
М. Жармухамедов (112)	Согласно преданиям, известный человек, живший в эпоху первого казахского хана Жанибека.
История кыргызской литературы (29)	Жил во времена хана Золотой Орды Жанибека (XIV в.).
Кыргызские народные поэты (9)	Жил на стыке XIV-XV вв., в эпоху хана Золотой Орды Жанибека.
А.Коныратбаев (94)	Жил в смутные времена ногайлинской эпохи (XVI в.).
А.Магауин-1992 (21)	Жил в XV в., сначала во дворце Улуг-Мухаммеда, потом мы его видим рядом с основателями Казахского ханства – Жанибеком и Кереем. В разных преданиях указываются разные возрасты: 95 и 120 лет.
А.Маргулан (65)	Жил в эпоху казахских ханов – Керее и Жанибека.
А.Сикалиев (52)	Родился около 1490 г., умер в 1570-х годах.
Х.Суйиншалиев (243, 248)	1.Согласно одному рукописному источнику, Асан Кайгы был еще жив, когда после смерти Орманбет хана ногайские кочевья разделились на <i>кара ногай</i> (черные ногайцы) и <i>сары ногай</i> (желтые ногайцы), и находился в возрасте 120 лет. Считается, что Орманбет хан умер в 1420 году. А разделение ногайцев имело место где-то в 1450-х годах. Тогда получится, что Асан Кайгы родился примерно в 1330 г. 2.Жил во времена первого казахского хана Жанибека, т.е. в XV в.
К.Халид (93)	После изгнания ханом Киши Мухамедом из Сарая, он уходит в Казань – к Улуг Мухамеду.

В данном аспекте весьма интересны высказывания специалиста по истории Ногайской Орды В.В. Трепавлова, который описывая драматические события в Дешт-и-Кыпшаке, происходившие в период возникновения Казахского ханства, ссылаясь на коллективный труд («История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней». Ред. С.Г.Агаджанов и др. – Алма-Ата: Наука, 1979. – Т. 2. – 424 с.), пишет: «В конце 1460-х – начале 1470-х годов Гирей стал главным ханом. Джанибек считался ханом-соправителем Гирея, но, видимо, не имел большой власти. По традиционной схеме младший соправитель получал в управление правое, т.е. западное, крыло. На западе бывшего Узбекского, а теперь Казахского ханства располагались кочевья мангытов с центром в Сарайчуке. Сарайчук стал одной из резиденций Джанибека. В этом факте можно видеть формальную подчиненность Мангытского юрта новому хану. Певец-жырау Асан-Кайгы, живший, по преданию, при Джанибеке, в одной из своих песен ратовал за тесный союз казахов – подданных Джанибека и Гирея – с мангытами. В той же песне содержится упрек Джанибеку за откочевку и увод народа из долин Эмбы и Уила, т.е. с мангытских территорий. Значит, первоначально этот хан расселил там свои собственные улусы. Откочевка казахов произошла, вероятно, после смерти Гирея в 1470-х годах (точная дата неизвестна), когда его младший соправитель отправился на восток ханства, чтобы занять главный престол» [37, с.92].

В.В.Трепавлов, ссылаясь на ногайский фольклорный источник (из полевых материалов ногайского ученого А.Сикалиева – А.Ш.), выражает недоумение по некоторым противоречиям в тексте и излагает свою версию: «В другой песне Асан-Кайгы адресовал «Азиз-Джанибеку» гневные строки: «Страну на две части разделил, Народ свой ты разорил, Врагам дал повод смеяться, Мой Ногайстан заставил обессилеть, Богатырей моих ты истребил, Себе же позволил жизнью наслаждаться». *Не совсем ясны упреки по поводу разорения народа и истребления богатырей: возможно, здесь смешались образы ханов Джанибека б. Барака и того легендарного Азиз-Джанибека, что когда-то привел предков ногаев из Мавераннахра на Волгу*» (выделено мной – А.Ш.) [37, с.92]. Также В.В.Трепавлов отмечает: «Первым истинно ногайским поэтом можно, видимо, считать Асан-Кайгы, жившего в XVI в.» (выделено мной – А.Ш.), но опять же с оговоркой: «Однако и в отношении него существует неопределенность, поскольку, по киргизским преданиям, поэт с таким именем подвизался при дворе древнего хана Азиз-Джанибека, сопоставимого в том числе и с казахским Джанибеком б. Бараком XV в.» [37, с.558-559].

Авторы «Истории кыргызской литературы» выражают несогласие с версией того, что Асан Кайгы является современником одного из основателей Казахского ханства – Жанибека, сына Барака. Они пишут: «Если так, то три противоречия бросаются в глаза. Во-первых, если допустить что, Асан Кайгы был только казахском поэтом, тогда каким образом некоторые тюркские народы могут включить его в свои ряды? Во-вторых, почему произведения Асан Кайгы и предания о нем в большинстве связаны не с Жетысуйской землей, а с Едилем и Жайыком, где жил Жанибек, сын Узбека? В-третьих, как можно объяснить то, что обращения Асан Кайгы к хану больше подходят к характеру Жанибека Узбекулы, чем Жанибека Баракулы?» [23, с.28].

А.Коньратбаев тоже скептически относился к тому, что Асан Кайгы жил во времена казахского хана Жанибека, опираясь на отсутствие каких-либо исторических фактов о содержании им в своем окружении поэтов, прорицателей [25, с.91]. В то же время он не сторонник утверждений о том, что Асан Кайгы был современником золотоордынского правителя Жанибека. Вместо этого, ученый выдвинул оригинальную гипотезу, в которой говорилось об астраханском хане Жанибеке, сыне Кожым тентека, восседавшем на троне до 1556 г., при котором мог жить Асан Кайгы [25, с.93-94]. Ученый тут явно путает Жанибек султана, сына Ходжа Мухаммед султана, внука правителя Дешти-Кыпшака Абулхаира с Жанибек ханом б. Мухаммедом, который действительно правил Хаджи-Тарханом предположительно с 1514 г. до лета 1521 г., что подтверждается историческими

документами [17, с.249].

В последнее время появились публикации ряда казахстанских авторов, которые, указывая на противоречия в ранее опубликованных исследованиях, приходят к выводу, что Асан Кайгы жил в эпоху золотоордынского хана Жанибека [14], [15]. Более того продолжают попытки найти прототип Асан Кайгы среди исторических личностей таких, как Хасан Ходжа Накып, Хасан оглан би Шынбай, Хасан би Уйгыр и других, соответствующих его образу. По мнению А.Сикалиева в образе Жанибека воплотился исторический хан Большой Ногайский Орды Исмаил [34, 197].

Таким образом, эпоху жизни Асан Кайгы некоторые исследователи связывают с эпохой Жанибек хана (а их – три, иногда еще больше) и в этой связи, как видно из вышеприведенных примеров, мы вынуждены историческую эпоху жизни сказителя определять между XIV, XV, XVI и XVII веками.

Если делать выводы по фольклорным текстам относительно Асан Кайгы и Жанибек хана, то в них речь в первую очередь идет не о Сарайшыке (где восседал казахский хан Жанибек), а об Аштархане (Хаджи-Тархане, Астрахани); в таком случае, мы должны в начале обратить внимание на события XIV века. Вот, как воспевал историю поэт XIX века Мурат Монкеулы: «Будь ты проклят, Аштархан, // Построенный Аз Жанибеком, // Продавшим душу кафирам, // И потерявшим разум» («Адыра қалғыр, Аштархан // Әз Жәнібек ханның салдырып, // Ақылын кәпірге алдырып, // Айласы құрып кеткен жер») [30, с.12]. Историк И.Зайцев ссылается на источники, согласно которым, Хаджи-Тархан был основан Жанибек ханом, сыном Узбек хана между 1342 и 1357 гг. [17, с.12-13]. Как изложено выше: позже – в начале XVI века Хаджи-Тарханом правил другой Жанибек, сын Махмуда. По мнению башкирского ученого Г.Хусаинова, в поэтических размышлениях Асан Кайгы описаны ногайлинские события именно XVI века [39, с.62].

Как известно, широко распространенное в фольклоре устойчивое выражение «День, когда погиб Орманбет би, // День, когда раздробились десятиплеменные ногайцы» («Орманбет би өлген күн, // Он сан ноғай бүлген күн») имеет непосредственное отношение к образу Асан Кайгы. А дата смерти Орманбет бия (в исторических анналах - Ураз Мухаммед б. Дин Ахмед) – 1598 год. В таком случае, Асан Кайгы должен быть современником казахского хана Тауекеля, который скончался в том же году...

К сожалению, в большинстве исследований много подобных противоречий. Нам кажется, что вопрос «Где и когда жил Асан Кайгы?» еще долго будет оставаться без ответа, если споры будут продолжаться именно в таком ключе.

Более разумным кажется версия о том, что Асан Кайгы является *собирательным образом* (вне зависимости от того, имеется ли у него реальный прототип или нет), который совместил в себе черты нескольких исторических эпох с его географическими и культурными особенностями. Без сомнения, он изначально принадлежал тюркской (ногайлинской) общности, состоявшей из разных племен и связанных узами родства. В ходе общественно-политических и миграционных процессов, происходивших в течение нескольких веков, образ Асан Кайгы в устной форме «разошелся» по просторам Дешт-и-Кыпшака, и в разной последующей этнической среде он модернизировался, приобретая всё новые и новые смыслы. Исторические факты и фольклорные мотивы смешались в сознании людей, накладываясь друг на друга, что привело к закономерным нестыковкам в интерпретации данного образа, и это до сих пор вызывает ожесточенные дискуссии.

Критик власть имущих, предсказатель будущего. Исследованные материалы показывают, что Асан Кайгы всегда открыто выступает против правителя в лице Жанибек хана, смело выражая свою непримиримую позицию по отношению к его необдуманным действиям. Будучи представителем родовой знати кочевого (полукошечного) государства, он заботится о сохранении традиционных норм управления ханом государства. В его понимании нарушение вековых устоев государственности – это провозвестник страшных трагедий,

начало конца света. Поэтому в предсказаниях Асан Кайгы преобладают эсхатологические мотивы, в которых находят отражение его переживания за будущее своего народа.

Согласно К.Халиду, слепой поэт Кудабай передает следующие слова Асан Кайгы, прозвучавшие из уст некоего мудрого и образованного человека по имени Койшан: «Наступят смутные времена, // Испортятся нравы, нарушатся законы, станет плохо. // Щука взберется на вершину сосны, // И кончится эпоха наших дедов. // В те дни родных покинет милосердие, // Потеряет хан былую мощь, а сосна – живицу. // Когда ваши дети станут подданными русских, // Что будет делать мой многострадальный народ?» (Мұнан соң қилы-қилы заман болар, // Заман азып, заң тозып, жаман болар. // Қарағайдың басына шортан шығып, // Бабалардың дәурені тамам болар. // О күнде қарындастан қайыр кетер, // Ханнан күш, қарағайдан шайыр кетер. // Ұлын, қызың орысқа бодан болып, // Қайран ел, есіл жұртым сонда не етер) [38, с.111].

Эти вещие слова *прорицателя Асан Кайгы* созвучны следующим мыслям его как *поэта и мыслителя*: «Если с этого места не откочуешь, // Не послушаешься меня, // Русские завоюют твой город, // Жен и детей будет слышен плач. // Я все это увидел во сне, // Но ты совсем не хочешь знать... // Белая щука, плавающая в воде, // Не взберется ли на вершину сосны?! // Прощай, живи во здравии, Жанибек, // Ты меня больше не увидишь!» (Бұл арадан көшпесең, // Айтқаным түспесең, // Орыс алар қаланды, // Шулатар қатын-баланды. // Осыны көрдім түсімде, // Біл десем де, білмейсің... // Судан жүзген ақ шортан // Қарағай басын шалмай ма?! // Хош-аман бол, Жәнібек, // Енді мені көрмейсің!) [8, с.24].

Интересно, что в кыргызских легендах об Асан Кайгы, а также в его поэтическом наследии отсутствуют мотивы, связанные с русским завоеванием, что скорее всего указывает на «архаичность» текстов.

В философско-дидактических стихах Асан Кайгы красной нитью проходят темы гуманизма и нравственности, а также проблемы гармонизации отношений общества, природы и человека, которые спроецированы в структуру фольклорных произведений о его деяниях.

Асан Кайгы связывает наступление апокалипсиса с неподобающим поведением своего оппонента – Жанибек хана, который нарушает незыблемые морально-этические ценности.

Однажды хан после очередной охоты похваляется перед Асан Ата, что лебедь стала его добычей благодаря хваткости канюка. В ответ Асан упрекает хана за этот поступок и предрекает плохое будущее: «Канюк как раб среди пернатых, / Лебедь – самая благородная птица, / Твоим народом будет править чернь, / И ханского рода наступит конец» («Құладың құстың құлы еді, Аққу – құстың асылы, Қара билеп халқыңды, / Қор болар ханның нәсілі») [38, с.93].

В другой раз хан приглашает Асан Ата и, советуясь, задает вопрос: «Не ошибусь ли я, если этого человека отправлю беком в какую-нибудь местность?». Асан Ата отвечает хану: «Если журавля назначишь ясаулом, / Над головой будет звучать неумный крик. / Если безродного назначишь управителем, / То народ твой не достигнет заветной цели» («Тырнадан жасауыл қойсаң, / Басыңнан қиқу кетпес. / Тексізден төре қойсаң, / Жұртың мұратқа жетпес») [38, с.93]. Хан обиделся и выгнал Асан Ата из дворца.

В одной из легенд Жанибек-хан три раза устраивает пиры: в первый раз – в честь постройки дворца русскими строителями в городе Сарайшыке (по Ауезову – построил курган у истоков Иртыша [5, с.199]; по Кобылатбаеву – дворец в Аштархане [25, с.91]; в эпосе «Асанкайгы, Тоған, Абат» – город Аштархан [26, с.296-296]); во второй раз – по случаю женитьбы на своей наложнице Карашаш (по Жармухамедову – Жанибек-хан отказывает благородному Амету, сыну Айсы и выдает свою младшую сестру Каныбет за убогого Тастемира, сына незнатного бая Мугалы [16, с.101; 33, с.139-140]; по Османову – Жанибек-хан выдает замуж свою дочь Секербике за незнатного Темира, сына Бугалы, а не

за благородного Амета [32, с.96-102]); в третий раз – как уже говорилось, в ознаменование своей удачной охоты на лебедя с помощью птицы куладын (канюк). Вопреки ожиданиям хана, Асан Кайгы не явился ни на один из пиров. Обиделся Жанибек на упрямого старца и приказал своим гонцам доставить его во дворец. Предстал Асан Кайгы перед своим суровым повелителем и сказал всю правду ему в лицо: «В твоих поступках я вижу такие дурные предзнаменования: чужеземцы построили тебе дворец – они завладеют им; женитьба на рабыне даст тебе потомство, которое вместо того чтобы властвовать, покорится интервентам; ловля лебедей самую ничтожною птицей означает, что народ твой будет захвачен инородцами» [3, с.513].

Фольклорные мотивы, приведенные выше, перекликаются с содержанием толгау – поэтических размышлений Асан Кайгы, посвященных Жанибек-хану: «Добрый хан, по имени Жанибек, // Ты дал построить город иноверцам // На Едиле и Жайыке. // Полностью потерял ты рассудок, // Ты так сильно расстроил души...» («Жәнібек атты жақсы хан, // Еділ менен Жайыққа // Кәпірге қала салдырдың. // Ақылды белден шалдырдың, // Көңілді жаман қалдырдың...») [12, с.22]; «Женившись на незнатной девушке, // Ты нарушил ханский завет. // Не родит она тебе доблестного сына, // Лишится тот наследия предков! // Почему ты не догадываешься об этом?! // Канюк – ничтожный среди птиц, // Питаясь крысами, линяет. // Лебедь – пернатая царевна, // Легко парит над синей гладью реки. // Сонм врагов, ополчившись, // На землю нашу нападет. // Раз лебедь стала жертвой канюка, // И тебя ждет та же участь!» (Қатын алдың қарадан, // Айырылдың хандық жорадан. // Ел ұстайтын ұл таппас, // Айрылар ата мұрадан! // Мұны неге білмейсің?! // Құладың құстың құлы еді, // Тышқан жеп, жүнін түледі. // Аққу – құстың төресі, // Ен жайлап көлді жүр еді. // Аңдып жүрген көп дұспан // Елге жау боп келеді: // Құладың куды өлтірсе, // Өз басыңа келеді!)[8, с.24].

Надо отметить, что этот «демократический формат», т.е. образец открытого выступления Асан Кайгы против Жанибек-хана в дальнейшем находит преемственность в казахской поэзии XVIII-XIX веков, к числу которой можно отнести «Обращение Бухар жырау к Абылай-хану», «Обращение Жанака к Рустем торе», «Обращение Суйинбая к Тезек-торе», «Обращение Махамбета к Жангир-хану» и т.п.

В поисках благодатной земли Жеруйык. Говоря о сакральной топографии периода Золотой Орды и общеджучидской символической ценности, наряду с династическими некрополями в районе города Сарайшыка на Жайыке и в горах Улытау, В.В.Трепавлов отмечает: «Важное место в культурном освоении пространства играл также мифологизированный образ значимых природных объектов, в частности великой реки Идель-Итиль (Волги)» [36, с.373].

В эпосе «Айсаның ұлы Ахмет» («Ахмет, сын Айсы») мудрый старец Асан Кайгы посылает своего сына Абата к предводителю части ногайцев, имевших намерение отделиться от соплеменников, по имени Айса, чтобы тот уговорил своих сородичей вернуться к Едилю и жить в сплоченном единстве. Его пожелание воплощается в реальность, и с того момента весь народ живет в благоденствии [26, с.391-398].

Асан Кайгы жырау следующим образом воспевае идиллическую жизнь на просторах ногайлинского Междуречья: «Будь проклято наше бестолковое брожение по степи, // Если поселишься между реками Едиль и Жайык / На первой будешь летовать / На другой – зимовать / Остается тебе руки погрузить / В золото, да и в серебро!» («Нәлет біздің жүріске, // Еділ менен Жайықтың / Бірін жазға жайласаң, // Бірін қысқа қыстасаң / Ал қолыңды маларсың / Алтын менен күміске!» [8, с.23].

Если в поэтических произведениях Асан Кайгы образ Едиля и Жайыка (как и других топонимов этого региона) нашло свое полноценное художественное воплощение, то в легендах о поиске Жеруйыка он посещает несколько стран и обходит почти все уголки Казахской Степи. См. *Таблица 4*:

М. Жармухамедов (101, 102)	Кондирик Кобан, Кызылжар, Уш Алматы, Жуалы, Кызылшилик, Балхаш, Шынгыстау, Кокше, Каркаралы, Бетпақдала
М.Мағауин-1991 (26-28)	Уш Алматы, Шымкент, Сайрам, Семейтау, Шидерти, Тундикти, Үшкара, Ерейментау, Терисаккан, Шынгыстау, Баян Аула, Шу, Каратау.
А.Маргулан (65)	Китай, Моголистан
С.Каскабасов (268, 274)	Все стороны Казахстана, Китай, Иран, Россия, Афганистан
М.-Ж. Копеев (75)	Афганистан
Кыргызские народные поэты (19)	Обь, Иртыш, Сырдария, Туркестан, Шу, Куль, Ат-Башы, Текес, Жылдыз, Алты Шаар, Кашкар, Иле, Уч-Арал, Сары-Арка, Анжыян (Андижан), Ысык-Куль.
А.Коньратбаев -1991 (94)	Моголистан (Жетысу), Сыр (Сунак), ногайлы (Жайык), кыпшак (Каратау), Сарыарка (Торгауыт), Байсын (Аму), Торгай, Улытау.
Риторика (31-32)	Сарыарка, Иртыш, Тундикти, Уш кара, Кызылтау, Баянауыл, Шидерти, Оленти, Силенти, Жаланащ, Есиль, Нура, Торгай, Терисаккан, Жети коныр, Сыр, Сулы Келес, Курлы Келес, Жиделибайсын, Ясы, Шынгырлау.

По преданиям и легендам, средством передвижения Асан Кайгы был быстроногий верблюд – Желмая, что, безусловно, отражает следы шаманистических представлений в сознании тюркских народов (напрашивается аналогия с Коркыт Ата). В одной из легенд Асан Кайгы говорит Жанибек-хану: «Я отправлюсь в путешествие на быстрой верблюдице, буду искать по всему свету такие места, которые бы не могли отнять другие народы, и куда мог бы переселиться наш народ; ждите меня на этом месте» [19, с.270].

Согласно легендам об Асан Кайгы, в блаженной стране Жеруйык:

- Люди не умирают, пока их возраст не достигнет столетнего рубежа;
- Скот плодоносит два раза в год;
- Враг не в силах переступить ее порог;
- Никогда не будет джута (падежа скота) [27, с.24].

В этом земном раю «жаворонки вьют свои гнезда на спинах овец».

Академик С. Каскабасов пишет: «семнадцать лет он странствует в поисках этой земли» [19, с.270]. Г.Потанин отмечал: «Асан Койды ушел и целых семь лет искал такого места, где можно было бы поселиться без тревог, без боязни, что побеспокоят другие» [20, с.69]. В одном из стихотворений устами самого Асан Кайгы говорится: «Шесть лет я искал землю для поселения» [35, с.258].

В эпическом сказании «Асан, Тоган, Абат» Асан Кайгы передает хану – Справедливому Жанибеку (Әділ Жәнібек) через своего сына Абата просьбу о том, чтобы тот дал разрешение переехать ногайцам на место, называемое Шат, где много природного изобилия. Правитель дает добро и густо заселенное народом кочевье получает новое название – Жем [26, с.300-302]. А в своем толгау «Қырында киік жайлаған» («На просторах, где газели живут стадами») Асан Кайгы упрекает Жанибека за то, что тот заставил откочевать соплеменников с того места: «В Жем ты совет не созывал, Своей волей оттуда народ отозвал!» («Жемде кеңес қылмадың, Жемнен де елді көшірдің») [8, с.23].

Философия кочевника, формировавшиеся веками его бытийная сущность и жизненная мудрость нашли отражение в мыслях казахского Асан Кайгы: «Тому, кто не кочевал и не оседал, //Откуда знать о святости земли!//Кочуя, не знавший об оседлости, //Оседая, не знавший о кочевье, //И не внимавший мудрым наставлениям, //Разве поймет святости родного пепелища!» (Көшіп-қонып көрмеген //Жер қадірін не білсін!// Көшсе қона

білмеген, //Қонса, көше білмеген, //Ақылыңа көнбеген, //Жұрт қадірін не білсін!) [8, с.26].

У кыргызского Асан Кайгы встречается аналогичное выражение: «Жер кадырын биле албайт, / Көчүп-конуп жүрбөгөн» («Не знает святости земли, / Тот, кто не кочевал и не оседал») [22, с.15].

Утопия Асан Кайгы – это идеальный проект кочевого скотоводческого общества. Она в корне отличается от классических утопических конструкций оседлых земледельческих народов (например, «Государство» Платона, «Остров Солнца» Ямбула, «Город Солнца» Т.Кампанеллы, «Утопия» Т.Мора, «Новая Атлантида» Ф.Бэкона и др.). Кроме общих признаков, т.е. критики существующего строя и поиска модели совершенного общества, эти два вида социальной утопии принципиально разнятся. Во-первых, если у западных утопистов альтернативная реальность находится в замкнутом пространстве (город, замок, крепость, остров), то у Асан Кайгы искомые благодатные природно-географические объекты располагаются в различных уголках бескрайней степи, не имеющей строгих границ в пространстве. Во-вторых, европейская утопия базируется на радикальном преобразовании мира (революционный подход), в то время как «консерватор» Асан Кайгы ратует за сохранение традиционных общественных устоев (эволюционный подход).

Результаты и заключение

Персонифицированный и многогранный образ Асан Кайгы, может быть, аккумулирует в себе некий прототип исторической личности в сочетании с мифопоэтическим и фольклорным ореолом. Характеристики его личностного и социального статуса даны в Таблице 5:

«Айсаулы Ахмет»/ (392)	Абат, сын Асан Кайгы, характеризует отца как «самого мудрого из всех ногайцев».
«Асанкайгы, Тоган, Абат» (295)	Мурза (знатный человек), бай (богач).
М.Ауезов (201)	Поэт, провидец, который явился предвестником поэтического течения <i>зар заман</i> («Эпоха скорби»).
Ч.Валиханов (61)	Кочевой философ
«Киргизская степная газета» (509)	Народный мудрец, прорицатель.
Х.Досмухамедов (22)	Полулегендарная личность, искатель Жеруйыка для казахов и киргизов.
«Жанбыршыулы Телагыс» (188, 195)	Телагыс образно обращается к Асан Кайгы: «Вы для нас как укрытие, Если подует сильный ветер, Мы находим у вас прибежище». А устами Мамай говорит, что он «защитник ногайлинцев».
М.Жармухамедов (88-89,90)	Выразитель народных чаяний, собирательный образ мудреца, искатель счастливой страны Жиделибайсын (Жеруйык), советник хана, жырау (эпический певец), прорицатель, би (вершитель правосудия).
С.Каскабасов (270)	Мудрец, прорицатель, искатель утопической земли Жеруйык (Жиделибайсын).
Кыргызские народные поэты (9)	Глубокий мыслитель, советник и певец (ырчы).
А.Коныратбаев (94-95)	Крупный поэт, мыслитель, прорицатель, критик свой эпохи.

А.Сикалиев (52)	Страдалец за судьбу народа, пытавшийся найти правильный ответ, каким путем создать справедливое общество без войн, вазимных грабежей и обид.
Х.Суйиншалиев (242)	Человек-легенда, крупный общественный деятель, оратор, би (вершитель правосудия), жырау (эпический певец).
К.Халид (93)	Покровитель народа, странник.

Образ Асан Кайгы складывался и совершенствовался в русле тюркской фольклорной традиции, генетически вытекая из одного общего исторического корня. Он не был запечатлен в письменной форме и развивался по канонам народного устно-поэтического творчества, согласно специфике и запросам каждой этнокультурной среды. Поэтому неудивительно, что фольклорным произведениям, героем которых является Асан Кайгы, характерно жанровое многообразие. И закономерно то, что в одних текстах он наделен сверхъестественными способностями, а в других выступает в качестве простого смертного.

По нашему мнению, лексема «Кайгы» (в приложении к имени Асан), восходит к корневой морфеме «кай» (qai), в котором содержатся смысловые значения «героический эпос», «легенды, мифы и сказания о героях», «горловое пение», что требует глубокого этимологического анализа для возможного пересмотра устоявшегося представления о «скорбящем», «горемычном», «печальном» Асане в пользу «сказителя», «импровизатора», «мудреца» Асана.

Мы полагаем, что изначально необходимо определить: в какую эпоху и в какой среде возник образ Асан Кайгы, прежде чем искать ответ на вопрос: «Где и когда жил реальный Асан?». При такой постановке проблемы, с учетом аргументов большинства исследователей, можно прийти к заключению, что более приемлимым вариантом является XIV век, т.е. период Золотой Орды. Если рассматривать в рамках исторической хронологии, то содержательные и ситуативные атрибуты (поэтическая идеализация Едиля и Жайыка, построение города Аштархана, имена персонажей легенд и др.) относятся к более ранним литературно-фольклорным произведениям, где упоминается Асан Кайгы, что соотносится с эпохой правления Жанибека, сына Узбек хана. В последующие века народная художественная фантазия обогатила этот универсализированный образ новыми чертами в зависимости от конкретных исторических реалий и общественного устройства, включая сложные процессы становления Казахского ханства (контаминация образа золотоордынского Жанибек-хана с образом казахского Жанибек-хана, рождение социальной утопии Жеруйык) и распада Ногайской Орды (широко распространенный фольклорный мотив о смерти Орманбет хана, эпические сказания о ногайлинских батырах).

Наличие множества версий относительно географических точек (топонимов), связанных с рождением и смертью, а также активными фазами деятельности Асан Кайгы свидетельствует, что его образ был широко распространен во всех историко-культурных областях Улуса Жошы и его наследников. Видимо, этому способствовали не только интенсивные этнические перемещения и контакты, происходившие в течение нескольких столетий на просторах Дешт-и-Кыпшака, но и восприятие каждой культурной средой легендарного Асан Кайгы в качестве своего духовного предводителя.

Поэтическое наследие Асан Кайгы составляют тексты на казахском, ногайском, кыргызском, каракалпакском и башкирском языках, которые во многом являются вариациями или частями единого целого, по сути взаимодополняющие друг друга. Естественно, имеются и различия, выражающие трансформацию произведений жырау в ходе развития каждой национальной литературы. Перед учеными стоит задача текстологического и сравнительного анализа стихов Асан Кайгы, что может дать импульс новым исследованиям глубинных истоков межлитературных взаимосвязей.

Думается, что тема Жеруйык (Жиделибайсын) Асан Кайгы тоже требует более

широкого и детального изучения как в автохтонном значении, так и в контексте мировых утопических идей.

Подводя итоги, можно прийти к выводу, что образ Асан Кайгы стал ярким маркером общности языка, истории, фольклора, литературы тюркских народов, живших в постзолотоордынских государствах, и имевших тесные контакты в едином культурном пространстве.

Литература

1. Аманалиев Б. Из истории философской мысли киргизского народа. – Фрунзе: Изд. АН КирССР, 1976. – 76 с.
2. Асан Кайгы// <https://tarikh.kz/glavnaya/asan-kaygy/>
3. Асанкайгы //«Киргизская степная газета» (1897 год, №47). – Алматы: Гылым, 1990. – Б.509-514.
4. Ази Е.-Т. Семь кайкы// http://www.rusnauka.com/18_ENXII_2015/Philologia/2_193979.doc.htm
5. Ауезов. История литературы. – Алматы: Ана тили, 1991. – 240 б.
6. Байрышев Б. Кай – феномен алтайского народа// <http://gotoaltay.ru/altay/obshhaja-informacija/muzyka/kaj-enomen-altajskogo-naroda>
7. Бердиев Ж. Отражение в легендах и народных преданиях истории каракалпаков XIII-XVII вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Нукус, 1986. – 23 с.
8. Поэзия пяти веков: в 2-х томах (Состав..М.Магауин, М.Байдилдаев). Т.1.– Алматы: Жазушы, 1989. – 384 с.
9. Валиханов Ч. Дневник поездки на Иссык-куль. 1856 г.// Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том I. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – С. 306-356 .
- 10.Валиханов Ч. Записки о киргизах// Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том II. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С.7-89.
- 11.Джанибеков А.-Х. Сокровищница слов: на ног. и рус.яз. – М.: Наука, 2019. – 709 с.
- 12.Досмухамедов Х. Набег. – Алматы: Ана тили, 1991. – 176 с.
- 13.Жанбыршыұлы Телагыс//Казахская народная литература: Многотомник (Состав.. К.Сыдинов, О.Нурмаганбетова). — Алматы: Жазушы, 1986. – Т.6: Героический эпос. – С.177-195.
- 14.Жаксығалиев Ж. Аз Жанибек хан: легенда и истина//Акикат. – 2015. – №4. – С.33-49.
- 15.Жандарбек З. Асан Кайгы, Жанибек хан и причины распада Золотой Орды // Казах тарихы. – 2007. -№3. – С. 51-56.
- 16.Жармухамедов М. Асанкайгы//Жармухамедов М. Памятники старины. – Алматы: Санат, 1996. – С. 88-112.
- 17.Зайцев И. Астраханское ханство. – М.: Вост. лит., 2006. – 303 с.
- 18.Казахстан. Национальная энциклопедия. Т.1. – Алматы: Главная редакция «Казахская энциклопедия», 2004 - 560 с.
- 19.Каскабасов С. В поисках счастья//Каскабасов С. Колыбель искусства. – Алма-Ата: Онер, 1992. – С. 265-288.
- 20.Казахский фольклор в собрании Г.Н.Потанина (Архивные материалы и публикации). – Алма-Ата: Наука, 1972. – 379 с.
- 21.Копеев М.-Ж. Сочинения. Т.2. – Алматы: Гылым, 1992. – 224 с.
- 22.Кыргызские народные поэты/ Предисл. и состав. Б.Кебекова. – Бишкек: Институт литературы и искусства, 1994. – 180 с.
- 23.История кыргызской литературы. Т.5/ Под общей ред. А.Акматалиева. – Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2012. – 764 б.
- 24.Коньратбаев А. Кто они – «ногайлинцы»? //Коньратбаев А. Казахский эпос и тюркология. – Алматы: Гылым, 1987. – С. 347-352.
- 25.Коньратбаев А. История казахского фольклора. – Алматы. Ана тили, 1991. – 288 с.
- 26.Сорок батыров Крыма. – Алматы: Арыс, 2005. – 544 с.

27. Мағауин М. Асан Кайғы//Мағауин М.Лиқи времен. – Алматы: Жазушы, 1991. – С. 20-35.
28. Мағауин М. Литература эпохи Казахского ханства. – Алматы: Ана тили, 1992. – 176 с.
29. Маргулан А. Древние сказания и легенды. – Алматы: Жазушы, 1984. – 368 с.
30. Монкеулы М. Сочинения//Состав. Б.Омаров. – Алматы: Ана тили, 2013. – 288 с.
31. Омарулы Б. Поэзия эпохи скорби. Генезис, типология, поэтика. – Алматы: Билим, 2000. – 368 с.
32. Османов М. Ногайская и кумыкская поэзия. – Спб.: Типография императорской Академии наук, 1883. – 174 с.
33. Сейфуллин С. Древние литературные образцы казахов. – Алматы, 1931. – С. 139-140.
34. Сикалиев А. И.-М. Ногайский героический эпос. – Черкесск: КЧИГИ, 1994. – 328 с.
35. Суйиншалиев Х. История казахской литературы. – Алматы: Санат, 1997. – С. 241-259.
36. Трепавлов В. Золотая Орда после распада: воспоминания о единстве//Тюркологический сборник 2009-2010. – М.: Вост.лит., 2011. – 383 с.
37. Трепавлов В. История Ногайской Орды. – Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость», 2016. – 764 с.
38. Халид К. Пять историй Востока. Пер. Тотенаев Б., Жолдасов А. – Алматы: Казахстан, 1992. – 304 с.
39. Хусаинов Г.Б. Башкирская литература XI–XVIII вв. / Г.Б. Хусаинов. — Уфа: Гилем, 1996. — 195 с.
40. Риторика/Состав. Адамбаев Б. – Алматы, 1990. – 168 б.
41. Ибраев Ш. Мир эпоса. Поэтика казахских богатырских сказаний. – Алматы: Гылым, 1993. – 296 с.

Әдебиет

1. Аманалиев Б. Из истории философской мысли киргизского народа. – Фрунзе: Изд. АН КирССР, 1976. – 76 с.
2. Асан Кайғы// <https://tarikh.kz/glavnaya/asan-kaygy/>
3. Асанқайғы – Асанқайғы//«Дала уалаятының газеті» (1897 жыл, №47). – Алматы: Ғылым, 1990. – Б.509-514.
4. Өзи Е.-Т. Жеті қайғы// http://www.rusnauka.com/18_ENXII_2015/Philologia/2_193979.doc.htm
5. Өуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
6. Байрышев Б. Кай – феномен алтайского народа// <http://gotoaltay.ru/altay/obshhaja-informacija/muzyka/kaj-enomen-altajskogo-naroda>
7. Бердиев Ж. Отражение в легендах и народных преданиях истории каракалпаков XIII-XVII вв. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Нукус, 1986. – 23 с.
8. Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық (Құраст.М.Мағауин, М.Байділдаев). – Алматы: Жазушы, 1989. – Т.1. – 384 б.
9. Валиханов Ч. Дневник поездки на Иссык-куль. 1856 г.// Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том I. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – С. 306-356.
10. Валиханов Ч. Записки о киргизах// Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том II. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 7-89.
11. Джанибеков А.-Х. Сокровищница слов. Съюз казнасы: на ног. и рус.яз. – М.: Наука, 2019. – 709 с.
12. Досмұхамедов Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 176 б.
13. Жаңбыршыұлы Телағыс//Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық (Құраст. Қ.Сыдықов, О.Нұрмағанбетова). — Алматы: Жазушы, 1986. – Т.6: Батырлар жыры. – Б. 177-195.
14. Жаксығалиев Ж. Өз Жәнібек хан: аңыз бен ақиқат//Ақиқат. – 2015. – №4. – Б. 33-49.
15. Жандарбек З. Асан Қайғы мен Жәнібек хан және Алтын Орда мемлекетінің ыдырау себептері// Қазақ тарихы. – 2007. -№3. – Б. 51-56.
16. Жармұхамедов М. Асанқайғы//Жармұхамедов М. Көненің көзі. – Алматы: Санат, 1996. – Б. 88-112.
17. Зайцев И. Астраханское ханство. – М.: Вост. лит., 2006. – 303 с.
18. Казахстан. Национальная энциклопедия. Т.1. – Алматы: Главная редакция «Қазақ

энциклопедиясы», 2004 - 560 с.

19. Каскабасов С. В поисках счастья//Каскабасов С. Колыбель искусства. – Алма-Ата: Өнер, 1992. – С. 265-288.

20. Казахский фольклор в собрании Г.Н.Потанина (Архивные материалы и публикации). – Алма-Ата: Наука, 1972. – 379 с.

21. Көпеев М.-Ж. Шығармалары. Т.2. – Алматы: Ғылым, 1992. – 224 б.

22. Кыргыз эл ырчылары/ Баш сөзүн жазган жана түзгөн Б.Кебекова. – Бишкек: Адабият жана искусство институту, 1994. – 180 б.

23. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Т.5 / А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2012. – 764 б.

24. Қоңыратбаев Ө. «Ноғайлы» жұрты кімдер?//Қоңыратбаев Ө. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987. – Б. 347-352.

25. Қоңыратбаев Ө. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы. Ана тілі, 1991. – 288 б.

26. Қырымның қырық батыры. – Алматы: Арыс, 2005. – 544 б.

27. Мағауин М. Асан Қайғы//Мағауин М.Ғасырлар бедері. – Алматы: Жазушы, 1991. – Б. 20-35.

28. Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 176 б.

29. Марғұлан Ө. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1984. – 368 б.

30. Мөңкеұлы М. Шығармалары//Құраст. Б.Омаров. – Алматы: Ана тілі, 2013. – 288 б.

31. Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. Генезис, типология, поэтика. – Алматы: Білім, 2000. – 368 б.

32. Османов М. Ноғай уа құмық шығырлары. – Спб.: Типография императорской Академии наук, 1883. – 174 с.

33. Сейфуллин С. Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары. – Алматы, 1931. – Б. 139-140.

34. Сикалиев А. И.-М. Ногайский героический эпос. – Черкесск: КЧИГИ, 1994. – 328 с.

35. Сүйіншілиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 1997. – Б. 241-259.

36. Трепавлов В. Золотая Орда после распада: воспоминания о единстве//Тюркологический сборник 2009-2010. – М.: Вост.лит., 2011. – 383 с.

37. Трепавлов В. История Ногайской Орды. – Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость», 2016. – 764 с.

38. Халид Қ. Тауарих хамса (Бес тарих). Ауд. Б.Төтенаев, А.Жолдасов. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.

39. Хусаинов Г.Б. Башкирская литература XI–XVIII вв. / Г.Б. Хусаинов. — Уфа: Гилем, 1996. — 195 с.

40. Шешендік сөздер/Құраст. Адамбаев Б. – Алматы, 1990. – 168 б.

41. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.

References

1. Amanaliev B. (1976) Iz istorii filosofskoj mysli kirgizskogo naroda [From the history of philosophical thought of the Kyrgyz people]. Frunze, Izd. AN KirSSR [Ed. Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic]. 76 p. [in Russian].

2. Asan Kajgy// <https://tarikh.kz/glavnaya/asan-kaygy/> [in Russian].

3. (1990) Asankajgy //«Kirgizskaya stepnaya gazeta» (1897 god, №47) [“Kyrgyz Steppe Newspaper” (1897, No. 47)]. Almaty, Gylm [Science]. P. 509-514. [in Kazakh].

4. Azi E.-T. Sem' kajky [Seven *qaiqi*]// http://www.rusnauka.com/18_ENXII_2015/Philologia/2_193979.doc.htm [in Russian].

5. Auevov (1991) Istoriya literatury [History of literature]. Almaty, Ana tili. 240 p. [in Russian].

6. Bajryshev B. Kaj – fenomen altajskogo naroda [Kai is the phenomenon of the Altai people]// <http://gotoaltay.ru/altay/obshhaja-informacija/muzyka/kaj-enomen-altajskogo-naroda> [in Russian].

7. Berdiev Zh. (1986) Otrazhenie v legendah i narodnyh predaniyah istorii karakalpakov XIII-XVII vv. Avtorerferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Reflection in the legends and folk traditions of the history of the Karakalpaks of the 13th-17th centuries. - Abstract of a dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Nukus. 23 p. [in Russian].

8. (1989) Poeziya pyati vekov: v 2-h tomah (Sostav..M.Magauin, M.Bajdildaev). T.1 [Poetry of five

- centuries: in 2 volumes (Composition .. M.Magauin, M. Baidildaev)]. Almaty, Zhazushy. 384 p. [in Russian].
9. Valihanov Ch. (1984) Dnevnik poezdki na Issyk-kul'. 1856 g.// Valihanov Ch. Sobranie sochinenij v pyati tomah. Tom I [Diary of a trip to Issyk-Kul. 1856.// Valikhanov Ch. Collected works in five volumes. Volume I.]. Alma-Ata, Glavnaya redakciya Kazahskoj sovetskoj enciklopedii [The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia]. P. 306-356. [in Russian].
 10. Valihanov Ch. (1985) Zapiski o kirgizah// Valihanov Ch. Sobranie sochinenij v pyati tomah. Tom II [Notes on the Kirghiz // Valikhanov Ch. Collected works in five volumes. Volume II.]. Alma-Ata, Glavnaya redakciya Kazahskoj sovetskoj enciklopedii [The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia]. P. 7-89. [in Russian].
 11. Dzhanibekov A.-H. (2019) Sokrovishchnica slov: na nog. i rus.yaz [Treasury of words: on foot. and Russian]. M., Nauka [Science]. 709 p. [in Russian].
 12. Dosmuhamedov H. (1991) Nabeg [Raid]. Almaty, Ana tili. 176 p. [in Russian].
 13. Zhanbyrshyuly Telagys (1986) //Kazahskaya narodnaya literatura: Mnogotomnik (Sostav.. K.Sydikov, O.Nurmaganbetova) [Kazakh Folk Literature: Multivolume (Compiled by K. Sydikov, O. Nurmaganbetova)]. Almaty, Zhazushy. T.6, Geroicheskij epos [Vol.6: Heroic epic.]. P. 177-195. [in Russian].
 14. Zhaksygaliev Zh. (2015) Az Zhanibek han: legenda i istina//Akikat. № 4 [Az Zhanibek Khan: legend and truth // Akikat]. P. 33-49. [in Russian].
 15. Zhandarbek Z. (2007) Asan Kajgy, Zhanibek han i prichiny raspada Zolotoj Ordy // Kazah tarihy. №3 [Asan Qaigi, Zhanibek Khan and the reasons for the collapse of the Golden Horde // Kazakh tariffs]. P. 51-56. [in Russian].
 16. Zharmuhamedov M. (1996) Asankajgy//Zharmuhamedov M. Pamyatniki stariny. Almaty, Sanat [Asanqaiqi // Zharmukhamedov M. Monuments]. P. 88-112. [in Russian].
 17. Zajcev I. (2006) Astrahanskoe hanstvo [Astrakhan Khanate]. M., Vost. lit. [East. lit.]. 303 p. [in Russian].
 18. (2004) Kazakhstan. Nacional'naya enciklopediya. T.1 [Kazakhstan. National Encyclopedia. T.1.]. Almaty, Glavnaya redakciya «Kazahskaya enciklopediya» [The main edition of the Kazakh Encyclopedia]. 560 p. [in Russian].
 19. Kaskabasov S. (1992) V poiskah schast'ya//Kaskabasov S. Kolybel' iskusstva [In search of happiness // Kaskabasov S. Cradle of art]. Alma-Ata, Oner. P. 265-288. [in Russian].
 20. (1972) Kazahskij fol'klor v sobranii G.N.Potanina (Arhivnye materialy i publikacii) [Kazakh folklore in the collection of GN Potanin (Archival materials and publications)]. Alma-Ata, Nauka [Science]. 379 p. [in Russian].
 21. Kopeev M.-Zh. (1992) Sochineniya. T.2 [Works. T.2]. Almaty, Gylym [Science]. 224 p. [in Russian].
 22. (1994) Kyrgyzskie narodnye poety/ Predisl. i sostav. B.Kebekova [Kyrgyz folk poets /Foreword and compilation of B.Kebekova]. Bishkek, Institut literatury i iskusstva [Institute of Literature and Art]. 180 p. [in Russian].
 23. (2012) Istoriya kyrgyzskoj literatury. T.5/ Pod obshchej red. A.Akmatalieva [The history of Kyrgyz literature. T.5 / Under the general ed. A. Akmatalieva]. Bishkek, Poligrafbumresursy [Polygraph resources]. 764 p. [in Russian].
 24. Konyratbaev A. (1987) Kto oni – «nogajlincy»? //Konyratbaev A. Kazahskij epos i tyurkologiya [Who are they - "Nogailins"? // Konyratbaev A. Kazakh epic and Turkology]. Almaty, Gylym [Science]. P. 347-352. [in Russian].
 25. Konyratbaev A. (1991) Istoriya kahzahskogo fol'klora [History of Kakhzakh folklore]. Almaty, Ana tili. 288 p. [in Russian].
 26. (2005) Sorok batyrov Kryma [Forty batyrs of Crimea]. Almaty, Arys []. 544 p. [in Russian].
 27. Magauin M. (1991) Asan Kajgy//Magauin M.Liki vremen [Asan Qaigi // Magauin M. Faces of times]. Almaty, Zhazushy. P. 20-35. [in Russian].
 28. Magauin M. (1992) Literatura epohi Kazahskogo hanstva [Literature of the era of the Kazakh Khanate]. Almaty, Ana tili. 176 p. [in Russian].
 29. Margulan A. (1984) Drevnie skazaniya i legendy [Ancient legends]. Almaty, Zhazushy. 368 p. [in Russian].
 30. Monkeuly M. (2013) Sochineniya//Sostav. B.Omarov [Works // Compiled by B. Omarov]. Almaty,

Ana tili. 288 p. [in Russian].

31. Omaruly B. (2000) Poeziya epohi skorbi. Genezis, tipologiya, poetika [Poetry of the era of sorrow. Genesis, typology, poetics]. Almaty, Bilim. 368 p. [in Russian].

32. Osmanov M. (1883) Nogajskaya i kumyjskaya poeziya [Nogai and Kumyk poetry]. Spb., Tipografiya imperatorskoj Akademii nauk [Printing House of the Imperial Academy of Sciences]. 174 p. [in Russian].

33. Sejfullin S. (1931) Drevnie literaturnye obrazcy kazahov [Ancient literary samples of the Kazakhs]. Almaty. P. 139-140. [in Russian].

34. Sikaliyev A. I.-M. (1994) Nogajskij geroicheskiy epos [Nogai Heroic Epic]. Cherkessk, KCHIGI. 328 p. [in Russian].

35. Sujinshaliyev H. (1997) Istoriya kazahskoj literatury [History of Kazakh literature]. Almaty, Sanat. P. 241-259. [in Russian].

36. Trepavlov V. (2011) Zolotaya Orda posle raspada: vospominaniya o edinstve // Tyurkologicheskij sbornik 2009-2010 [The Golden Horde after the collapse: memories of unity // Turkological digest 2009-2010]. M., Vost.lit. 383 p. [in Russian].

37. Trepavlov V. (2016) Istoriya Nogajskoj Ordy [History of the Nogai Horde]. Kazan', Izdatel'skij dom «Kazanskaya nedvizhimost'» [Kazan Real Estate Publishing House]. 764 p. [in Russian].

38. Halid K. (1992) Pyat' istorij Vostoka. Per. Totenayev B., Zholdasov A. [Five stories of the East. Transl. Totenayev B., Zholdasov A.]. Almaty, Kazakhstan. 304 p. [in Russian].

39. Husainov G.B. (1996) Bashkirskaya literatura XI–XVIII vv. / G.B. Husainov [Bashkir literature of the 11th – 18th centuries / G.B. Khusainov]. Ufa, Gilem [Science]. 195 p. [in Russian].

40. (1990) Ritorika/Sostav. Adambaev B. [Rhetoric / Composition. Adambaev B.]. Almaty. 168 p. [in Russian].

41. Ibraev Sh. (1993) Mir eposa. Poetika kazahskih bogatyrskih skazaniy [World of the epic. Poetics of Kazakh heroic legends]. Almaty, Gylym [Science]. 296 p. [in Russian].

ЕСІМНАМАЛАП/PERSONALIA/ПЕРСОНАЛИИ

К 85-летию со дня рождения Дмитрия Михайловича Насилова
Дмитрий Михайлович Насиловтың туғанына 85 жыл
On the 85th anniversary of the birth of Dmitry Mikhailovich Nasilov

Елена Оганова

кандидат филологических наук,
доцент кафедры тюркской филологии
Московский государственный
университет,
Москва, Российская Федерация
e-mail: ova8@yandex.ru

Елена Оганова

филология ғылымдарының
кандидаты,
түркі филологиясы кафедрасының
доценті
Мәскеу мемлекеттік университеті,
Мәскеу, Ресей Федерациясы
e-mail: ova8@yandex.ru

Elena Oganova

PhD in Philology
Associate Professor, Department of
Turkic Philology
Moscow State University,
Moscow, Russian Federation
e-mail: ova8@yandex.ru

Марат Калдыбаев

докторант кафедры тюркологии,
Евразийский национальный
университет им. Л. Н. Гумилева,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
e-mail: nami-astana@mail.ru

Марат Калдыбаев

түркітану кафедрасының докторанты
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
e-mail: nami-astana@mail.ru

Marat Kaldybayev

doctoral student of
the Department of Turkology
L. N. Gumilyov
Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: nami-astana@mail.ru
DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-2-97>

В 2020 г. научная общественность отмечает 85-летие со дня рождения известного ученого, тюрколога, лингвиста, востоковеда Дмитрия Михайловича Насилова, чьи труды оставили заметный след в развитии мировой тюркологии и алтаистики.

Дмитрий Михайлович Насилов родился 18 марта 1935 г. в г. Зарайске Московской области в семье врача. Дядя ученого – Владимир Михайлович Насилов также был известным востоковедом, тюркологом, основателем кафедры уйгурского языка в Московском институте востоковедения, а позднее заведующим кафедрой тюркской филологии в Институте восточных языков (ныне Институт стран Азии и Африки), которой позднее будет руководить и сам Дмитрий Михайлович.

В 1953 г. Дмитрий Михайлович поступает на восточное отделение филологического факультета МГУ имени Ломоносова, после окончания которого работает в Самаркандском (Узбекском) государственном университете имени Алишера Навои. Отработав два года на кафедре узбекского языкознания, в 1960 г. он поступает в аспирантуру Института языкознания АН СССР, в 1964 г. защищает кандидатскую диссертацию на тему: «Структура времен индикатива в древнеуйгурском языке».

Параллельно с 1960 по 1963 гг. Дмитрий Михайлович преподает на кафедре теории художественного перевода Московского литературного института им. А.М. Горького, а с 1963 г. работает в Институте лингвистических исследований РАН (г. Ленинград). Последний станет его основным местом работы на тридцать лет, до 1993 г. В 1988 г. Дмитрий Михайлович Насилов становится руководителем отдела алтайских языков, сочетая работу в ИЛИ РАН с преподавательской деятельностью на кафедре тюркской филологии Ленинградского государственного университета.

В 1960-е гг. Дмитрий Михайлович выпускает более двадцати публикаций, большая часть которых посвящена категориям и формам глагола в древнетюркском языках, но главным трудом, в создании которого он принял участие в это время, является Древнетюркский словарь. Как вспоминала позже В.И. Цинциус: «Это Насилов вытащил на себе весь словарь». Словарь стал настоящим прорывом в лексикографии древнетюркского языка, и несмотря на то, что прошло более пятидесяти лет со дня выпуска, Древнетюркский словарь до сих пор является настольной книгой тюркологов, лингвистов, историков.

Именно в эти годы Д.М. Насилов становится одним из наиболее признанных ученых-тюркологов, одна за другой выходят его статьи в «Тюркологических сборниках», «Советской тюркологии», «Зарубежной тюркологии», «Вопросах языкознания», «Филологических науках» и в других известных изданиях. Дмитрий Михайлович исследует фундаментальные проблемы алтаистики, освещает различные аспекты общетюркской грамматики, грамматики тувинского и узбекского языков, чему были посвящены ряд его статей и монография.

В 1989 г. Д.М. Насилов защищает докторскую диссертацию на тему: «Проблемы тюркской аспектологии: акциональность». Исследуя глагольную семантику тюркских языков в рамках функционально-семантического поля аспектуальности, Дмитрий Михайлович раскрывает роль вспомогательных глаголов, особенности развития способов глагольного действия в тюркских языках, определяет семантический потенциал аспектуальности тюркского глагола. Таким образом, профессор Д.М. Насилов оказался одним из основоположников функционального направления в тюркологии.

С 1993 по 1996 гг. Дмитрий Михайлович работает в Институте языков народов России при Министерстве национальностей РФ в качестве заместителя директора по научно-организационной работе. Ученый начинает активно заниматься проблемами языков коренных малочисленных народов России. В частности, в 1994 г. выходит энциклопедическое издание «Красная книга языков народов России», в котором он является автором статей о языках телеутов, челканцев, тувинцев-тоджинцев, шорцев. Годом позже опубликован словарь «Государственные языки Российской Федерации» со статьями Д.М. Насилова об алтайском, тувинском (в соавторстве с Д.А. Монгушем), хакасском (в соавторстве с В.Г. Карповым) языках. Позднее в своих публикациях он не раз ещё вернется к проблемам языков коренных малочисленных народов России. В частности, в 1997 г. под его редакцией в свет выходит сборник «Малочисленные народы Севера, Сибири и Дальнего Востока: проблемы

сохранения и развития языков».

С 1994 г. Дмитрий Михайлович также является главным научным сотрудником Центра этнокультурной стратегии образования Федерального института развития образования, где занимается подготовкой и внедрением образовательных учебных программ по языкам народов РФ, а с 1996 г. — старшим научным сотрудником в Институте стран Азии и Африки, своей alma mater.

Довольно символично, что Институт стран Азии и Африки, который был отправной точкой его пути как ученого, стал и его последним основным местом работы. В 2013 г. Дмитрий Михайлович становится заведующим кафедрой тюркской филологии и остается им до июня 2017 г.

Дмитрий Михайлович Насилов ушел из жизни 26 июня 2017 г. в возрасте восьмидесяти двух лет. За почти 60 лет работы он написал около 300 научных работ по истории тюркологии, сравнительно-исторической, функциональной грамматике древних и современных тюркских языков, руководил написанием 8 диссертаций, выступил оппонентом на более 50 защитах. Работу в научных организациях он всю жизнь совмещал с преподаванием, делясь со студентами своими энциклопедическими знаниями и богатейшим опытом. Работая в университетах Москвы и Санкт-Петербурга, он неоднократно читал выездные лекции в Казанском, Махачкалинском, Самаркандском, Ташкентском, Бишкекском и других университетах.

Смерть Дмитрия Михайловича Насилова стала большой утратой для всех, кто знал этого прекрасного человека и большого ученого российской и мировой тюркологии. Лучшим памятником ему стали его труды. И как мы в XXI в. помним и знаем В. Томсена, В.В. Радлова, П.М. Мелиоранского, Ч. Валиханова, так и наши потомки будут помнить и знать Дмитрия Михайловича Насилова.

Основные труды Д.М. Насилова

Монографии, коллективные монографии, учебные пособия

1. Структура времён индикатива в древнеуйгурском языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — М., 1963.
2. Древнетюркский словарь: словарные статьи, редактор / Д.М. Насилов и др. — Л., 1969.
3. Проблемы тюркской аспектологии: Акциональность. — Л.: Наука ЛО, 1989. — 208 с.
4. Проблемы тюркской аспектологии: Акциональность / Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. — М., 1989. — 32 с.
5. Expression of situational plurality in Turkic languages // Typology of Iterative Constructions. / Д.М. Насилов, Х.Ф. Исхакова, В.И. Рассадин. — München, 1997.
6. Imperative sentences in Turkic languages // Typology of imperative sentences. / Д.М. Насилов, И.А. Невская, Х.Ф. Исхакова, Ш. Сафаров. — München: Lincom Press, 2001. — С. 181–220.
7. Концепция модели этнической школы для коренных малочисленных народов Севера РФ / Д.М. Насилов и др. — М., 2001.
8. Карлукско-уйгурская группа: Фонетика. Глагол // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. — М., 2002. — С. 339–418.
9. Репрессированная тюркология / Д.М. Насилов, Ф.Д. Ашнин, В.М. Алпатов. — М., 2002.
10. Национальная школа: направления совершенствования структуры и содержания образования // Федеральная программа развития образования / Д.М. Насилов и др. — М., 2003.
11. Словарные статьи: Л, М, Н, П // Этимологический словарь тюркских языков / Д.М. Насилов и др. — М., 2003.

12. Уступительные конструкции в тюркских языках // Типология уступительных конструкций / Д.М. Насилов, И.А. Невская, Х.Ф. Исхакова. – СПб.: Наука, 2004. – С. 425–452.
13. Программа лингвистического курса «Древнетюркские языки» // Программы курса турецкого языка и теоретических курсов / сост. Ю.В. Щека. – М.: ИСАА МГУ, 2005. – С. 51–54 (114 с.)
14. Программа спецкурса «Основы тюркской семантики» // Программы курса турецкого языка и теоретических курсов / сост. Ю.В. Щека. – М.: ИСАА МГУ, 2005. – С. 55–63 (114 с.).
15. Реконструкции деривационных категорий глагола // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка / отв. ред. А.В. Дыбо, Э.Р. Тенишев. – М.: Наука, 2006. – С. 268–325 (908 с.).
16. Эвиденциальность в тюркских языках // Эвиденциальность в языках Европы и Азии / Д.М. Насилов, И.А. Невская, И.В. Шенцова, Х.Ф. Исхакова. – СПб.: Наука, 2007. – С. 469–518.
17. Примерная образовательная программа по тюркским языкам для русскоязычных учащихся (1–4 классы) // Примерные программы для начального общего образования в условиях двуязычной образовательной среды / Д.М. Насилов, И.В. Андреева, З.К. Тудвасева. – М.: ИНПО, 2008. – С. 77–100.
18. Турецкий язык. 5 класс. Учебное пособие для учащихся общеобразовательных учреждений / Д.М. Насилов, Л.Н. Дудина, Л. Нагиева — М., Магеррамов И.А. – М.: Вентана-Граф, 2008. – 158 с.
19. Учебник азербайджанского языка для стран СНГ. – М.: Восточная литература, 2009 / Д.М. Насилов, Л.Г. Исмаилова. – 261 с.
20. Филологическое образование на начальном этапе обучения в двуязычной образовательной среде: монография / Д.М. Насилов, И.В. Андреева, З.К. Тудвасева, К.Н. Бичелдей, П.П. Дамбуева и др. – М.: ИНПО, 2009. – 376 с.
21. Таксис в тюркских языках // Типология таксисных конструкций / Д.М. Насилов, И.А. Невская, Х.Ф. Исхакова. – М.: Знак, 2009. – С. 750–802.
22. Concessive constructions in Turkic Languages // Typology of Concessive Constructions. LINCOM Studies in Theoretical Linguistics 50. Lincom: Europe / Д.М. Насилов, И.А. Невская, Х.Ф. Исхакова. – München, 2012. – С. 387–412.
23. Учебник узбекского языка / Ин-т стран Азии и Африки МГУ имени М.В. Ломоносова / Д.М. Насилов, Х.С. Мухитдинова. – М.: Вост. лит., 2012. – 391 с.
24. Образовательная программа высшего профессионального образования учебной дисциплины «Узбекский язык» («Uzbek Language») // Программы лингвистических учебных дисциплин. – М.: ИСАА, 2012. – С. 96–116.

Статьи, сообщения, персоналии

25. Заметки о передаче некоторых особенностей стиля А.П. Чехова в узбекских переводах // Труды УзГУ. Новая серия. – Самарканд, 1960. № 100.
26. К вопросу о перифрастических формах глагола в древнетюркских языках // Вопросы языкознания. – М., 1960, № 3. – С. 93–97.
27. О I фразеологической конференции // Вопросы языкознания / Д.М. Насилов, Л.И. Ройзензон. – М., 1960, № 2.
28. О категории деепричастий в енисейско-орхонских памятниках // Вопросы узбекского языка и литературы. – Ташкент, 1961, № 3 (на узб. яз.)
29. О некоторых сложных глагольных формах в древнетюркских языках // Труды СамГУ. Новая серия. – Самарканд, 1961, № 102.

30. К вопросу о модальных словах *ärinç*, *ärki* и *ärkän* в древнетюркских языках // Труды СамГУ. Новая серия. – Самарканд, 1961, № 102.
31. О конференции по тюркскому глаголу (г. Баку) // Вопросы языкознания. – М., 1962, № 5.
32. Перевод с тувинского: Саган-оол. Товарищи. В тайге // Пробуждение / Д.М. Насилов, А. Темир. – Кызыл, 1962.
33. Аналитические формы глагола с *ärür* и *ärmiş* в древнетюркских языках // Труды СамГУ. Новая серия. – Самарканд, 1963, № 129.
34. О надписи на скале Хая-Ужу // Учёные записки Тувинского НИИЯЛИ / Д.М. Насилов, З.Б. Арагачи. – Кызыл, 1963, № 10.
35. О некоторых памятниках Минусинского музея // Народы Азии и Африки. – М., 1963, № 6.
36. Формы будущего времени в древнеуйгурском языке // Труды СамГУ. Новая серия. – Самарканд, 1966, № 139.
37. Несколько замечаний о модальных частицах *ирги* и *иргин* // Учёные записки Тувинского НИИЯЛИ. – Кызыл, 1964, № 11.
38. Прошедшее время на *-juq/-jük* в древнеуйгурском языке // Тюркологический сборник. – М., 1966.
39. Изучение памятников древнеуйгурского языка в отечественном востоковедении // Филология и история тюркских народов. – Л., 1967.
40. Выступление на совещании // Вопросы категорий времени и наклонения. – Баку, 1968.
41. Вторая тюркологическая конференция в Ленинграде // Народы Азии и Африки / Д.М. Насилов, В.Г. Гузев, Н.А. Дулина. – М., 1969, № 2.
42. О первой алтаистической конференции // Вопросы языкознания. — М., 1969, № 6.
43. Изучение памятников древнеуйгурского языка в отечественном востоковедении // Тюркологический сборник. – М., 1970.
44. О нулевых формах тюркского имени существительного // Письменные памятники и проблемы культуры / Д.М. Насилов, В.Г. Гузев. – Л., 1970.
45. Применение принципа деривации к описанию синтаксических структур предложения в тюркских языках // Советская тюркология / Д.М. Насилов, В.С. Храковский. – Баку, 1970, № 5. – С. 25–35.
46. О способах выражения видовых значений в алтайских языках // Проблема общности алтайских языков. – Л., 1971. – С. 366–376.
47. Типологические сопоставления в рамках сравнительно-исторического изучения отдельных грамматических категорий в тюркских языках // Советская тюркология. – Баку, 1971, № 2. – С. 59–66.
48. Конкретно-предметные значения тюркского имени существительного как зона релевантности категорий числа и определенности-неопределенности // Советская тюркология / Д.М. Насилов, В.Г. Гузев. – Баку, 1971, № 5. – С. 21–25.
49. В.В. Радлов и изучение древнеуйгурских памятников // Тюркологический сборник. 1971. – М., 1972.
50. О соотношении типов *изафета* в турецком языке // Письменные памятники и проблемы культуры / Д.М. Насилов, В.Г. Гузев. – Л., 1972.
51. Первые опыты обратных словарей // Советская тюркология. – Баку, 1972, № 4.
52. За научное глубокое изучение древнетюркских рунических памятников. Письмо в редакцию // Советская тюркология / Д.М. Насилов, И.В. Кормушин. – Баку, 1972, № 5. – С. 139–142.
53. О пассивной деривации в узбекском языке // Советская тюркология / Д.М.

- Насилов, В.С. Храковский. – Баку, 1972, № 6. – С. 40–49.
54. О лингвистическом изучении памятников тюркской письменности // Тюркологический сборник. 1972. – М., 1973.
55. Некоторые замечания к прочтению енисейских памятников // Письменные памятники Востока. 1971. – М., 1974.
56. А.Н. Самойлович о классификации тюркских языков // Советская тюркология. – Баку, 1973, № 5. – С. 76–83.
57. Публикация и комментарий: А.Н. Самойлович. Общий взгляд на возникновение и развитие мусульманско-турецких литературных языков в связи с разговорными наречиями // Советская тюркология. – Баку, 1973, № 5. – С. 105–110.
58. VI Тюркологическая конференция в Ленинграде // Советская тюркология / Д.М. Насилов, В.Г. Гузев, Л.Ю. Тугушева, Н.А. Дулина и др. – Баку, 1973, № 5. – С. 128–135.
59. Пассив в тувинском языке // Советская тюркология / Д.М. Насилов, Н.И. Летягина. – Баку, 1974, № 1. – С. 13–24.
60. О симпозиуме по исторической фонетике // Вопросы языкознания / Д.М. Насилов, И.В. Кормушин. – М., 1974, № 6.
61. В. Котвич о способах действия в алтайских языках // Проблемы алтаистики и монголоведения. 2. – М., 1975.
62. К интерпретации вспомогательных глаголов // Bilimsel Bildiriler. – Анкара, 1975. (на нем. языке).
63. К интерпретации именной категории числа в тюркских языках // Вопросы языкознания / Д.М. Насилов, В.Г. Гузев. – М., 1975, № 3. – С. 98–111.
64. VII Тюркологическая конференция в Ленинграде // Советская тюркология / Д.М. Насилов, В.Г. Гузев, Н.А. Дулина, Т.И. Султанов и др. – Баку, 1975, № 5. – С. 107–117.
65. Конструкции -а + турур в древнеуйгурском языке // Сибирский тюркологический сборник. – Новосибирск, 1976. – С. 42–48.
66. Ещё раз о виде в тюркских языках // Turcologica. – Л., 1976. – С. 111–120.
67. Памятники древнетюркской письменности (орхоно-енисейские и древнеуйгурские) в отечественных тюркологических исследованиях последних лет (обзор лингвистических публикаций) // Советская тюркология. – Баку, 1976, № 1. – С. 82–101.
68. К истории вспомогательных глаголов в тюркских языках // Тюркологические исследования. – М., 1976. – С. 158–167.
69. Памятники древнеуйгурского языка как объект исторической грамматики // Советская тюркология и развитие тюркских языков. – Алма-Ата, 1976.
70. А.Н. Кононов // Филологические науки. – М., 1976, № 4.
71. Из истории алтаистики (статья первая) // Советская тюркология. – Баку, 1977, № 3. – С. 77–93.
72. О Всесоюзной тюркологической конференции в Алма-Ате 1976 г. // Вопросы языкознания / Д.М. Насилов, И.В. Кормушин и др. – М., 1977, № 4.
73. В.В. Радлов и проблемы алтаистики // Советская тюркология. – Баку, 1978, № 1. – С. 96–102.
74. Об алтайской языковой общности // Тюркологический сборник, 1974. – М., 1978.
75. О жизни и творчестве С.Е. Малова // Тюркологический сборник, 1975 / Д.М. Насилов, И.В. Кормушин. – М., 1978.
76. К проблеме тождества аффиксов в алтайских языках // Тюркологический сборник, 1975. – М., 1978.
77. Формы выражения способов глагольного действия в алтайских языках // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. – Л., 1978. – С. 88–177.
78. К типологии выражения характера протекания действия в урало-алтайских языках // Финно-угорские народы и Восток. УЗ ТГУ. – Тарту, 1978, № 455.

79. Взгляды акад. Видемана и проф. Веске на урало-алтайскую проблему // Финно-угорские народы и Восток. УЗ ТГУ. – Тарту, 1978, № 455.
80. Из истории алтаистики (статья третья) // Советская тюркология. – Баку, 1979, № 4. – С.94–100.
81. К прочтению абаканского памятника // Средневековый Восток / Д.М. Насилов, Д.Д. Васильев. – М., 1980.
82. Алтаистика XIX в. // Тюркологический сборник. 1977. – М., 1981.
83. Тюркский -а как показатель способа действия на фоне других алтайских языков // Тюркологический сборник. 1977. – М., 1981.
84. Лингвистические взгляды Алишера Навои // История лингвистических учений. – Л., 1981.
85. Словоизменительные категории в тюркских языках и понятие «грамматическая категория» // Советская тюркология / Д.М. Насилов, В.Г. Гузев. – Баку, 1981, № 3. – С. 22–35.
86. О.Н. Бётлингк как компаративист-тюрколог // Советская тюркология. – Баку, 1982, № 4. – С. 52–66.
87. Статив и перфект пассива в узбекском языке // Типология результативных конструкций. – Л., 1983. – С. 118–123.
88. Конструкции с модальными словами экан и эмиш в узбекском языке // Категории глагола и структура предложения. – Л., 1983.
89. Фаза прекращения процесса в узбекском языке // Советская тюркология / Д.М. Насилов, Б.Х. Ризаев. – Баку, 1983, № 4. – С. 79–91.
90. Аспектуальные значения аналитических образований и разряды глагольной лексики в узбекском языке // Теория грамматического значения и аспектологические исследования. – Л., 1984. – С. 128–165.
91. О грамматическом статусе некоторых сложновербальных конструкций // Востоковедение. 9. – Л., 1984.
92. Теоретические взгляды тюркологов О.Н. Бётлингка и В.В. Радлова // Грамматические концепции в языкознании XIX века. – Л., 1985.
93. Конструкции с модусными значениями в узбекском языке // Типология конструкций с предикатными актантами. – Л., 1985.
94. Морфосемантическая этимология — ведущий принцип построения «Этимологического словаря тюркских языков» // Теория и практика этимологических исследований. – М., 1985.
95. Уровни семантической абстракции и соотношение языковой и внеязыковой семантики в функциональной грамматике // Проблемы функциональной грамматики. – М., 1985. – С. 120 – 131.
96. К характеристике количественной аспектуальности в узбекском языке // Советская тюркология. – Баку, 1985, № 1. – С. 64–70.
97. К соотношению объективной действительности, логики и языка // Логика и язык. Сборник научных трудов / Д.М. Насилов, О.В. Маслиева. – М., 1985.
98. К понятию грамматической категории (в свете фактов тюркской морфологии) // Тюркское языкознание / Д.М. Насилов, В.Г. Гузев. – Ташкент, 1985.
99. Некоторые вопросы изучения видовременной системы в урало-алтайских языках // Урало-алтаистика: Археология. Этнография. Язык. – Новосибирск, 1985. – С. 188–193.
100. Предисловие // Зарубежная тюркология. Вып. 1 / Д.М. Насилов, С.Г. Кляшторный. – М., 1986.
101. К соотношению лексических и грамматических значений в тюркских языках // *Turcologica*. 1986. – Л., 1986.
102. Качественная аспектуальность в тюркских языках // Востоковедение. Вып. 12.

Филологические исследования. – Л., 1986. – С. 53–59.

103. Акциональные группы узбекских глаголов // Востоковедение. 13. – Л., 1987.
104. О грамматической интерпретации бивербальных конструкций // Советская тюркология. – Баку, 1987, № 3. – С. 10–12.
105. Включать ли в древнетюркский этимологический словарь иранские и арабские заимствования? // Теория и практика этимологических исследований / Д.М. Насилов, Л.С. Левитская. – М., 1988.
106. Некоторые проблемы тюркской диахронической морфологии и языковые особенности древнетюркских памятников // Советская тюркология. – Баку, 1988, № 2. – С. 70–74.
107. К деривационной истории тюркского аффикса -i // Исследования по уйгурскому языку. – Алма-Ата, 1988.
108. Г.С. Садвакасов (некролог) // Восток / Д.М. Насилов, А.М. Решетов. – М., 1992, № 4.
109. Заки Валиди и поэма «Кутадгу билиг» // Востоковедение в Башкортостане. История. Культура. 11. – Уфа, 1992.
110. Телеутов язык // Красная книга языков народов России. – М., 1994.
111. Тувинцев-тоджинцев язык // Красная книга языков народов России. – М., 1994.
112. Челканцев язык // Красная книга языков народов России. – М., 1994.
113. Чулымский язык // Красная книга языков народов России. – М., 1994.
114. Шорский язык // Красная книга языков народов России / Д.М. Насилов, И.В. Шенцова. – М., 1994.
115. Алтайский язык // Государственные языки Российской Федерации: Словарь. – М., 1995.
116. Тувинский язык // Государственные языки Российской Федерации: Словарь / Д.М. Насилов, Д.А. Монгуш. – М., 1995.
117. Хакасский язык // Государственные языки Российской Федерации: Словарь / Д.М. Насилов, В.Г. Карпов. – М., 1995.
118. Вводные замечания: Алтайские языки // Контактологический словарь. – М., 1995.
119. О госпрограмме РФ по сохранению языков // Национальная школа / Д.М. Насилов, В.П. Нерознак, М.В. Орешкина. – М., 1995.
120. О двух подходах к контрастивной грамматике тюркских языков // Вопросы тюркской филологии. Вып. III. – М., 1997.
121. Предисловие // Малочисленные народы Севера, Сибири и Дальнего Востока. – СПб., 1997.
122. Языки малочисленных народов Севера // Малочисленные народы Севера, Сибири и Дальнего Востока / Д.М. Насилов, Н.Я. Булатова, Н.Б. Вахтин. – СПб., 1997.
123. Концепция тюркского языкового типа в трудах Н.А. Баскакова // 90 лет Н.А. Баскакову: сборник. – М., 1997.
124. Sibirya Türk halkları (etnik azınlıklar) ve dilleri: Sibirya Araştırmaları. – İstanbul, 1997.
125. К количественной характеристике ряда глагольных признаков в турецком языке // Типология. Грамматика. Семантика. – СПб., 1998.
126. In memory of N.A. Baskakov // Turkic languages. Vol. 2, No. 2. – Wiesbaden. 1998.
127. Урало-алтайская проблема в трудах Н.С. Трубецкого // Ежегодные международные чтения памяти кн. Н.С. Трубецкого. – М., 1999. – С. 51–53.
128. О роли древних контактов в истории современных уйгурского и узбекского языков // Проблемы лингвистической контактологии. – М., 1999.
129. Ранние хакасско-русские языковые связи // Проблемы лингвистической

контактологии / Д.М. Насилов, В.Г. Карпов. – М., 1999.

130. Корреляционная система глагольных признаков в турецком языке // Корреляционная типология. – Смоленск, 1999.

131. Значение эвиденциальности в узбекском языке // RES. Лингвистика. – М., 1999.

132. К понятию «функция» в функциональной грамматике // Вопросы тюркской филологии. Вып. IV. – М., 1999.

133. О близости турецкого и японского языков по количественным параметрам // Проблемы сравнительной лингво-культурологии. – М., 2000.

134. К соотношению «лексическое значение глагола — залог» // Язык. Глагол. Предложение. – Смоленск, 2000.

135. Заметка о форме на -калак в шорском языке // Чтения памяти Э.Ф. Чиспиякова. Часть 2. – Новокузнецк, 2000.

136. «Значение» и «функция» в функциональной грамматике А.В. Бондарко // Исследования по языкознанию. – СПб., 2001.

137. Языковой строй в трудах Е.Д. Поливанова // Е.Д. Поливанов и его идеи в современном освещении. – Смоленск, 2001.

138. Учебник родного языка в Концепции реформирования северной школы // Учебник XXI в. – СПб., 2001.

139. Государственные и родные языки в субъектах РФ и сохранение единого образовательного пространства // Полилог. – М., 2001.

140. Протоиерей Пётр Соловьёв // Евстафий. Исторический альманах. – Зарайск, 2001.

141. Телеутов язык // Языки народов России. Красная книга. – М., 2002.

142. Челканцев язык // Языки народов России. Красная книга. – М., 2002.

143. Чулымский язык // Языки народов России. Красная книга. – М., 2002.

144. Шорский язык // Языки народов России. Красная книга. – М., 2002.

145. Тувинцев-тоджинцев язык // Языки народов России. Красная книга. – М., 2002.

146. Алтайский язык // Государственные и титульные языки России. – М., 2002.

147. Тувинский язык // Государственные и титульные языки России / Д.М. Насилов, Д.А. Монгуш, О.А. Бичелдей. – М., 2002.

148. Хакасский язык // Государственные и титульные языки России / Д.М. Насилов, В.Г. Карпов. – М., 2002.

149. Сложение тюркской языковой общности и процессы её членения в свете идей Н.С. Трубецкого // Вавилонская башня: сб. статей. – М., 2002.

150. От издательства // А.Н. Самойлович. Краткая учебная грамматика османотурецкого языка / Д.М. Насилов, Г.Ф. Благова. – М., 2002.

151. Проблемы плюрализма целей образования в полиэтническом образовательном пространстве России // Образование на Севере. Роль национально-регионального компонента в сохранении единства образовательного пространства России / Материалы научно-практической конференции. – М., 2002.

152. Проблемы современной тюркологии // Дешт-и Кипчак и Золотая Орда в становлении культуры евразийских народов. Материалы конференции 10–11 апреля 2003 г. – М., 2003.

153. Проблемы и перспективы развития школьного учебника по родным языкам народов России // Региональный учебник XXI века. – Якутск, 2003. – С. 21–35.

154. Зарайск и Средняя Азия: у истоков производственной терминологии // Евстафий. Исторический альманах. – Зарайск, 2003, № 2. – С. 154–161.

155. Задачи и проблемы составления типовых программ «Родной язык» по языковым группам // Сборник материалов по подпрограмме «Научное и научнометодическое обеспечение функционирования и развития системы образования / коллектив авторов.

Часть 1. – М., 2003. – С. 7–24.

156. Хакасско-русские языковые связи // Вавилонская башня-2: сб. статей / Д.М. Насилов, В.Г. Карпов. – М., 2003. – С. 28–45.

157. К типологии уступительных конструкций в узбекском языке // Вопросы тюркской филологии. Вып. V. – М., 2003.

158. К статусу «всеобщего формоизменения» в исторической грамматике // Языки Евразии: материалы конференции. – Уфа, 2003. – С. 27–30.

159. О роли глагольных имён в истории тюркских языков // Вавилонская башня-3: сб. статей. – М., 2004. – С. 54–63.

160. Тенденции латинизации алфавитов в странах СНГ и ближайшего зарубежья // Полилог. – М., 2004, № 2. – С. 75–82.

161. Формирование единого (общего) образовательного пространства в аспекте функционального развития тюркских языков // Проблемы и перспективы сотрудничества государств-участников СНГ в формировании единого (общего) образовательного пространства. Труды конференции. – М., 2004.

162. Особенности учебника родного языка для коренных народов Севера // Полилог. – М.: МГЛУ, 2004, № 3. – С. 133–137.

163. A.N. Samoyloviç ve Türk dillerinin sınıflandırması // Manas üniversitesi sosyal bilimler dergisi: Türkoloji özel sayısı. II. Kitap. Sayı: 11. – Bıřkek, 2004. – С. 37–43.

164. S.E. Malov'un hayatı ve bilimsel çalışmaları hakkında // Manas üniversitesi sosyal bilimler dergisi: Türkoloji özel sayısı. I. Kitap. Sayı: 11 / Д.М. Насилов, И.В. Кормушин. – Bıřkek, 2004. – С. 225–230.

165. Теоретические взгляды О.Н. Бётлингк // О.Н. Бётлингк и тюркское языкознание: Сб. научн. статей / отв. ред. П.А. Слепцов. – Якутск: Изд-во СО РАН. Якут. филиал, 2005. – С. 5–30.

166. Национальная школа в общероссийском образовательном пространстве // Диалог культур: русско-татарские взаимосвязи / материалы научн.-практич. семинара Всероссийской конференции «Славянская культура: истоки, традиции, взаимодействие» VI Кирилло-Мефодиевских Чтений. 17 мая 2005. – М.–Ярославль: Ремдер, 2005. – С. 27–31.

167. In memory of Edham Rahimoviç Teniřev (1921–2004) // *Turkic Languages* / Ed. by L. Johanson. – Wiesbaden: Harrassowitz Vrlg., 2005, V. 9, N 2 / Д.М. Насилов, К.Н. Бичелдей. – С. 163–167.

168. Глагольные имена в ранней истории тюркских языков // Вестник Вост. ин-та экономики, гуманитарных наук, управления и права. Научный ж-л. Спец. выпуск: Мир Востока. Ч. 2. – Уфа: Изд-во «Восточный ун-т», 2006. – С. 34–41.

169. Акциональность в алтайских языках: типология и «детерминанта» // Вопросы тюркской филологии. Вып. VI: материалы Дмитриевских чтений / отв. ред. Ю.В. Щека. – М.: Акад. гуманитар. исследований, 2006. – С. 80–90.

170. Выдающийся ученый-тюрколог (К 85-летию со дня рождения чл.-корр. РАН, почетн. акад. АН РБ Э.Р. Тенишева) // Вестник АН РБ.. – Уфа, Т. 11, № 2, 2006. – С. 62–65.

171. «Диван» Махмуда Кашгарского и сравнительно-историческая грамматика тюркских языков // Аспекты алтайского языкознания: материалы Тенишевских чтений / отв. ред. М.Е. Алексеев. – М.: Советский писатель, 2007. – С. 132–140.

172. Люди и природа в зеркале алтайских языков // *Basileus*: сб. статей, посвященный 60-летию Д.Д. Васильева / сост. и отв. ред. И.В. Зайцев. – М.: Вост. лит., 2007. – С. 240–245.

173. Как нам быть с ärinç? // Тюркологический сборник. 2006 / ред. кол. С.Г. Кляшторный (пред.), Т.И. Султанов, В.В. Трепавлов. – М.: Вост. лит., 2007. – С. 235–245.

174. Языки коренных малочисленных народов Севера в свете Концепции национальной образовательной политики Российской Федерации // Реальность этноса. Педагогическое образование как важнейший фактор сохранения и развития культуры

северных народов: Материалы IX Международной научно-практич. конференции / под научн. ред. И.Л. Набока. Санкт-Петербург, 27–29 марта 2007 г. – СПб.: Астерион, 2007. – С. 21–26.

175. Тюркология наших дней // Россия и Башкортостан: История отношений, состояние и перспективы. Материалы Международной научно-практич. конференции, посвященной 450-летию добровольного вхождения Башкирии в состав России. Уфа, 5–6 июля 2007. – Уфа: Гилем, 2007. – С. 209–211.

176. Проблемы и перспективы двуязычия в дошкольных образовательных учреждениях // Русский язык в образовательном пространстве Центральноазиатского региона СНГ. – Бишкек: КРСУ. 2007. – с. 42–45.

177. О форме на -дык в «Диване» Махмуда Кашгарского // Первый международный симпозиум по Махмуду Кашгарскому: доклады. – Лефкоша, 2008. – С. 69–72. (на турец. яз.)

178. Проектирование содержания и структуры примерных программ по родным языкам // Примерные программы для начального общего образования в условиях двуязычной образовательной среды / Д.М. Насилов, И.В. Андреева, З.К. Тудвасева. – М.: ИНПО, 2008. – С. 51–58.

179. Лингвистическая мысль // Очерки истории исламской цивилизации. Т. 1. / Д.М. Насилов, И.Г. Добродомов, А.И. Чайковская. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 254–292.

180. Obituary Ščerbak // *Turkic languages* / Д.М. Насилов, И.А. Невская. – 2008, Volume 12, Number 2. – С. 155–160.

181. Памяти А.М. Щербака (1926–2008) // Российская тюркология / Д.М. Насилов, И.А. Невская. – М.–Казань, 2009. – С. 112–115.

182. Кыпчаки в «Диване» Махмуда Кашгарского // Тюркологический сборник. 2007–2008. – М.: Восточная литература, 2009. – С. 284–293.

183. Некоторые рецессивные формы в карлукско-уйгурской временной парадигме // Сравнительно-историческое языкознание. Алтаистика. Тюркология: материалы конференции. – М.: Тезаурус, 2009. – С. 179–181.

184. Российская тюркология наших дней // Российская тюркология. – М. — Казань, 2009, № 1. – С. 3–7.

185. Туркий тилларда нисбат категориясининг семантик яруслари // Филология масалалари. – Тошкент, 2009, № 1. – С. 34–39.

186. Г.П. Мельников и проблемы тюркологии // Российская тюркология / Д.М. Насилов, В.Г. Гузев. – М., 2010, № 2. – С. 35–44.

187. In memoriam Vladimir P. Nedjalkov // *Turkic languages* / Д.М. Насилов, И.А. Невская. – Volume 14, Number 2. – С. 7–13.

188. К историко-лингвистической интерпретации древнетюркских текстов // Российская тюркология. – М.–Казань, 2010, № 3. – С. 18–23.

189. Махмуд Кашгарский о языковых контактах народов Центральной Азии и Малой Азии // Ломоносовские чтения. Востоковедение. Москва, 14 ноября 2011 г. / МГУ им. М.В. Ломоносова, Ин-т стран Азии и Африки. – М. – С. 184–186.

190. Программный труд академика Д.Г. Тумашевой // Диалектология, история и грамматическая структура тюркских языков / сборник материалов международной тюркологической конференции. 21–24 октября 2011 г. – Казань, 2011. – С. 9–12.

191. К публикации грамматики Иеронима Мегизера // Иероним Мегизер. Основы тюркского языка. – Казань: Магариф-Вақыт, 2012. – С. 5–9.

192–196. Персоналии: Э.А. Грунина, А.А. Чеченов, И.Г. Добродомов, А. Рона-Таш, Л. Юхансон // Российская тюркология / Д.М. Насилов, А.В. Дыбо, И.В. Кормушин, Н.Н. Егоров, И.А. Невская. – М.–Казань, 2012, № 1(6). – С. 163–189.

197. Rusya Federasyonu'nda Dil Mevzuatı // Erhan Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu. Türk Dilli Halklar — Türkiye İle İlişkiler / Büyükakıncı &

Eyüp Bacanlı (eds.). – Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012. – S. 69–106.

198. Пять языков у Махмуда Кашгарского // Тюркологический сборник. 2011–2012: Политическая и этнокультурная история тюркских народов и государств. – М.: Вост. лит-ра, 2013. – С. 285–310.

199. К сопоставлению глагольных форм в рунических текстах // Тюркская руника: язык, история, культура (К 120-летию дешифровки орхоно-енисейской письменности). Ч. 1: материалы Международной научной конференции (г. Кызыл, 10–11 июля 2013 г.). – Абакан: Хакаское кн. изд-во, 2013. – С. 25–27.

200. О функционально-стилистическом статусе языка «Дивана» Махмуда Кашгарского // Международный тюркологический симпозиум, посвященный памяти выдающегося тюрколога д.ф.н., проф., акад. РАН Э.Р. Тенишева (16–19 октября 2013 г.): сборник статей. – Казань: ГБУ «Республиканский центр мониторинга качества образования», 2013. – С. 70–73.

201. Ю.В. Щека // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность / Д.М. Насилов, Е.А. Оганова. – М., 2013, № 5. – С. 205–209.

202. Законодательная база языковой политики в Российской Федерации // Tehlikedeki diller dergisi: Türk dilleri / Journal of endangered languages: Turkic languages, Cilt 2, sayı 2 (2013). – Ankara. – S. 26–47. – URL: <http://www.dergi.tehlikedekidiller.com/index.php/TDD/issue>

203. Международная научная конференция «Рукописи — первичный источник изучения национального наследия // Вестник МГУ. Сер. 13: Востоковедение. – М., 2013, № 2. – С. 90–91.

204. Ю.В. Щека // Вестник МГУ. Сер. 13: Востоковедение / Д.М. Насилов, Е.А. Оганова. – М., 2013, № 2. – С. 92–96.

205. Индивидуально-личностное развитие школьников коренных малочисленных народов Севера // Педагогические науки / Д.М. Насилов, А.Л. Бугаева. – 2014, № 3. – С. 11.

206. Повышение квалификации учителей в северных регионах России // Среднее профессиональное образование / Д.М. Насилов, А.Л. Бугаева. – 2014, № 10. – С. 14–18.

207. К теоретическому обоснованию сопоставительного изучения языков // Сохранение и развитие родных языков в условиях многонационального государства: проблемы и перспективы. Материалы 5 Международной научнопрактической конференции. – Казань: Отечество, 2014. – С. 214–216.

208. Блестящий знаток турецкого языка и многогранный ученый Ю.В. Щека // Вопросы тюркской филологии: Материалы Дмитриевских чтений / Д.М. Насилов, Е.А. Оганова. – М.: ИСАА, 2014, № 10. – С. 322–332.

СЫН ПІКІРЛЕП/REVIEWS/РЕЦЕНЗИИ

**Еуразия түркологтарының биобиблиографиялық сөздігі. 2-том:
Қазақстан және Қырғызстан түркологтары
The bibliographic dictionary of Turkologists of Eurasia. 2nd volume:
Turkologists of Kazakhstan and Kyrgyzstan
Библиографический словарь тюркологов Евразии. 2-том:
Тюркологи Казахстана и Кыргызстана**

Гүрер Гүлсевин

доктор, профессор,
Түрік тіл қоғамының басшысы
Түркі әлемін зерттеулер институты,
Эге университеті,
Измир, Түркия
e-mail: gurer.gulsevin@ege.edu.tr

Gurer Gulsevin

Doktor, Professor,
Chairman of Turkish
Linguistic society
Institute for Turkic Studies,
Ege University,
Izmir, Turkey
e-mail: gurer.gulsevin@ege.edu.tr

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-2-109>

Гүрер Гүльсевин

доктор, профессор,
Председатель Турецкого
лингвистического общества
Институт исследований тюркского мира,
Эгейский университет,
Измир, Турция
e-mail: gurer.gulsevin@ege.edu.tr

Тарих сахнасында бұрын басқа да атаулармен көрініп, біздің дәуіріміздің 552 жылында өзін – «түрік» («türk/türük»), тілін – «түрік тілі» («türk tili»), халқын – «түрік бұдыны» («türk bodun») деп танытқан, Мәнчжуриядан Хазар теңізіне дейінгі кең географиялық аумақта билік жүргізген, орталығы Өтүкенде орналасқан Көк түріктер қағандығы құрылды. 745 жылы Көк түрік қағандығы құлағаннан кейін, сол түрік бұдынының ішінен шығып, өз кезегімен басымдыққа қол жеткізген ұйғырлар, қырғыздар және басқалар тарапынан мұрагерлік жол жалғасып, ол халықтардың тілдері үшін «түрік» атауы қолданыла берді. Қарахан дәуірінде Махмұд Қашғари арабтарға түрік тілін үйрететін бір еңбек ретінде жазған шығармасында XI ғасырдағы оғыздардың, қыпшақтардың, ұйғырлардың, татарлардың, бұлғарлардың, шігілдердің, арғулардың тілдері хақында салыстырмалы зерттеулер жасап, ол кітабына «Диуани лұғати'т-түрк», яғни «Түрік диалектілерінің жинағы» атын берді және

содан былайғы уақытта Азияда, оның ішінде Таяу Шығыста, Анадолыда және Балқанда өмір сүріп, түрлі-түрлі аттармен үстемдік еткен мемлекеттер тілінің «түрік тілі» атануына жол ашты.

Ең кең мағынасында түркология – түркі тілдері, әдебиеті, тарихы, өнері, музыкасы туралы зерттеулерді қамтитын ғылым саласы болғанымен, бүгінгі күні бұл термин бәрінен бұрын тілдік зерттеулер үшін қолданылатын хәлге жетті.

Қазіргі қолданыстағы тілдердің бір бөлігі тек өзі жасайтын аймақтың шеңберінде қарастырылғандықтан, бұл тілдердің филологиясы тар аумақты ғана қамтитын зерттеу саласына айналған. Басқа жағынан үңілсек, кейбір тілдердің тарих барысында түрлі географиялық өңірлердегі әр алуан тілдік және мәдени байланыстар ортасында қалыптасқандығын көре аламыз. Түркі тілі (*türk dili*) ең ескі замандардан бері, бір мезгілде Еуразияның бірқатар бөлігінде түрлі тілдермен, мәдениеттермен ықпалдастықта күн кешті; бір жағынан, ол әлгі тілдер мен мәдениеттерді байытса, енді бір жағынан, сол тілдер мен мәдениеттерден керегін ала отырып, биік мәдениет тілі деңгейіне жетті. Қытайша, моңғолша, орысша, арабша, парсыша, грекше, армянша, сербше, албанша, болгарша, французша, немісше, италиянша, ағылшынша секілді әр алуан және кең ауқымды тіл байланыстарына ортақтасқан түркі тілі бұл тілдермен сөз берісіп, сөз алысты. Бұл тұрғыдан алғанда, түркологиялық зерттеулер тек белгілі бір аймақтармен шектелмейді; түркі тілінің мәдени өзара ықпалдастығына кіретін барлық тілдерді қамти отырып, бір шеңбер ішінде жүзеге асырылады. Сондай жағдайда түркология тек түркі тілінің тармақтары қолданылатын елдерді ғана емес, ол тіл тармақтары байланыста болған барлық өңірлерді назарына алатын, үлкен сұранысқа ие ғылым саласы ретінде мойындалады.

Түркология дамыған елдердің бірқатары – түркі тілімен тікелей көршілестік байланысы болған немесе бір мемлекет ішінде жасаған өлкелер. Тікелей көршілестік байланысы жоқ кейбір өлкелерде түркологиялық зерттеулер саяси және экономикалық қызмет үшін аудармашылар даярлау мақсатында қолға алынды. Түркологияның бір ғылым саласы ретінде қалыптасуы Еуропада осыған ұқсас қажеттіліктен басталғандығы көрінеді. Батыс Еуропа елдеріне қарағанда, әсіресе Шығыс Еуропа мен Азияның түркілер қоныстанған маңызды географиялық аймақтарына бақылау жүргізген Ресей империясы және оның бер жағында Кеңестер Одағы түркологияның дамуында аса елеулі орын алды. Ресейдің түркология саласындағы бұл айтулы рөлі әлі жалғасып келеді.

Бастапқы кезеңдерінде түркологияның орталығы Еуропа мен Ресей болса, бүгінгі күні бұл ғылым саласына қатысты зерттеулердің кіндігі түркі тілін қолданатын халықтардың мемлекеттеріне ойысты. Кеңестер Одағы дәуірінен бері, Ресейдегі көптеген орталықтан басқа, оның құрамына кірген Қазақстан, Өзбекстан, Әзербайжан, Түрікменстан, Қырғызстан, Татарстан, Чувашстан елдерінде түркологиялық зерттеулер молынан жинақталды. Түркиядағы түркологияның бастауына да түркі әлемінің әртүрлі бөлігінен келген түркологтар маңызды үлес қосты. 1990 жылдан кейін бұл елдердегі түркология білімі мен зерттеулері қарқынды жалғасын тапты.

Күллі Еуразияда мыңдаған түркологтар өздерін түркологиялық зерттеулерге жүгіндіріп, өмірлерін осы ғылым саласына жұмсады. Бірі дүниеден озған, бірі арамызда бар осы түркологтарды таныту, олардың зерттеулері жайында мәлімет беру үшін қазірге дейін түрлі кітаптар жарық көрді. Ресей түркологтары туралы Кононовтың 1974 жылы Мәскеуде басылған «Отандық түркологтардың биобиблиографиялық сөздігі» («Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов») еңбегі мен оның толықтырылған екінші басылымы салаға қосылған маңызды үлес болды. Түркияда Хасан Ереннің 1989 жылы Түрік тіл қоғамы жариялаған «Түрік ғылыми сөздігі I. Шетелдік түркологтар» («*Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*») атты шығармасында 157 түрколог пен олардың зерттеулері жөнінде айтылған.

Түркологтарға қатысты ең толымды зерттеулер ТҮРКСОЙ тарапынан сериялы

түрде жарық көре бастады. Идея авторы және жобаның бас үйлестірушісі ТҮРКСОЙ ұйымының Бас хатшысы проф. Дүйсен Қасейінов болған бұл серияның тұңғыш кітабы «Еуразия түркологтарының сөздігі. I том. 1-кітап. Ресей түркологтары (XX ғасыр)» («Avrasya Türkologları Sözlüğü I. Cilt - 1. Kitap Rusya Türkologları (XX. Yüzyıl)») деген атпен (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, XIV+428 s.) жарық көрсе, екіншісі «Еуразия түркологтарының сөздігі. I том. 2-кітап. Ресей түркологтары (XX ғасырдың екінші жартысы – XXI ғасырдың басы)» («Avrasya Türkologları Sözlüğü I. Cilt - 2. Kitap Rusya Türkologları (XX. Yüzyılın İkinci Yarısı - XXI. Yüzyılın Başı)») деген атпен (Türk Tarih Yayınları, Ankara 2012, XIII+482 s.) басылып шықты.

Ресей түркологтарын танытқан алғашқы екі кітаптан соң, Қазақстан мен Қырғызстан түркологтарына арналған үшінші кітапты биыл, яғни 2020 жылы ТҮРКСОЙ және Түрік тарих қоғамы бірлесіп шығарды. Серияның II томы саналатын «Қазақстан пен Қырғызстан түркологтары» деп аталатын бұл кітапты тарих ғылымдарының докторлары, профессорлар А.А.Колесников, И.Кемалоглы, Д.А.Махат, А.С.Мұсағалиева, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент А.И.Пилев баспаға әзірледі.

Сөздік авторлары бұл томда «түркология» терминінің мағынасын кеңейтіп, оған тілшілермен қоса, тарихшыларды, әдебиетшілерді, археологтарды және социологтарды қосқан. Еңбекте Қазақстаннан – 204, Қырғызстаннан – 166, барлығы 370 түркологтың өмірлері мен зерттеулеріне қатысты мәліметтер ұсынылған. Жобаның бастапқы екі кітабындағы секілді, бұл томға ең кемі магистерлік дәрежесі және ең аз дегенде бір кітабы бар зерттеушілер енгізілген: бұлардың бір бөлігі Кеңестер Одағы дәуірінде, басқалары 1990 жылдан кейін түркология бойынша білім алған зерттеушілерді құрайды.

Еңбекке енгізілген ғалымдардың жас шамалары, кәсіби тәжірибелері, мамандық салалары әртүрлі. Сөздікте 1920 жылы туған, қазақ тілінің тарихи мәтіндеріндегі көне сөздерге дейін зерттеулер жасаған Рәбиға Ғалиқызы Сыздықова мен оның шәкірттері саналатын зерттеушілерге, сондай-ақ көк түрік жазулары, қырғыз дастандары мен қырғыз тілінің бастаулары жөнінде кең ауқымды еңбектер ұсынған, 1982 жылы туған жас қырғыз түркологы Нұрдин Үсеевке де орын берілген. Әртүрлі жастағы ғалымдардың түркологияға қосқан үлесі туралы туралы мағлұмат жинақталған бұл еңбектің осы саладағы олқылықтың орнын толтыруға елеулі үлес қосатыны анық.

Әсіресе соңғы жылдары Қазақстан мен Қырғызстаннан докторантурада оқу үшін Түркияға келіп, білімдерін жетілдірген зерттеушілердің саны артты. Бұлардың бірқатары сөздікке енгізілген болар, ал салыстырмалы түрде жас зерттеушілер жаңа басылымдарда немесе жоба аясындағы өзге томдарда өз орындарын табады деген жоспар бар. Мұндай ауқымды еңбекті әзірлеудің қиын екендігі белгілі. «Кіріспе сөз» бөлімінде кейбір түркологтар туралы ақпараттың қол жетімді еместігі жөнінде айтылған. Сондықтан әртүрлі себеппен бұл томға кірмей қалған түркологтардың екінші басылымға енгізілу мүмкіндігі бар екендігі түсінікті.

Жобаның Ресей түркологтарынан соң Қазақстан мен Қырғызстан тараптарына жол тартуы – өте дұрыс таңдау. Себебі кітапқа кірген көптеген ғалымдардан көрініп тұрғандай, Қазақстан мен Қырғызстан түркологиясы кеңестік түркология дәстүрі аясында дамыған. Оның үстіне, VI-VIII ғасырларда өмір сүрген Көк түрік қағандығының билік жүргізген географиялық ең үлкен бөлігі бүгінгі Қазақ мемлекеті шекарасының ішінде орналасқан. Бұл жобаның алдымыздағы жылдары Еуразияның басқа өлкелеріндегі түркологтарды да қамтып, жалғасын табатынын білеміз.

ТҮРКСОЙДЫҢ бастамасына айналған «Еуразия түркологтарының сөздігі» («Avrasya Türkologları Sözlüğü») сериялық үлгіде жарық көрген мұндай еңбектердің алғашқы үлгісі болуымен де өте құнды. Серияда түркі тектес түркологтармен қатар, Ресей түркологтарына да орын берілуі біздің есімізге екі нәрсені салады: бір-бірімен жүздеген жылдар бойы қоян-қолтық қатар өмір сүрген, экономикалық, мәдени, ғылыми байланыстар

нәтижесінде көптеген ортақ жайттары қалыптасқан орыс және түркі халықтарының тарихы мен тілдері бірлесе зерттелуі тиіс. Сол себепті Ресей және түркі халықтары арасындағы ғылыми ынтымақтастықтың ең маңдайалды саласы түркология болып келді. Ғасырларға созылған көршілік байланыстардың туыстық қатынастарға ұласуында, бұл халықтардың бірін-бірімен жақсы түсіністік табуында түркологияның қосқан үлесін жоққа шығаруға болмайды.

Халықаралық ұйым ретінде ТҮРКСОЙ бағзыдан бері бүкіл Еуразияны қоныстанған түркі халықтарының көңіл жарастығы мен бауырластығын күшейтуге, ортақ түркі мәдениетінің келешек ұрпақтарға жетуі мен әлемге танылуы жолында қызмет етіп келеді. Бұл – қасиетті парыз. Ол Түркі Кеңесі және оған байланысқан басқа халықаралық ұйымдармен ынтымақтастық орнатқан. Түрік тарих қоғамымен бірге әзірленген «Еуразия түркологтарының сөздігі» («Avrasya Türkologları Sözlüğü») ТҮРКСОЙ-дың Түркиядағы ғылыми және мәдени құрылымдармен белсенді байланысын көрсетуі тұрғысынан маңызды. Осы ретте ТҮРКСОЙ-дың «Шетелдік түркологтар сөздігі» жобасының алда күтілетін томдарын даярлау үшін Түрік тіл қоғамының ынтымақтастыққа әзір екенін білдіргім келеді.

«Еуразия түркологтары» жобасы идеясының авторы және жобаның бас үйлестірушісі проф. Дүйсен Қасейіновпен бірге, алғашқы үш кітаптың жарық көруіне атсалысқан әр азаматты бұл жетістіктерімен құттықтаймын.

ЖАРИЯЛАУ ЭТИКАСЫ

Авторлар үшін:

Авторлардың мақалаларды редакцияға жолдауы сол мақалалардың журналда басылуына және кез келген тілде қайта басылуына шығарушының, яғни Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің құқығы бар екендігіне келісімін білдіреді. Жұмыстың мәтінін журналда жариялауға жолдау арқылы авторлар өздері туралы мәліметтің дұрыстығына, қолжазбада плагиаттың және басқа да заңсыз көшірмелердің жоқтығына, барлық мәтін сілтемелері кесте, схема және суретті сызбалар тиісінше рәсімделгеніне кепілдік береді.

Мақала жолданған сәтте авторларосы журналда жариялануға келісімін берген және авторлардың көрсетілген ретіне қарсы емес деген ұйғарым жасалады.

Редакция мақаланың түпнұсқалық сипатын % (ұсынылатын процент – 60) өлшемінде анықтау үшін қолжетімді антиплагиат жүйелеріне сүйене отырып, талапқа сай рәсімделмеген мақалаларды себебін түсіндіріп жатпастан жарамсыз деп тану құқығын өзінде қалдырады.

Жолданған мақалаға қойылатын талаптар.

Мақала:

- безендіруге қойылған талаптарға сәйкес рәсімделуі;
- бұрын жарық көрмеген болуы немесе басқа басылымдардың қарауында жатпауы;
- автордың/авторлардың тек өзіндік зерттеу нәтижелерін ғана қамтуы;
- тиісті мәселе бойынша әртүрлі елдер зерттеушілерінің ғылыми еңбектеріне шолу жасауы, индекстелетін журналдар авторларының жарияланымдарына, осы журналдың бұрынғы шығарылымдарындағы мақалаларға сілтемелер беруі.

Автор/авторлар жүгінген әдебиеттер тізіміне тек мақалада пайдаланылған дереккөздер енгізілуі және мәтінде оларға міндетті түрде сілтемелер жасалуы тиіс.

Рецензенттер үшін:

• рецензияға қабылданған әр мақала құпия құжат ретінде қарастырылуы тиіс. Рецензенттің жарияланбаған мақала материалдарын өз зерттеуінде пайдалану құқығы жоқ. Рецензент қолжазбаны бас редактордың рұқсатымен ғана үшінші тұлғаға жіберуі мүмкін;

• журналдың рецензиялау саясатына орай, авторлар туралы деректер рецензентке мәлім болған жағдайда, журнал біржақты «жабық» рецензия процедурасын қолданады. Осыған байланысты, рецензия нысаны автор/авторлар емес, зерттеулерден алынған нәтижелер болуы тиіс. Сараптамалық қорытынды автордың/авторлардың гендерлік, ұлттық, діни ұстанымдарына және басқа жеке деректеріне тәуелді болмауы қажет;

• рецензент р мақала туралы объективті пікірін және, қажет болған жағдайда, мақаланы жетілдіру ұсыныстарын беруі тиіс;

• рецензент зерттеу саласының маманы болмаса, бұл жөнінде редакциялық алқаны хабардар етіп, мақалаға пікір беруден бас тартуы керек.

Редакторлар үшін:

Бас редактор және редакция алқасының мүшелері

• жарияланатын мақалалардың сапалық құрамына ерекше көңіл бөлуі;

• мақалаға жауапты болып бекітілген жағдайда, рецензенттің/сарапшының пікірімен келісетіндігі (немесе келіспейтіндігі) жайында негізді шешімін ортаға салуы;

• редакция алқасының отырыстарына қатысуы, журнал мазмұнын анықтайтын шешім қабылдауда өз ұстанымын білдіруі;

• техникалық талаптарға сәйкестікке қатысты бастапқы іріктеуден өткен мақалаға редакция алқасы құрамынан жауапты адамды және редакция алқасы құрамына кірмейтін (тиісті сала бойынша ғалым немесе маман) екі рецензентті тағайындауы;

• рецензенттердің пікірлері мен редакция алқасының жауапты мүшесінің қорытынды пікірлері негізінде мақаланы жариялау (немесе жаратпай тастау) туралы ақырғы шешім қабылдауы;

• шешім қабылдауда тек ғылыми мүддені алға қоюы және мақаланың баспа стандарттарына сәйкестігін басшылыққа алуы тиіс.

PUBLICATION ETHICS

For authors:

Submission of articles to the scientific publication office means the authors' consent to the right of the Publisher, L.N. Gumilyov Eurasian National University, to publish articles in the journal and the re-publication of it in any foreign language. Submitting the text of the work for publication in the journal, the author guarantees the correctness of all information about himself, the lack of plagiarism and other forms of improper borrowing in the article, the proper formulation of all borrowings of text, tables, diagrams, illustrations.

The author(s) should provide a cover letter with the article to the journal editors.

Requirements for provided articles.

The article

- must be issued according to the requirements of the editorial board;
- at the time of sending the article should not be published or be pending in another edition;
- must contain original research results;
- must include the results only of the author work / team of authors (the inclusion of other persons is unacceptable); It is assumed that at the time of sending the article, all authors agree with the publication in this journal and do not object to the order of indication of the authors in the article;
- should include in the list of citations only those peer-reviewed sources that were actually used in the course of the study;
- should indicate all sources used (including the work of the author / team of authors).

For reviewers:

- all articles received for review must be viewed as a confidential document. A peer reviewer has no right to use unpublished article materials in his own research. The reviewer may send material to third parties only with the permission of the editor-in-chief;
- according to the journal review policy, the journal uses a one-sided "blind" review procedure, when the authors' data are known to the reviewer. In this connection, the object of reviewing should be the results of the obtained research, and not the author/team of authors. Expert opinion should not depend on the gender, nationality, religion and other personal qualities of the author / team of authors;
- the reviewer needs to submit an objective work assessment to the editor, if necessary, suggest options for improving the submitted material;
- the reviewer must refuse to review the material, notifying the editor if he/she is not a specialist in the subject matter of the material;

For editors:

Editor-in-Chief and members of the editorial board undertake

- pay special attention to the qualitative composition of articles;
- in determining who is responsible for the article, make his reasoned decision by agreement (or disagreement) with the reviewers' decisions on the article;
- participate in meetings of the journal editorial board, make decisions on determining the content of journal issues. Editor-in-Chief;
- identifies two reviewers who are not members of the journal editorial board (scientists or specialists in relevant topics) for each article that has passed the initial review for compliance with technical requirements;
- on the basis of peer-reviews and the conclusion of the responsible member of the editorial board, makes the final decision on the publication of the received material. The decision of the editor-in-chief is brought up for discussion by the editorial board;
- In his/her decision, the Editor-in-Chief is guided solely by scientific considerations and compliance with publishing standards. The decision of the Editor-in-Chief and the editorial board should not depend on the gender, nationality, religion and other personal qualities of the author/team of authors; Open Access Policy The journal 's articles are directly accessible to all, based on the principle that free open access to research results increases universal knowledge.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА

Для авторов:

Отправление статей в редакцию означает согласие авторов на право Издателя, Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, издания статей в журнале и переиздания их на любом иностранном языке. Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует правильность всех сведений о себе, отсутствие плагиата и других форм неправомерного заимствования в рукописи, надлежащее оформление всех ссылок в тексте, таблиц, схем и иллюстраций.

Предполагается, что на момент отправки статьи авторы согласны с публикацией в данном журнале и не возражают против указанного порядка авторов статей.

Редакция оставляет за собой право проверки статьи на % оригинальности (рекомендуемый процент 60) по доступным системам проверки на антиплагиат и отклонения статей, не соответствующим оформлению без объяснения причин.

Требования к предоставляемым статьям

Статья должна:

- быть представлена согласно требованиям к их оформлению;
- быть ранее не опубликованной или не находящейся на рассмотрении в других изданиях;
- содержать только результаты оригинальных исследований автора/авторов;
- включать обзоры научных трудов исследователей разных стран по аналогичной проблеме, ссылки на публикации авторов в индексируемых журналах, на статьи в предыдущих выпусках данного журнала.

Авторам следует указывать в списке литературы только те источники, которые были использованы в статье, с обязательным цитированием их в тексте

Для рецензентов:

• каждая статья, принятая к рецензии, должна рассматриваться как секретный документ. Рецензент не имеет права использовать материалы неопубликованных статей своих исследований. Рецензент может выслать материал третьим лицам только с согласия главного редактора;

• согласно своей рецензионной политике, если все сведения об авторах известны рецензенту, то журнал использует процедуру односторонней политики «закрытого» рецензирования. В связи с этим объектом рецензирования должны стать полученные результаты исследований, а не автор/авторы. Экспертное заключение не должно зависеть от гендерной, национальной, религиозной принадлежности и других персональных данных автор/авторов.

• рецензент должен давать объективную оценку статьи, а в случае необходимости, дать рекомендации по доработке статьи;

• если рецензент не является специалистом в данной сфере исследования, то должен информировать об этом редакционную коллегию и отказаться от рецензирования статьи.

Для редакторов:

Главный редактор и члены редакционной коллегии должны

- обращать особое внимание на качественный состав статей;
- при определении ответственным за статью, выносить свое обоснованное решение по согласию (или не согласию) с заключением рецензента/эксперта;
- участвовать в заседаниях редакционной коллегии, высказывать свою позицию в принятии решений по содержанию журнала;
- назначить ответственного за статью, прошедшую первичный отбор по соответствию техническим требованиям, из состава редакционной коллегии и двух рецензентов, не входящих в состав редакционной коллегии журнала (ученых или специалистов по соответствующей тематике);
- принять окончательное решение о публикации (или отклонении) статьи на основе отзывов рецензентов и заключения ответственного члена редакционной коллегии;
- при принятии решения о публикации (или отклонении) статьи руководствоваться исключительно научными соображениями и соответствием издательским стандартам.

МАҚАЛАНЫ БЕЗЕНДІРУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

1. Журналда жарияланғысы келетін авторлар өз мақалаларын turkicstudies@gmail.com электрондық мекенжайына жіберуі тиіс.

2. Жарияланым тілі: қазақ, ағылшын, орыс.

3. Мақаланың көлемі – 7-15 бет.

4. Мақала мәтіні келесі тәртіп бойынша рәсімделеді:

- Мақаланың атауы – қақ ортада, шегерімсіз, қалың кіші әріптермен теріледі.

- Автордың/авторлардың аты-жөні (толығымен): оң жақ шеті бойынша теңестіріледі, қалың кіші әріптермен;

- Ғылыми дәрежесі,

ғылыми атағы,

лауазымы,

ЖОО (ғылыми ұйымның) атауы,

қала, мемлекет,

e-mail,

оң жақ шеті бойынша теңестіріледі, ашық кіші әріптермен теріледі.

- Аннотация көлемі: 100-150 сөз.

- Кілт сөздер: 5-10 сөз.

- Мақала атауы, автордың деректері, аннотация және кілт сөздер үш тілде беріледі: қазақ, орыс, ағылшын (жақын және алыс шетелдердің авторлары бұл мәліметтерді ағылшын және орыс тілдерінде бере алады, қазақ тіліне аталған мәліметтерді журнал редакциясы аударады).

- Мәтінді, формулаларды және кестелерді теру үшін Windows жүйесіне арналған Microsoft Word редакторы пайдаланылады. Мәтін редакторының параметрлері: барлық шеті – 2 см; ені бойынша теңестіріледі; қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12; жоларалық интервал – 1,15; абзацтық шегініс – 1 см; беттің кескіні – кітап үлгісінде.

- Мәтіндегі әдебиеттерге ретіне қарай жасалған сілтемелер шаршы жақша арқылы рәсімделеді, мысалы: [1, с. 277]. Тізімнің қарпі – Times New Roman, өлшемі – 10, абзацтың алғашқы тармақ шегерімі – 0,5 см, жолдан жолға көшу арқылы ені бойынша теңестіріледі.

- Әдебиеттер тізімі екі үлгіде: 1) мақала тілінде дәйексөздердің берілуіне қарай; 2) латын транслитерациясы, оның шеңберінде шаршы жақша ішінде ағылшын тіліне аударма ұсынылады (мақаланы рәсімдеу үлгісін қараныз).

- Талаптар шолуларға, рецензияларға және есімнамаларға қатысты қолданылады.

5. Қолжазба орфографиялық және синтаксистік қателердің болмауы мен техникалық безендіру тұрғысынан мұқият тексерілуі тиіс. Техникалық талаптарға сай келмейтін мақалалар пысықтауға қайтарылады. Пысықтауға қайтару қолжазба жариялануға қабылданған жоқ дегенді білдірмейді.

Мақаланы рәсімдеу үлгісі
Мақаланың атауы (ағылшын, қазақ, орыс тілдерінде)

Аты-жөні

Ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, ЖОО атауы,
лауазымы

қала, ел

e-mail: mart-iva@gmail.com

(ағылшын, орыс, қазақ тілдерінде)

Аннотация (Abstract) (ағылшын, орыс, қазақ тілдерінде)

Кілт сөздер: 5-10 сөз (ағылшын, орыс, қазақ тілдерінде)

Кіріспе

.....

Материалдар мен әдістемелер

.....

Тақырыптың зерттелу деңгейі

.....

Талдау

Мақала мәтіні. Мақала мәтіні. Мақала мәтіні. Мақала мәтіні. Мақала мәтіні. «Дәйексөз» [1, с. 123]. Мақала мәтіні. Мақала мәтіні. Мақала мәтіні. Мақала мәтіні.

Нәтиже

.....

Қорытынды

.....

Әдебиеттер

Қолданылған әдебиеттер тізімін рәсімдеу мысалдары

1. Аксартов Р. М., Айзиков М. И., Расулова С. А. Метод количественного определения леукомизина // Вестн. КазНУ. Сер. хим – 2003. – Т. 1. N 8. – С. 40-41.
2. Абимильдина С. Т., Сыдыкова Г. Е., Оразбаева Л. А. Функционирование и развитие инфраструктуры сахарного производства // Инновация в аграрном секторе Казахстана: Матер. Междунар. конф., Вена, Австрия, 2009. – Алматы, 2010. – С. 10-13.
3. Курмуков А. А. Ангиопротекторная и гиполипидемическая активность леукомизина. – Алматы: Бастау, 2007. – 125 с.
4. Соколовский Д. В. Теория синтеза самоустанавливающихся кулачковых механизмов приводов [Электрон. ресурс]. – 2006. – URL: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (дата обращения: 12.03.2009)
5. Петушкова, Г.И. Проектирование костюма : учеб. для вузов / Г.И. Петушкова. – М.: Академия, 2004. – 416 с.

References

1. Aksartov R.M., Aizikov M.I., Rasulova. S.A. (2003) Metod kolichestvennogo opredeleniia leukomizina [Method of quantification of leucomizim]. Vestn KazNU. Ser. khim. [Bulletin of KazNU. chemistry series]. Vol. 1. No 8. P. 40-41. [in Russian].
2. Abimuldina S.T., Sydykova G.E., Orazbaeva L.A. (2010) Funktsionirovanie i razvitie infrastruktury sakharnogo proizvodstva [Functioning and development of sugar production infrastructure] Innovatsiia v agrarnom sektore Kazakhstana: Mater. Mezhdunar.konf .Vena,Avstriia [Innovation in the agricultural sector of Kazakhstan: International conference. Viena, Austria]. Almaty. P. 10-13. [in Russian]
3. Kurmukov A.A. (2007) Angioprotektornaia i gipolipidemicheskaia aktivnost leukomizina [Angioprotective and hypolipidemic activity of leucomysin]. Almaty, Bastau. P. 3-5. [in Russian].
4. Sokolovskii D.V. (2006) Teoriia sinteza samoustanavlivaiushchikhsia kulachkovykh mekhanizmov privodov [Theory of Synthesis of Self-Adjusting Cam Mechanisms of Drives [Electronic Resource]. Available at: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (Accessed: 12.03.2009)].
5. Petushkova G.I. (2004) Proektirovanie kostiama ucheb dlia vuzov [Costume design: book for universities]. PH, Akademiia. 416 p. [in Russian].

REQUIREMENTS FOR THE ARTICLE DESIGN

1. Authors wishing to publish in the journal must send their articles to the following email address: turkicjournal@gmail.com

2. language of publications: Kazakh, English, Russian.

3. The volume of the article – 7-15 pages.

4. Scheme of articles construction:

article title should be written in capital letters, center alignment;

on the next line (bold italic type, right alignment) – Full name of the article's author;

* Academic degree,

academic title,

position,

name of the University (scientific organization)

city, country,

e-mail:

the right alignment, light lower-case letters.

• Abstract: the volume is 100-150 words.

* Keywords: 5-10 words.

• The article title, information about authors, abstract and key words in the journal are given in three languages: Russian, Kazakh, English (authors from near and far abroad, this information can give English and Russian languages, Kazakh language is specified the data is translated by the editorial Board).

• Use the Microsoft Word editor for Windows to type text, formulas, and tables. Text editor parameters: margins-2 cm on all sides; width alignment; font-Times New Roman, size-12; line spacing-1.15; paragraph indent-1 cm; page orientation-book.

* References in the text to the corresponding source from the list of references are made in square brackets, for example: [1, p. 277]. The font of the list itself is Times New Roman, size-10, the first line of the paragraph-with a protrusion of 0.5 cm, width alignment with hyphenation.

• The list of references is provided in two versions: 1) as cited in the language of the article; 2) Latin transliteration, in which the English translation is given in square brackets (see Sample: References).

- Requirements apply to scientific reviews, reviews, and personalities.

5. The article should be thoroughly checked for spelling and syntax errors and technical design. Articles that do not meet the technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the manuscript has not been accepted for publication.

For example:

A sample of an article

Title of the article (English, Kazakh, Russian)

First Name Last Name

academic title, academic degree, name of the University,

position

city, country

e-mail: marr-iva@gmail.com

(English, Kazakh, Russian)

Annotation (English, Kazakh, Russian). Background. Methods. Result. Conclusion.
Background. Methods. Result. Conclusion

Keywords (English, Kazakh, Russian): 5-10 words

Introduction

.....

Materials and methods

.....

Degree of research of the topic

.....

Analysis

Text of article. Text of article. Text of article. Text of article. Text of article. "Quote" [1, p. 123].
Text of article. Text of article. Text of article. Text of article.

Results

.....

Conclusion

.....

Example of a references design:

1. Аксартов Р. М., Айзиков М. И., Расулова С. А. Метод количественного определения леукомизина // Вестн. КазНУ. Сер. хим – 2003. – Т. 1. No 8. – С. 40-41.
2. Абимильдина С. Т., Сыдыкова Г. Е., Оразбаева Л. А. Функционирование и развитие инфраструктуры сахарного производства // Инновация в аграрном секторе Казахстана: Матер. Междунар. конф., Вена, Австрия, 2009. – Алматы, 2010. – С. 10-13.
3. Курмуков А. А. Ангиопротекторная и гипополипидемическая активность леукомизина. – Алматы: Бастау, 2007. – С. 3-5.
4. Соколовский Д. В. Теория синтеза самоустанавливающихся кулачковых механизмов приводов

[Электрон.ресурс]. – 2006. – URL: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (дата обращения: 12.03.2009)
5. Петушкова, Г.И. Проектирование костюма : учеб. для вузов / Г.И. Петушкова. – М.: Академия, 2004. – 416 с.

References

1. Aksartov R.M., Aizikov M.I., Rasulova. S.A. (2003) Metod kolichestvennogo opredeleniia leukomizina [Method of quantification of leucomizim]. Vestn KazNU. Ser. khim. [Bulletin of KazNU. chemistry series]. Vol. 1. No 8. P. 40-41. [in Russian].
2. Abimuldina S.T., Sydykova G.E., Orazbaeva L.A. (2010) Funktsionirovanie i razvitie infrastruktury sakharnogo proizvodstva [Functioning and development of sugar production infrastructure] Innovatsiia v agrarnom sektore Kazakhstana: Mater. Mezhdunar.konf .Vena,Avstriia [Innovation in the agricultural sector of Kazakhstan: International conference. Viena, Austria]. Almaty. P. 10-13. [in Russian]
3. Kurmukov A.A. (2007) Angioprotektornaia i gipolipidemicheskaia aktivnost leukomizina [Angioprotective and hypolipidemic activity of leucomysin]. Almaty, Bastau. P. 3-5. [in Russian].
4. Sokolovskii D.V. (2006) Teoriia sinteza samoustanavlivaiushchikhsia kulachkovykh mekhanizmov privodov [Theory of Synthesis of Self-Adjusting Cam Mechanisms of Drives [Electronic Resource]. Available at: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (Accessed: 12.03.2009)].
5. Petushkova G.I. (2004) Proektirovanie kostiuma ucheb dlia vuzov [Costume design: book for universities]. PH, Akademiia. 416 p. [in Russian].

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЬИ

1. Авторы, желающие опубликоваться в журнале, должны отправлять статьи на электронный адрес: turkicjournal@gmail.com

2. Язык публикаций: казахский, английский, русский.

3. Объем статьи – 7-15 страниц.

4. Текст статьи оформляется в следующем порядке:

- Название статьи – по центру, без отступа, жирные строчные буквы.
- Ф.И.О. автор/авторов (полностью): выравнивание по правому краю, жирные строчные буквы.
- Ученая степень,

ученое звание,

должность,

название вуза (научной организации),

город, страна,

e-mail:

выравнивание по правому краю, светлые строчные буквы.

- Аннотация: объем – 100-150 слов.

- Ключевые слова: 5-10 слов.

- Название статьи, данные автора, аннотация и ключевые слова в журнале даются на трех языках: русском, казахском, английском (авторы из ближнего и дальнего зарубежья эти сведения могут дать на английском и русском языках, на казахский язык указанные данные переводятся редакцией журнала).

- Для набора текста, формул и таблиц используется редактор Microsoft Word для Windows. Параметры текстового редактора: поля – 2 см со всех сторон; выравнивание по ширине; шрифт – Times New Roman, размер – 12; межстрочный интервал – 1,15; абзацный отступ – 1 см; ориентация листа – книжная.

- Ссылки в тексте на соответствующий источник из списка литературы оформляются в квадратных скобках, например: [1, с. 277]. Шрифт самого списка – Times New Roman, размер - 10, первая строка абзаца – с выступом 0,5 см, выравнивание по ширине с переносами.

- Список литературы предоставляется в двух вариантах: 1) по мере цитирования на языке статьи; 2) латинской транслитерацией, в рамках которого в квадратных скобках дается перевод на английский язык (см. Образец: References).

- Требования распространяются на научные обзоры, рецензии и персоналии.

5. Статья должна быть тщательно выверена на орфографические и синтаксические ошибки и

техническое оформление. Статьи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись не принята к публикации.

Образец оформления статьи

Название статьи (английском, казахском, русском языках)

Имя Фамилия

ученое звание, ученая степень, название вуза,

должность

город, страна

e-mail: marr-iva@gmail.com

(английском, казахском, русском языках)

Аннотация (английском, казахском, русском языках)

Background. Methods. Result. Conclusion. Background. Methods. Result. Conclusion

Ключевые слова (английском, казахском, русском языках): 5-10 слов

Введение

.....

Материалы и методы

.....

Степень исследованности темы

.....

Анализ

Текст статьи. Текст статьи. Текст статьи. Текст статьи. Текст статьи. «Цитата» [1, с. 123].

Текст статьи. Текст статьи. Текст статьи. Текст статьи.

Результаты

.....

Заключение

.....

Список использованной литературы

1. Аксартон Р. М., Айзиков М. И., Расулова С. А. Метод количественного определения леукомизина // Вестн. КазНУ. Сер. хим – 2003. – Т. 1. N 8. – С. 40-41.
2. Абимурдына С. Т., Сыдыкова Г. Е., Оразбаева Л. А. Функционирование и развитие инфраструктуры сахарного производства // Инновация в аграрном секторе Казахстана: Матер. Междунар. конф., Вена, Австрия, 2009. – Алматы, 2010. – С. 10-13.
3. Курмуков А. А. Ангиопротекторная и гипополипидемическая активность леукомизина. – Алматы: Бастау, 2007. – 125 с.
4. Соколовский Д. В. Теория синтеза самоустанавливающихся кулачковых механизмов приводов [Электрон. ресурс]. – 2006. – URL: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (дата обращения: 12.03.2009)
5. Петушкова, Г.И. Проектирование костюма : учеб. для вузов / Г.И. Петушкова. – М.: Академия, 2004. – 416 с.

References

1. Aksartov R.M., Aizikov M.I., Rasulova. S.A. (2003) Metod kolichestvennogo opredeleniia leukomizina [Method of quantification of leucomizim]. Vestn KazNU. Ser. khim. [Bulletin of KazNU. chemistry series]. Vol. 1. No 8. P. 40-41. [in Russian].
2. Abimuldina S.T., Sydykova G.E., Orazbaeva L.A. (2010) Funktsionirovanie i razvitie infrastruktury sakharnogo proizvodstva [Functioning and development of sugar production infrastructure] Innovatsiia v agrarnom sektore Kazakhstana: Mater. Mezhdunar.konf .Vena,Avstriia [Innovation in the agricultural sector of Kazakhstan: International conference. Viena, Austria]. Almaty. P. 10-13. [in Russian]
3. Kurmukov A.A. (2007) Angioprotektornaia i gipolipidemicheskaia aktivnost leukomizina [Angioprotective and hypolipidemic activity of leucomysin]. Almaty, Bastau. P. 3-5. [in Russian].
4. Sokolovskii D.V. (2006) Teoriia sinteza samoustanavlivaiushchikhsia kulachkovykh mekhanizmov privodov [Theory of Synthesis of Self-Adjusting Cam Mechanisms of Drives [Electronic Resource]. Available at: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (Accessed: 12.03.2009)].
5. Petushkova G.I. (2004) Proektirovanie kostiuma ucheb dlia vuzov [Costume design: book for universities]. PH, Akademiia. 416 p. [in Russian].

TURKIC STUDIES JOURNAL

2020. Vol. 2, № 2 – Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. – 112 б.

Басуға жіберілді 30.06.20.

Тираж – 50 дана.

Техникалық хатшы: Қонқал М.

Редакцияның мекенжайы:

010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтпаев к-сі, 2.

Тел.: +7 (7172) 709-500 (ішкі 31-434)

E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде
тіркелген.

31.07.19 ж. № 17814-Ж - тіркеу куәлігі

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

